За Державність

Матеріали до історії Війська Українського

Збірник 1

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1) збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих;

2) дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України.

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує й переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально й матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність", чи вступом у дійсні або почесні члени Т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" просить українську старшину й козацтво збирати й пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя й чинів військових частин, фотографії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків униформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" опріч основного матеріялу містять багато ілюстрацій до свого тексту й виходять в оригінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

Адреса Управи Т-ва й Редакції: Warszawa IV, Elsterska 8, m. 8, pułk. M. Sadowśkyj.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

POUR L'INDÉPENDANCE

MATÉRIAUX POUR SERVIR L'HISTOIRE DE L'ARMÉE UKRAINIENNE

RECUEIL 1

DEUXIÈME EDITION

PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE
KALISZ — 1935

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 1

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
КАЛІШ — 1935

Редаґує Колеґія.

Відповідальний редактор
Полковник Михайло Садовський.

Drukarnia Ziemi Kaliskiej, Kalisz.

ЗМІСТ — TABLE DES MATIÈRES.

Каліш, року Божого 1927.

Визвольний рух націй, що має характер історичного процесу, бере свій початок у глибокій старовині, ще в тих часах, коли людність ізгуртувалася в племена й народи.

В історії кожної з новітніх націй, що посідають власну державність, є сторінки, присвячені визвольній боротьбі з-під ярма якогобудь гнобителя, сторінки, що на них виховуються нові покоління.

Навіть москвини, ці вперті та непримирені вороги визвольного руху та самостійности підбитих та гноблених ними народів, і ті мали свою епоху визвольної боротьби з-під ярма татар. Величезний та майже одночасовий вибух визвольних стремлінь у різних націй у XIX столітті звернув увагу істориків на це явище й подав підставу трактувати ціле XIX століття — яко епоху боротьби за національність та самовизначення народів.

Як наслідок оцього процесу визвольних змагань націй, що виявлялися чи то в первісній формі — повалення влади наїзника-гнобителя, — чи то в дальшій, вищій — приєднання до незалежного осередку тих відламків націй, що жили по чужонаціональних державах — виникає в XIX столітті цілий ряд таких нових національних держав, як Німеччина, Італія, Греція, Сербія, Болгарія, Румунія.

Велика світова війна й наступниця її в багатьох державах — революція дали новий імпульс визвольним змаганням поневолених народів, що й закінчилися, завдяки внутрішньому розкладові панівної нації, цілковитим успіхом.

Так повстали на руїнах Австрії й Росії новітні національні держави: Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Румунія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща й на короткий час Україна, Грузія, Азербейджан та інші.

Вступ до сімї вільних народів Ірляндії, що відвоювала собі признання збоку Англії, переможця в світовій війні, — є найяскравішим доказом могутности та проявом дальнішого розвитку процесу визвольних змагань поневолених націй у повоєнні часи.

Отже маємо певність, що процес визволення України йде своїм нормальним шляхом і що незабаром проб'є година повстання Держави Української. Кожний історичний процес має властиву йому закономірність.

Таку ж саму закономірність помічаємо при ближчому розгляді в процесі визвольного руху поміж тих явищ, що ними він проявляється. Але найважніше є те, що ціла велегенська праця по усвідомленню етнографічної маси, викристалізуванню, так би мовити, з неї нації ще не доводить до конечної мети—до створення власної Держави.

Всесвітня історія не подає ані одного прикладу, щоб з доброї волі зрікся гнобитель вигід панування.

Лише примус, лише збройний чин поневолених давали визволення, здобували державність.

Лише меч, а не слова
Здобуде нації права, —

таку аксіому ставить поет. І треба признати—історія націй, що здобули власну державність на наших очах, ілюструє цю аксіому.

Чи переводилася визвольна акція шляхом повстання зсередини, власними силами, чи шляхом інтервенції, зокола, за допомогою зацікавлених держав — все ж це була збройна акція, і в цей період головну ролю відіграє **збройна сила нації, її військо.** Воно здобуває державність, воно ж забезпечує й надалі перед всілякими ворожими замахами.

Це виключно важливе значення війська в період створення власної державности історія доводить яскравими прикладами.

Так, у наслідок величезної збройної акції народу, на чолі з військом Запорозьким, була створена Хмельницьким Козацька Держава.

Після низки невдач у XIX віці поляки в XX віці творять військо скрізь, де тільки є поляк — і під займанщиною московською, і в стані австрійському, й у Франції, і в Америці, і, законспіровано до хвилі, в краю.

І лише військо польське створило Річпосполиту Польську й оборонило її державність від чужинецьких зазіхань у р. р. 1918 — 1920.

Маленька Ірляндія, перепробувавши за час своєї 400-літньої боротьби всіляких метод боротьби, здобула нарешті свою державність теж способом збройного чину, запровадивши систему озброєного народу.

Міцно підпирає Муссоліні збройною рукою фашистів державність Італійську, що захиталася була в безладді ліберально-комуністичному.

Отже, скрізь військо — збройна сила нації—являється головним чинником у створенні державности й становим хребтом її існування в майбутньому.

Горе тій нації, що її проводирі не усвідомлюють собі значення війська в процесі творення державности, або ж, нерозумні, відкидають цілком збройну акцію за державність.

Досить пригадати, як будівничі Української Незалежности, що в р. р. 1917—1918 знехтували в той час творенням власного війська, примушені були шукати порятунку в німецьких баґнетах, наражаючись тим самим на єдино можливі після цього наслідки.

Отже, справа Державности Української вирішиться також і лишень шляхом мілітарним, і до цього повинні бути готові всі по-державницьки успособлені українці.

Маємо вже досвід власний будування держави, досвід гіркий, що сплачено кривавою ціною. На ньому повинні вчитися як ті, кому не повелося осягнути мети — здійснити самостійність Батьківщини, так і спадкоємці їхні, прийдешні покоління.

Досвід цей мусимо зберегти і час судний використати, щоб не кривавилися задармо лави нових борців за визволення України, повторюючи старі помилки.

А зараз досвід цей потроху заникає. Рідшають лави старих, активних борців, а з ними зникає й частина нашої воєнно-історичної минувщини, що свідками й учасниками її вони були; зникає в боротьбі той досвід військовий, що вони придбали.

От чому обовязком кожного активного борця за Державність Українську є подати матеріяли, де висвітлювалися б ті події, що їх свідком, учасником або й аранжером довелося йому бути.

Чи буде це подано у вигляді воєнно-історичного нарису зо всіма документами, чи у вигляді спогадів, чи буде то поезія, що відбиває настрій та світогляд, важне є одно — висвітлити якийбудь період, навіть момент із нашої визвольної епохи, памятаючи лише слова німецького військовика Клявзевіца: „Автор повинен стати понад амбіцію й фальшивий сором, щоб казати правду, всеньку правду, нічого опріч правди".

Завдання Українського Воєнно-Історичного Товариства є збирати воєнно-історичні матеріяли, клясифікувати та систематизувати їх, вносити поправки на підставі перевірених даних та, в міру сил, подати належні висновки. Взагалі, дати готові матеріяли майбутнім дослідувачам, щоб на підставі їх вони спромоглися укласти воєнну історію українських визвольних змагань із р. 1917 і пізніш, а може й створити питоменну українській вдачі військову доктрину.

Ця справа збору воєнно-історичних матеріялів вимагає скупчення зусиль, що, може, видається надто важким у сучасний момент, коли живемо в період зневіри, розгублености, гострої критики колишніх божків, а навіть почасти ворожнечі з причин особистих, партійних, розходження поглядів на форму Української Державности, але одночасно всі прагнемо власної хати, власної держави.

І в осягненні цієї єдиної мети така розбіжність думок не повинна стати нам на перешкоді. Навпаки, це порізнення сприятиме вияснінню правди: „з противенства поглядів народжується істина",— каже французька приповідка.

Як в армії в обороні інтересів цілої нації поруч стоять у рядах люди найрізнородніших переконань, так і в цій акції збору та підготовки воєнно-історичних матеріялів, що виявлять пройдений уже етап у процесі українських визвольних змагань,—різницю переконань покриває велич мети.

І коли в армії для успіху справи не виключений іноді примус, то до участи в цій акції обовязок національний тим більше примушує.

Зачинаючи Редакція й Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства замірену працю з 1-го збірника воєнно-історичних матеріялів, свідомі є того тягару, що його на плечі свої здіймають серед тяжких злиднів еміґрантського животіння, дуже мало сприятливих швидкій, продуктивній праці, але обовязок перед майбутніми поколіннями й певність у тому, що акція ця знайде як моральну, так і матеріяльну поміч серед українського суспільства, переконують у конечності провадити цю так потрібну, та занедбану в нас, працю.

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО

Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.*)

(6.XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

Обовязок перед людьми, що брали участь у зимовому поході, бажання залишити й на прийдешньому слід від цієї сторінки сучасної визвольної боротьби Українського Народу вимагають від мене, щоб я записав її так, як вона відбивається в моїй думці й памяті старшого начальника, бо не годиться забути про цю добу боротьби, в якій на протязі пятьох місяців гартувалася воля й сила борців за незалежність України.

Я переконаний, що праця моя не досконала. Я бажаю дати початок цій справі, маючи на думці, що в кожній дивізії знайдуться оповідачі **), що зуміють освітлити моменти, яких не повелося освітлити мені, й удосконалити працю потрібними доповненнями й датами.

Я поставив собі за завдання—дати нарис, що освітлював би похід не тільки з військово-фахового боку, але також ті обставини, в яких той похід відбувся і які привели його до успішного кінця.

---

*) Матеріяли, що використав я для предлежачої праці: 1) Власні записки, мапи і т. д. 2) Записки й спогади старшин конвою. 3) Матеріяли з журналу „Скиталець". 4) Денник отамана Шепаровича (командир кінної бриґади). 5) Денники командирів Запорозької групи (п. п. С. і Г.). 6) Юр. Тютюнник: „Зимовий похід". 7) П. Певний: „За волю й державність". 8) Феденко: „Фермент нації". 9) Спогади старшини кінного дивізіону Гайдамаків. 10) Спогади полковника Трутенка. 11) Спогади полковника Сікевича (б. посла в Будапешті). 12) Спогади старшини 5-го кінного полку (вмер від сухіт у р. 1923 в Будапешті). 13) Командир бриґади Запорозької дивізії полковник Дубовий: „Маршрут Запорозької дивізії". 14) Спогади Волинської дивізії сотника Левицького. 15) Спогад-конспект начальника штабу Запорожців полковника Крата. 16) Замітки з „Короткої історії 3-ої Залізної дивізії" (Зимовий похід). 17) Спогади хорунжого Юнацької Школи, пізніше 3-го кінного полку, Артемева. 18) Спогади про Любарські події з „Альманаху Київської дивізії" (1920 р.). 19) „Поміж ковалом і молотом". 20) Спогади старшини Галицької армії Бабія (Одеса). 21) Матеріяли старшин штабу II Галицького корпусу сотника Гнатевича й багатьох інших, за що прошу їх прийняти мою подяку. Ген.-пор. Омелянович-Павленко.

**) Ю. Тютюнник вже зробив певний нарис; гадаю, що моя праця, яка має чимало дат і відправних даних, може полегшити значно в їхній роботі.

Бажання моє було — зробити оповідання це доступним для широких верств вояцтва та суспільства; тому суто-військовий, фаховий характер я, подекуди, викидаю й даю замість того більш популярні нариси.

Виконуючи цю працю, я хотів бути цілком безстороннім не лише в оцінці наших частин, а й ворожих груп.

З особливою обережністю я підхожу до спогадів під час походу нашого щодо частин Галицької армії, що за короткий час перебували під 3—4 командами. Факти свідчать про те, що розєднані політичними комбінаціями обидві армії, Наддніпрянська та Галицька, жили одною думкою, одним серцем.

Я дуже жалкую, що не маю при собі реєстру старшин і козаків, що загинули під час походу, бо саме їх памяті, а також памяті чинів лицарів „Залізного Хреста“ присвячую я свою, може не зовсім докладну, але повну щироско праці.

ЧАСТЬ І.

І.

Обставини на Україні перед походом Армії У.Н.Р. по ворожих запіллях.

Уже в липні 1919 року ставало ясним, що тільки зброєю вирішатиметься питання, кому бути господарем на широких просторах півдня бувшої Росії — чи Добрармії з її кличем „єдиної неділимої Росії“, чи тій силі, що виросла з української національної революції — Українській армії та повстанчим загонам, що виступали під прапором незалежної Української Народньої Республіки.

Маючи перед собою спільного ворога — російську большевицьку армію, — обидві сторони занедбують важні стратегічні завдання й пориваються наввипередки до опанування Києва.

Українська та Деникінська армії вступили до Києва майже одночасно (українці ввійшли лише на кілька годин раніше).

30 серпня 1919 р. в місто ввійшли частини армії Соборної України (корпуси: Запорозький та 2-й Галицький), збоку Деникіна — полки ґвардії та козачі частини.

Сутичка між українськими та добровольчими частинами була неминучою. Військо Соборної України мусило виступити з Києва не тільки тому, що частини Добрармії були сильніші, але й через те, що в тилу Української армії опинилася XIV Совітська армія — вона хотіла за всяку ціну прорватися на північ. На очах обох ворожих станів XIV Совітська армія з важкими обозами пройшла коридором, що утворився був поміж арміями, з півдня на північ і зайняла Бердичів.

Я можу з певністю сказати: війна, що виникла потім між Українською національною збройною силою й Добрармією, лежить цілком на відповідальності керівників останньої.

Пошанований довірям обох Українських армій, я, в товаристві панів Певного, Трепета й сотника Начальної Команди Галицької армії, провадив переговори з комісією Добрармії, що на чолі її стояв генерал Непенін *).

Головна й непереможна перепона була в пропозиціях добровольців — підписати політичну умову, що обнижувала б вимоги українців до культурно-освітньої автономії.

Ще тиждень проволікання, для нас дуже невигідного, бо наближалася осінь, а наша армія була необута й неодягнута, і на фронті від Кодими (залізнича стація на колії Жмеринка—Одеса) до Фастова розпочалася нова війна, що вже мала чисто національний характер.

Українські армії кинулися до бою, і, поки було тільки два вороги — „білий" та „червоний", вони назагал успішно провадили боротьбу; Запорожці й Волинці билися на Одеському напрямку, Київці та 3-я дивізія — на Уманському, далі на північ був район Галицької армії.

Тиф різних видів та інші пошесті показалися найдужчим ворогом: за короткий час добрі військові частини, що мали найцінніші вояцькі кадри, гинули від тифу.

Наприклад, Запорозька група (дві дивізії), що в липні мала до десяти тисяч чоловік і втратила в боях із добровольцями не більш як 200—300 чоловік, на листопад числила лише 2—3 тисячі.

Коли Українська армія так гинула від пошестей, бо не мала ліків і не могла їх одержати з-за кордону через заборону держав, що підтримували Деникіна, то Добрармія мала добре організовані санітарні потяги й не боялася тифу.

Не дивно, що в цих умовах, замість успіхів, настали воєнні невдачі. Вони мали наслідком відступ нашого війська на всьому добровольчому фронті. (На північно-східньому напрямку, Бердичівському, большевики були пасивні).

На нарадах із представниками Уряду в Камянці на Поділлю та Жмеринці Вище Українське Командування представило владі необхідність знайти вихід, щоб урятувати від фізичного знищення рештки славних частин (доклад військового міністра В. Сальського) **). Але ситуація ще більш ускладнилася після того, як дня 2 листопада 1919 р. Начальна Команда Галицької армії підписала сепаратну умову з Деникінським Командуванням Новоросійської округи (угода генералів Тарнавського й Шіллінґа),—цим було скреслено пляни організованої боротьби надалі для задержання якої-будь території.

Сепаратна угода з дня 2 листопада Команди Галицької армії пригноблююче вражає цілу армію: з півдня і сходу—білі, на півночі—червоні москвини, у запіллі, від Збруча до Шепетівки,—поляки, всередині — шпиталі...

---

*) Особливу ролю відігравав офіцер Цімерман, майор Української Галицької армії.

**) На цих нарадах я не брав участи, бо якраз у той час добровольці занадто натискали на Запорозьку групу з Одеського напрямку.

Я не маю змоги детальніше спинятися на питанні про сепаратну угоду Галицького командування з Деникіном, бо в той час я був цілком захоплений боротьбою на фронті супроти військ генерала Розеншільда-Паулена. Вважаю за потрібне зазначити, що ще під час моєї командировки в добровольчий стан для переговорів, я вже помітив, що у Вищої Галицької Команди були окремі думки щодо дальших стосунків із Добрармією.

Пригадую, що я це пояснив собі, як наслідок першої невдалої сутички з Деникінськими частинами.

Як дисциплінована організація Українська Галицька армія не може відповідати за вчинки своїх політичних та військових провідників. А серед цих провідників у той час запанувала віра, ні на чім не оперта, що Деникін „визволить Галичину з-під Польщі", що „Деникін непереможна сила" і т. д.

Ці провідники Галицької армії, наважившись на цей крок, несуть відповідальність і за дальшу руїну Галицької армії.

Українська Галицька армія билася за самостійну Україну. Коли оборонці цього переходу Галицької армії набік найтяжчого ворога українського народу зазначають (не треба забувати поступування заступників генерала Деникіна на Кубані), що мусили рятувати армію, яка була нездатна до боротьби, то арґумент цей нічого не вартий.

Не в кращому стані була Наддніпрянська армія. Аджеж галичан обернув Деникін негайно проти большевиків під Бердичевом,— по волі своїх провідників вони мусили битися на своїй землі за інтереси чужинців.

Що політика провідників Галицької армії ані трохи не відповідала настроям галицьких стрільців та старшин, видно з того, що вже в кінці листопада Галицька армія прислала до Терешполя (коло Любара) делеґацію: д-ра Давида та Петрика для досягнення ясности акції з Наддніпрянцями. Це сталося тоді, коли політичні провідники Галицької армії, побачивши свою помилку на союзі з Деникіном, поїхали шукати інших шляхів за кордоном.

Умову з добровольцями підписали збоку галичан: майор Цімерман, сотник Турчин і д-р Давид, а від Деникіна — полковники: Даровський, Коновалов та Самборський.

Найважніші були пакти: 6) Галицька армія не буде воювати з армією отамана Петлюри, що бореться на фронті. 7) Галицька армія зосереджується не пізніше 30 листопада 1919 р. в районі Козятина. 8) Для забезпечення того зосередження Галицька армія частиною сил негайно обсаджує й утримує район Бердичева. 9) Штаб Галицької армії переходить не пізніше 30 листопада до м. Умані. 10) Всі тили (військові установи, етапи, склади) пересуваються й розташовуються на лінії Христинівка—Ольгопіль—Вознесенське—Миколаїв. — (Ю. Р.).

Це розміщення Галицької армії залишалося й надалі. Командування Наддніпрянською армією взяло на увагу це при своїх дальших оперативних намірах*).

* * *

Знесилені пошестями й руїною запілля частини наші під ворожими ударами відходили в північно-західньому напрямку, все зменшуючи й зменшуючи свій маневровий пляцдарм. Стійкість війська й уперті арієрґардні бої (особливо бої за Вапнярський залізничий вузол) дійсно варті подиву.

Дороги стали цвинтарем не лишень людей, а й коней і худоби. Часом щосто кроків можна було бачити їхні задубілі трупи.

Добровольці заняли Проскурів перше, ніж підійшли південні наші групи. Там загинули рештки тилу армії.

До катастроф на фронті приєднуються труднощі й авантури на запіллі: Пашковецька волость оголосила свою власну, ні від кого незалежну республіку й стала на перешкоді відходові наших тилів на Старокостянтинів.

В армії знов повстає отаманщина; головний командувач повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками починає одверто провадити свою розкладову працю в армії й не виконує оперативних наказів Командарма.

Наказом із дня 23 листопада ч. 03132 (с. Війтівці) Головна Команда армії видає перший наказ, що його можна віднести до типу ліквідаційних:

> „Представник Польського Командування офіційно заявив, що при переході українських військ через лінію, заняту польськими військами, ці війська будуть роззброєні й інтерновані. Головний Отаман вирішив із усім військом нині скупчитися в Старокостянтинові й відходити в напрямку на Шепетівку. Остаточне рішення Головний Отаман прийме по прибутті до Вас.
>
> Відносно штабу дієвої армії Головний Отаман наказав усім, хто бажає, вирушити з ним походом; решту ж розформувати й уважати вільними. Коли буде більша кількість діл, що їх неможливо везти,—спалити. (Підписав отаман Сінклер)".

Цей наказ був звернений до всіх вищих військових угрупувань.

Дальший період правдиво деякими авторами характеризується— яко „радянський".

На нараді в Старокостянтинові, що відбулася дня 27 листопада, зустрічаються дві ідеології: урядова демократична У. Н. Р. — в особі Головного Отамана С. Петлюри—і Волоха— радянська, московсько-большевицька.

---

*) Перехід галицького війська набік Деникінців був і для селянства повною несподіванкою й річчю незрозумілою (доповіщення старшини Лукасенка, що в той час перебував у Гайсинському повіті).

Виступ Волоха і його диспут із Головним Отаманом залишають у всіх присутніх на нараді важке враження близької внутрішньої кризи, і, власне кажучи, Старокостянтинівська нарада вже віщує майбутні озброєні виступи „волохівців“.

Вислід Старокостянтинівської наради з воєнного боку є незначний — виявилася лишень необхідність воєнними акціями виграти якнайбільше часу.

Дня 26 листопада терени, що їх займає армія, обмежуються лініями: на півдні — Старокостянтинів—Хмельник; на сході—Хмельник—Бердичів; на півночі — залізницею Бердичів—Шепетівка; на заході — лінією, що тяглася верстов на 20 на захід від залізниці Шепетівка—Проскурів.

Дня 28 листопада Запорожці, після впертого бою, залишають Старокостянтинів. Армія губить свій маневровий пляцдарм і скупчується головною своєю масою в останній трикутник: Любар—Шепетівка—Миропіль (бік трикутника — 30 верстов); вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, й залишають нас до самознищення в останній агонії; державний апарат зосереджується (29 листопада) в Любарі.

Обовязок ворога перебирає далі на себе своя людина, що тішилася в свій час у Головного Командування особливим довірям, — свій „отаман“ Волох. Під гаслом „іду на Полтавшину“ Волох біля своїх гайдамаків збирає всяку голоту. Вніч із 2 на 3 грудня маніфестується спроба перевороту в напрямку оголошення державного устрою на Україні—Соціялістичної Радянської Республіки, а фактично ограбування державної скарбниці, через що армія залишається майже без грошей*).

Цей загальний жахливий стан доповнює розпочата поляками з початком грудня окупація наших західніх областей, через що фактично остаточно замикається коло над рештками української армії. — Три прапори: польський у Шепетівці, добровольчий—у Старокостянтинові й червоний—у Бердичеві — оточують горстку борців біля жовто-блакитного прапору — в Любарі.

*
* *

Саме при таких обставинах дня 4 грудня старші військові начальники, члени Ради Міністрів та представники політичних партій були запрошені до містечка Чортория (поруч із Любаром) на останню нараду під головуванням Головного Отамана С. Петлюри.

Загартовані довголітньою боротьбою представники Дієвої армії виказали тут на Чорторийській нараді віру в сили армії та народа. Правда, навіть у старшому командному складі епідемія зробила свої серйозні спустошення: полковники—Удовиченко, Омелянович-Павленко молодший і Базильський були в тифозній гарячці в шпиталях;

---

*) Детальне оповідання про цей випадок уміщено в Альманасі за 1920 р., що друкувався при Київській дивізії.

тогочасний Командуючий армією отаман Василь Тютюнник і його начальник штабу полковник генерального штабу Мишківський були на самій нараді з ознаками тифу.

Чотири з пятьох командирів груп, а саме: Ю. Тютюнник (командир Київської дивізії), Загродський (командир Волинської дивізії), Трутенко (заступник полковника Удовиченка) і я (командир Запорозької групи) підтримали позицію Уряду, що боротьбу за визволення України мусимо провадити далі, але іншим способом — партизанським*).

Згідно з цією ухвалою, військо мало перекинутися на вороже запілля, дезорганізувати ворожі „тили", комунікацію й засоби звязку; організувати повстанчий рух, підтримати серед населення віру в справу нашу, а найголовніше переховати до наступної весни кадри армії**).

У своїй ухвалі старші військові начальники Дієвої армії базувалися на таких підставах:

1) З часу розпочаття в армії Деникіна побільшеної мобілізації задля збільшення кількости добровольчої армії почалася в ній деструктивна праця національних українських елементів, що після київських подій стала особливо інтенсивною.

2) Припинення наступових акцій добровольців на всьому їхньому протибольшевицькому фронті вказувало на брак у них резервів.

3) З початком відступу добровольчої армії, що його Українська армія, а також повстанчі організації, через свою працю на тилах добровольчої армії, мали прискорити,— буде довший час тривати на Україні безладдя. Таке становище зробить можливим часове перебування нашої армії на території України.

4) Кіннота в большевиків була ще в стані організації.

5) У прихильності населення до Української армії сумніву не було; неґативний бік походу полягав у тому, що похід повинен був відбутися, в переважній своїй більшості, взиму. І нарешті —

6) Слід було рахуватися з настроями армії, що була рішуче проти всякого її інтернування.

* *
*

Переходячи до нового способу боротьби, не можна було й думати про утримання якого-будь району для організаційної праці Голови Держави й Уряду; не могло бути ніяких столиць. Уряд же, яко заступників своїх, призначив до частин армії політичних референтів: п.п. М. Гарасима, Загурського, М. Левицького, В. Совенка, П. Чубка, П. Феденка та В. Шкляра.

---

*) Командир дивізії Січових стрільців Коновалець заявив Правительству, що його частина не може йти на дальшу боротьбу, але чималий відсоток галичан було в інших частинах армії й вирушив із нею в зимовий похід. Мені не відомі причини, що привели Січовиків до такого рішення.

**) У своїй першій частині „Зимовий похід" Ю. Тютюнник освітлює цей мент у всіх його дрібницях, при чому він дає багато місця персональним моментам.

Такі були висновки денної наради 3 грудня 1919 року; на другу нараду лишилося тільки цим ухвалам надати належну форму шляхом відповідних державних актів.

Але події змінялися швидко. 6 грудня вранці, під час наради, наспіли звістки про те, що поляки захопили на стації Миропіль увесь штаб Запорозької групи, з якого тільки два мої адьютанти спромоглися добратися до Чорториї. Дорошенківський полк Запорозької групи, що виконував свій денний наказ щодо нового угрупування, був також несподівано оточений польськими частинами та інтернований. Далі надходили все нові та нові турботні звістки. Все це викликало потребу спішитися з закінченням усіх останніх справ. Головного Отамана С. Петлюри на нараді не було, бо 5 грудня він відїхав до Польщі, а нараду провадив далі й закінчив Голова Ради Міністрів І. Мазепа.

Головним питанням було призначення нового Командування. Мені судилося, щоб цей важкий обовязок було покладено на мене, при чому Головне Командування, Уряд і старші військові начальники в цьому питанні були одної думки *).

По нараді Голова Ради Міністрів прочитав акт Правительства до українського населення; актом цим Військове Командування мало надалі керуватися в своєму поступуванні.

Акт від Правительства бренів так:

„Від Правительства Української Народньої Республіки.

В будуванні Самостійної Української Народньої Республіки в цей момент кінчається один період—період нечуваної геройської боротьби й великих страждань українського народу. Доля судила, що українській народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалась і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного українського народу і свобідних, рівноправних меншостей цієї країни.

Російські комуністи бажають за допомогою матеріяльних багатств України піддержати Совітську Республіку. Російські контрреволюціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Европи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на власні сили, не міг досі стати твердо на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Києва, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення її ворогами. І лишень завдяки надзвичайному героїзмові народу й війська, держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого воящтва, а ще більше вірних синів України загинуло від усяких заразливих хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що

*) Феденко: „Фермент нації“.

український народ гине без усяких санітарних засобів, але навіть заборонили привозити на Україну потрібні нашому військові ліки.

Правительство Української Народньої Республіки й республіканське військо, що заводили лад і порядок на території України, опираючись на демократичні засади, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Европа відрізала нашу територію від взаємовідносин зі світом, у наслідок чого наш край знову кинуто в чорну, страшну анархію.

Через те все наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року—в Києві, в лютому—у Вінниці, в травні—у Волочиському, в червні—в Камянці. Все це етапи українського народу на Голготу.

Бичований та знеможений піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світа, і напевно наше робітниче й селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесилив матеріяльно й морально наших організованих сил.

Перехід Галицької армії на сторону Деникіна поставив нашу армію в надзвичайно страшне стратегічне положення, бо, одночасно з передачею ворогові сили військового майна, для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки й військо залишити район Камянця, Проскурова та Старокостянтинова й перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний, урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

У критичний для української державности момент, коли наша армія зосереджувалася в районі містечка Любара, купка авантурників, прикриваючи свої пляни совітськими льозунґами, задовольнила свої хижацькі заміри тим, що зрадницьки ограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в іще скрутніше матеріяльне становище.

У звязку з означеним станом речей, Правительство Української Народньої Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу Державність. Військо одержить від Вищого Командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи звязок із народом і військом, керувати справами України й заступати її перед другими державами й народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки.

Правительство не припиняє своєї діяльности й доложить усіх сил, щоби боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця.

Панські порядки нового гетьмана, генерала Деникіна, вже підняли проти себе весь трудящий народ України, всю українську й неукраїнську демократію. Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських чорносотенних завойовників. Крім

повстання втилу Добровольчої армії, її силу підриває наступ Червоної армії з Совітської Росії.

Господарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни й безладдя. Народ України й наше республіканське військо знає, що в большевізмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається, він може посіяти тільки нову міжгромадську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну.

Вояки Української армії й увесь народе України! Нехай ваша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить.

Тяжкий момент, що його переживає наш рідний край, вимагає від нас великої саможертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Дворічною своєю боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній соціялістичний конґрес у Люцерні 8 серпня цього року одноголосно признав Українську Самостійну Республіку. Увесь щиро демократичний і соціялістичний світ дивується нашій упертій і невпинній боротьбі зі своїми ворогами за національну й соціяльну справедливість.

Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші й чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою держиться армія Деникіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами й, наперекір нашим лютим ворогам, вона буде жити вільно й самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде—Самостійна Народня Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю й громадянські та національні права.

Нехай живе вільний Народ України і його Незалежна Народня Республіка!

Голова Директорії й Головний Отаман С. Петлюра, Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ І. Мазепа, Міністр Преси й Пропаґанди Т. Черкаський, Міністр Праці О. Безпалко, Міністр Єврейських Справ П. Красний, Керуючий Міністерством Пошти й Телеграфів Паливода, В. О. Міністра Народнього Господарства Г. Солодар, Державний Секретар Л. Шрамченко.

М. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року".

II.

Нові призначення, початок походу, організація прориву у вороже запілля. (Схема ч. 1).

До полудня 6 грудня нарада скінчилася. Від голови Ради Міністрів І. Мазепи я одержав, за підписом Головного Отамана С. Петлюри, наказ обняти командування армією У. Н. Р. такого змісту:

„Голова Директорії У. Н. Р. 5 грудня 1919 року м. Чортория, ч. 101. Отаманові Омеляновичеві-Павленкові.

У звязку з новим завданням, що покладено на Дієву Армію, наказую Вам приступити до виконання обовязків Командуючого Дієвою Армією й одночасово продовжувати керування Запорозькою групою.

Дальші вказівки відносно діяльности армії Ви маєте одержувати від мене через Уряд У. Н. Р. Заступником Вашим призначаю отамана Юрка Тютюнника, котрого Ви повинні про це повідомити. Головний Отаман військ У. Н. Р. Петлюра. Начальник штабу отаман Юнаків".

Крім цього документу на руки всіх командирів дивізій було видане ще окреме уповноваження від Командуючого армією (Наддніпрянською) такого змісту:

„Командуючий Армією У. Н. Р., 6 грудня 1919 року, ч. 32. Ставка. Отаманові (далі було зазначено прізвище відповідного командира).

З одержанням цього Ви призначаєтесь начальником (назва дивізії) загону. Ви користуєтесь диктаторськими правами у відношенню розпоряджень, викликаних воєнними потребами. Отаман В. Тютюнник. Начальник штабу генерального штабу полковник Мишківський".

Лишилося враження, що цей останній документ було видано з ініціятиви Командування армією У. Н. Р. без порозуміння з вищою військовою й політичною владою.

На цих двох документах вище Командування армії й базувалося в усіх своїх дальших поступуваннях.

Щохвилини надходили все нові повідомлення про дезорганізацію польськими військами нашого запілля. Через те я запросив командирів дивізій до сусідньої з місцем наради кімнати, щоб обміркувати перший оперативний плян.

Без особливих суперечок думка, щоб у негайному переході до активности шукати рятунку на своїх землях і поміж своїми, — перемогла на зібранні, що складалося виключно з військових, запропонований мною плян на прорив був обміркований у деталях і принятий; зміст його був такий:

1. Смугу для прориву обібрано в районі розташування Галицької армії, що в той час була угрупована в районі Козятин—Гайсин—Вінниця—Хмельник (всі включно), при чому полковникові Долудові було поставлене завдання негайно віднхати до місця постою Команди У. Г. А. (м. Вінниця) й порозумітися в цій справі з генералом Микиткою (полковник Долуд мав передати генералові Микитці мого особистого листа).

2. Загальний напрямок руху Любар — Липовець (точно для середньої колони: Любар — Краснопіль — Заливанщина — Самгородок—Вівсяники).

3. Схема операції:

а) 6 грудня всі частини, що брали участь у поході, мусіли відірватися від польського кордону й зосередитись у південно-східній частині трикутника Шепетівка—Миропіль—Любар (вихідна позиція).

б) Від 7—9 грудня марш через розполог Галицької армії і 10—11 грудня—форсування залізниць Янів—Бердичів і Вінниця—Козятин, на дільниці поміж ст. Голенди (біля Козятина) й Гулівці (біля ст. Калинівки).

в) Після форсування залізниць—угрупування в трикутнику: с. Прилуки—Вахнівка—Вівсяники.

Ситуація в смузі, обібраній Командуванням для прориву, уявлялася так:

Поміж галицькими частинами були лише невеликі частини добровольців, але залізниці, особливо вузлові стації, були виключно під контролем і охороною Добровольчого Командування.

Таким чином, головними перешкодами на шляху армії могли бути залізниці. Через те вся увага при технічному виконанню завдання повинна була бути звернута на вміле форсування двох залізничих ліній.

Швидкість і несподіванка повинні були стати нам у пригоді.

Такий, у загальних рисах, був перший оперативний плян, що ним почався Зимовий Похід Армії У. Н. Р. у ворожому запіллю. Голові Ради Міністрів я передав лише, що армія 7 грудня вирушить у похід.

* * *

Непривабливий і сумний вигляд мав район, де перебувала тоді армія. Наприклад, недалеко від Любару можна було бачити купу тягарових і особових самоходів, частинно знищених, а частинно ще цілком добрих; кидалися в вічі вози, навантажені різним майном і залишені без догляду на дорозі, бо знесилені коні нездатні були до дальшої праці; підводи з недужими, пораненими, що з розпаччю просили допомоги. Найтяжче враження робили напів одягнуті, з купою шмаття на ногах, замість чобіт, легко поранені й недужі козаки, що тяглися за обозами. Потрібна була велика самопосвята й глибоке переконання в правоті своєї справи, щоби перетерпіти все те лихо.

Того ж вечера бачив я на марші стройову колону Запорожців та деякі інші частини й дивився на цих людей, що були змучені безупинними маршами, боями та різними авантурами в запіллю; що простували вже з мого наказу в цілком новому напрямку, цілковито не виявленому, мов та темрява, в яку зникали наші колони.

Я вдивлявся у виснажені безупинними боями й походами обличчя старшин і козацтва, уважно прислухався до окремих голосів, чи нема де ознак страху або незадоволення. — Ні, все ті ж самі ясні, привітні обличчя, повні довіря та відданости; навіть не чути було даремних запитань. Та й нащо запитання? Всі знали: йдемо вглиб України.

Пізніше я ділився своїми враженнями з командирами дивізій, і всі вони ствердили мої спостереження. Думається мені, що одностайність і патріотизм командного складу передався й далі в козацтво та всіх споїв ще міцніше, наперекір долі й людській зненависті, в одну монолітну скелю.

По дорозі я зустрів також пан-отця Пащевського, що, завдяки щасливому випадкові, уникнув долі штабу Запорозької групи й тепер пішки йшов із колоною. Це була добра признака, бо пан-отець

Пащевський тішився глибокими симпатіями й був від початку походу для Запорожців, а потім і для всього війська правдивим порадником і отцем духовним.

* * *

У холодні, брудні зимові дні операція наша розвинулася математично точно. Появлення наших колон у районі розпологу галичан було для них повною несподіванкою, і перш, ніж вони змогли в цьому зорієнтуватися, колони вже обминули їх.

Виконання відповідало постанові:

10 грудня о 23 годині вибухи на півдні й на півночі свідчили про роботу кінноти Київців та Волинців; через непролазне болото, в цілковиту темряву колони наші посувалися зі скорістю доброго маршу при нормальних умовинах такими манівцями, де й удень можна було цілком заблудитися.

Через с. Черепашинці (10 верстов на північ від Калинівки) шлях проходив через страшне болото. 3-я стрілецька дивізія ледве з нього вибралася; всі тяжкі вози довелося залишити; 2 гарматі (полковник Чижевський) і 2 кулемети також прийшлося покинути й використати коней від них, щоб витягти другі дві гарматі (склад дивізії на початку походу: старшин та козаків — 1,000, гармат—4, кулеметів—10, кінноти — 100 шабель. Трутенко — „3-тя Залізна дивізія на початку Зимового Походу)".

12 грудня вранці обидві залізниці були вже позаду. (Схема ч. 1).

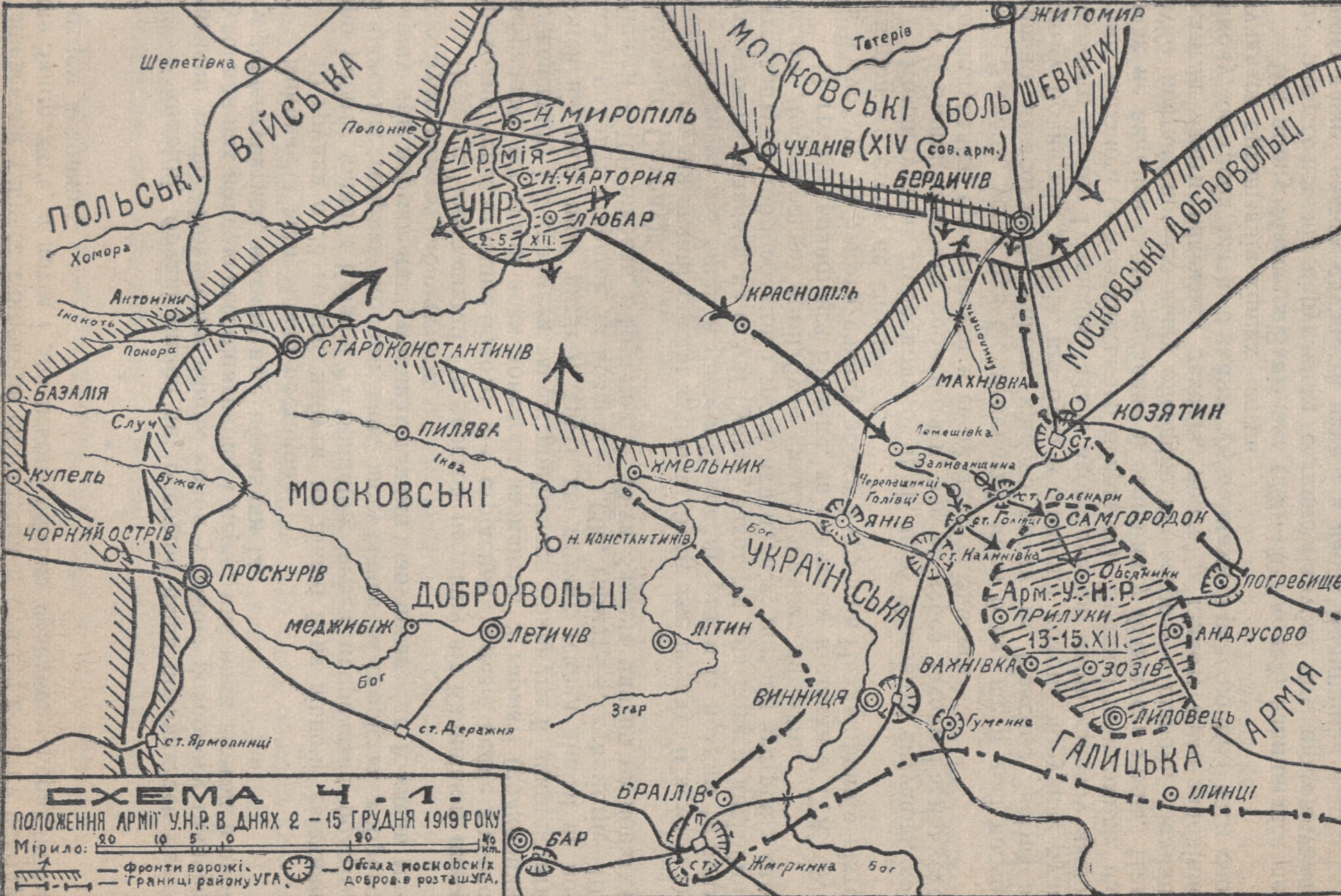
Київцям, що йшли в південній колоні разом із полком Чорних Запорожців, вдалося на стації Гулівці захопити два потяги дивізійної інтендантури добровольців і трохи вдягнутися; при цій зустрічі з салдатами Добровольчої армії було чимало цікавих епізодів.

11 грудня вранці вся Вінниця, за винятком команди У. Г. А., була в турботі, бо такого вчинку збоку Українців-Наддніпрянців ніхто з ворожого стану не сподівався.

Командування Добровольчої армії, щоб відновити ситуацію, хотіло з Вінниці вислати бронепотяги, але ж, через заходи Галицького Командування, бронепотяги в своїй акції спізнилися.

Загалом, успіх був би цілковитий, коли б не, ще й досі досконально незясований, вчинок кінного полку ім. Максима Залізняка, якому Волинська дивізія, що була в північній колоні, доручила була захопити стацію Голендри, задля забезпечення марш-маневру нашої армії з півночі (з Козятинського напрямку). Волинці повідомили, що полк не виконав свого завдання й залишив у більшості армію. Цим було поставлено всю нашу операцію під загрозу з півночі. Волинці встигли вжити належних заходів, проте їх кінноті було заподіяно шкоду, бо треба знати, з якими труднощами в революційні часи сполучалася організація кінних частин.

Від полку Максима Залізняка (200—300 коней) залишилася ледве одна сотня під керуванням сотника Голуба, що продовжувала свою дуже хвальну службу й надалі в лавах Волинців.

СХЕМА Ч-1-
ПОЛОЖЕННЯ АРМІЇ У.Н.Р. В ДНЯХ 2 – 15 ГРУДНЯ 1919 РОКУ
Мірило: 20 10 5 0 20 40 Км.
— Фронти ворожі.
— Границі району УГА.
— Обсада московських добров. в розташ. УГА.
ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКА
МОСКОВСЬКІ БОЛЬШЕВИКИ
МОСКОВСЬКІ ДОБРОВОЛЬЦІ
МОСКОВСЬКІ ДОБРОВОЛЬЦІ
УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ
Армія УНР 2-5. XII.
Арм. У. Н. Р. 13-15. XII.
ЖИТОМИР
Тетерів
Шепетівка
Полонне
Н. МИРОПІЛЬ
Н. ЧАРТОРИЯ
ЛЮБАР
ЧУДНІВ (XIV сов. арм.)
БЕРДИЧІВ
Хомора
Антоніни
Іканоть
Понора
СТАРОКОНСТАНТИНІВ
КРАСНОПІЛЬ
БАЗАЛІЯ
Случ
КУПЕЛЬ
Бужок
ЧОРНИЙ ОСТРІВ
ПРОСКУРІВ
ПИЛЯВА
Іква
ХМЕЛЬНИК
МАХНІВКА
Гнилопять
Лемешівка
КОЗЯТИН
ст.
Залиманщина
Черепашинці
Голівці
ст. Голенари
ст. Голівці
САМГОРОДОК
ЯНІВ
Бог
ст. Калинівка
Обсяники
ПОГРЕБИЩЕ
Н. КОНСТАНТИНІВ
МЕДЖИБІЖ
ЛЕТИЧІВ
ЛІТИН
ПРИЛУКИ
АНДРУСОВО
ВАХНІВКА
ЗОЗІВ
Бог
ВИННИЦЯ
Згар
ст. Деражня
Гуменне
ЛИПОВЕЦЬ
ст. Ярмолинці
БРАЇЛІВ
ІЛИНЦІ
БАР
ст.
Жмеринка
Бог

Під Любаром армію залишили елементи, що співчували волохівщині, під Козятином та Вінницею — ті, що зневірилися в нашій справі й побачили в добровольцях непереможну силу; далі пізніше ми будемо бачити, що на чергу денну стає ще раз питання про відносини армії до Радянської влади. І, таким чином, поруч із набуванням знов певної військової організації йде зміцнення політичної ідеології Української армії, як національної збройної сили.

Захоплення найближчого повітового міста Липівця являлося цілком необхідним і негайним, як із метою політичної розвідки, так і для поширення пляцдарму; по відомостях в місті стояло 300 чоловік піхоти добровольців.

Справу цю Командування доручило кінним частинам 3-ої стрілецької дивізії й дивізії Київській під загальним керуванням отамана Ю. Тютюнника.

13 грудня дивізія перебувала в м. Вахнівці (12 верстов на північний захід від м. Липівця); ранком 14 грудня кіннота Київців зосередилася в м. Зозові (5—6 верстов на північ від м. Липівця) і звідти заатакувала місто Липовець; кіннота ж 3-ої дивізії (полковник Яворський) зробила свій напад із заходу. Добровольча залога й влада міста заздалегідь відіхала до Вінниці; „государственная охрана" спішно склала свою зброю.

Комендантуру міста взяв на себе полковник Трутенко. В занятому районі Самгородок — Вівсяники — Липовець — Прилуки Армія У. Н. Р. 15 грудня перебувала в денному спочинку.

* * *

З заняттям Липівця закінчилася наша операція щодо прориву добровольчого фронту й скінчилася для нас, на загал, цілком успішно: армія наша, що 5 грудня перебувала в повному оточенню, 10 грудня була вже в новому районі, в запіллю Добровольчої армії. Висновки:

1) Напрямок і дільницю ворожого фронту, що були вибрані для прориву армії, треба вважати правильними й доцільними як з політичного, так і з воєнного боку.

2) Важкі й мало здатні до серйозного бою колони наші використовують при виконанню свого завдання дуже влучно манівці, нічну хуртовину і скорість маршів; командування всіх відділів вимагає від війська останніх, майже надлюдських зусиль. За 4 доби жахливими шляхами пройдено було 150—200 верстов.

3) Приклад начальників, що персонально йдуть на чолі колон і являються для всіх підлеглих зразком витривалости, тягне за собою решту козацтва.

4) По приблизному підрахунку в чотирьох військових групах, а саме: Запорозькій, Волинській, Київській із частинами корпусу С. С. і Збірній, до складу її входили 3-я Стрілецька дивізія та Юнацька Школа,—з Любарського району було виведено від 8 до 10 тисяч чоловік при 2,000 шабель та баґнетів і при 12

гарматах; але штаби, обози, нестройові частини й транспорти хворих переважали над здатними до бою окремими військовими частинами й складали до 75% усього складу армії.

5) Цей перший успіх, після довготривалих важких арієрґардних операцій, відбився на військові з морального боку дуже добре. Жовто-блакитний прапор гордо маяв над військом, і в масах почувалася більша самопевність.

Опинившися в ближчому запіллю Добровольчої армії, військо наше, яко добрий „таран", хитнулося вправо та вліво й почало нищити засоби руху й звязку Добрармії.

Прихильні нам чутки прибільшували нашу кількість. По широких просторах України відгукнулися повстанчі організації.

Загони Махна по Дніпровських плавнях розвинули свою працю. Все це зробило неминучою катастрофу армії генерала Деникіна на Україні.

Першою почала відступати Бердичівська група Добрармії. Цей відступ дедалі перетворювався в загальну дезорганізовану втечу добровольців до Чорного моря.

Штаб генерала Деникіна оповістив за наш прорив на його запілля такою телеграмою: „Розбита нами Українська армія опинилась у нас у глибокому тилу". Дійсно, несподівана поява нашої армії втилу Деникіна навела на добровольців невимовний жах, що можна було б ствердити низкою фактів.

Одначе цей відступ Добровольчої армії був небезпечний і для нас, бо шляхи наші перехрищувалися. Добровольча маса котилася на південь, а нам треба було простувати на схід; стомлену, ще не реорганізовану армію нашу Командування мусіло ухиляти від боїв із дужчими ворожими частинами.

III.

Марш у грудні, захоплення Уманщини між 15.XII.1919—12.I.1920 рр. (Схема ч. 2).

Десятиденні марші, що відбулися в другій половині грудня, в зоні Липовець — Тараща — Умань, у прифронтовій смузі Добрармії, мали за завдання уникати найважніших артерій руху, що по них відходили частини Добровольчої армії, а крім того власним рухом і перегрупуваннями замітати свої сліди й наміри.

Ці марші гостро врізалися в память його учасників. Ніхто їх не забуде, вони перенесуться в покоління, як приклад „маршу відчаю, маршу проти розуму, але строго розрахованого на психологію мас і опертий на патріотизмі українського війська" (П. Певний). Марш цей можна ілюструвати багатьома цікавими прикладами, коли дотепність, відвага, бистра орієнтовка виводили частини з прикрої, а дуже часто й важкої ситуації.

Були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного виходили Деникінці й навпаки; обозам у цих ви-

падках приходилося відігравати ролю першої допомоги тильній охороні.

Перетомлена, напів одягнена, обтяжена великою кількістю хворих Українська армія в тих тяжких обставинах точно виконувала всі накази Командування, що, будучи надхненим ґероїзмом старшини й козака, напружувало весь свій мозок, здібність і досвід, щоби вийти скорше в район, порівнюючи спокійний.

Штаб армії, Запорозька та 3-я Стрілецька дивізія йшли в центральній колоні, маршрутом (Схема ч. 2):

16 грудня — Ординці—Жидівці—Должок—Андрушів—Пшенів—Чорнявка.
18 „ Чорнявка—Скала—Вербівка.
21 „ Вербівка—Животів—Дубрівка.
22 „ Дубрівка—Пятигори—Оддайпіль.
27 „ Оддайпіль—Тихий Кут.
28 „ Жашків—Побійна—Красний Кут—Нова Гребля.
29 „ Нова Гребля—Кривець—Крачківка—Іваньки.
30 „ Іваньки — Паланочка (перехід через залізничу лінію Умань—Христинівка—Звенигородка)—Роги—Легезине.
31 „ Легезине—Оксанина—Небелівка.
5 січня — Небелівка—Рогове—Перегонівка. Штаб армії в с. Роговому, 4 верстви на північ від Перегонівки. Київська дивізія в с. Дубовій.
5 „ (по старому стилю 23 грудня) Армія заняла район Коржева — Дубова (штаб Київської дивізії), Бабанка — Оксанина (Волинська дивізія) й Перегонівка — Рогове (штаб армії), Покотилове (3-й кінний Залізний полк).

Волинська дивізія під час всього маршу була на північ, а Київська на південь від зазначеного на мапі маршруту.

Волинці часово захопили Сквиру; ворог прогнаний; взято здобич.

За м. Жашків—бій Київської дивізії з частинами Добрармії.

Волинська дивізія проходить у 4 верствах від Устингородка, занятого великими силами добровольців.

Бій 6-го Запорозького загону з добровольцями під ст. Поташ.

З визначніших епізодів за час цих маршів були: сутичка Київської дивізії з добровольцями в м. Жашкові, захоплення Чорними Запорожцями Ставища, напад добровольців на 3-ю Стрілецьку дивізію й захоплення нами міста Умані.

Через кілька днів маршу, коли армія наша між 21—25 грудня була зосереджена для відпочинку й мобілізації в районі Тетіїв—Пятигори—Животів (Таращанського повіту), до нас почали наближатися з півночі по шляху: Біла Церква—Ставище—Жашків—Умань значні маси добровольців; було одержано цілком певну звістку про наближення кількох сильних полків ворожої кінноти, між ними був також відомий „Вовчанський відділ“.

Щоб уникнути зустрічі з цією кіннотою, армії на 26 грудня було визначене нове розміщення, зовсім осторонь, на схід від великого Білоцерківсько-Уманського шляху, по присілках і хуторах — Тихий Хутір й околиці—Високе—Жашків, бо, звичайно, відступаюча маса використовує лишень великі шляхи. Початок маршу для всіх колон був призначений на 6 годину ранку, понеже відомо було, що добровольці розпочинають свої денні марші пізно, приблизно від години 8 — 9; до 12 години все наше перегрупування мусіло бути закінчене. Командування мало на думці пропустити повз себе великі ворожі групи, а далі чинити відповідно до обставин.

Всі дивізії наказ цей виконали, за винятком 3-ої Стрілецької; колона полковника Трутенка*) стала на марш замість 6-ої години майже опівдні.

Добровольці (кінний полк у 600 шабель Кавказької „Сводной“ дивізії під керуванням полковника князя Ґоліцина) навіть не дали охоронним відділам колони полковника Трутенка обсадити свої місця: як тільки вони висунулися з містечка, так добровольча кіннота їх заатакувала й ізнищила. Окремі невдатні спроби Командування протиділати деякими частинами дивізії і Юнацької Школи не мали успіху—колона була цілком знищена й викреслена з нашого складу; врятувалися лишень ті, що були верхи.

Залишаючи на боці інформації та наказ Вищої Команди, а базуючися лише на оцінці ситуації, що подає в своїй брошурі полковник Трутенко, дивізія ще вночі мусіла стати на марш і піти на об·єднання з армією. Бажання висвітлити ситуацію в усіх деталях не може бути виправданим, бо через це був загублений час.

Це була дуже серйозна невдача, бо хоч, правда, в цій збірній групі було чимало всяких дрібних частин, але все це були кадри 3-ої Стрілецької дивізії, що мала вже в нашій військовій сучасній історії почесне місце й назву Залізної. Зазнали тяжких втрат також і юнаки: забитими 11 чоловік, полоненими 100, загублено 2 гарматі, 5 кулеметів і весь обоз санітарний і господарчий.

Слідству було дуже важко розібратися в тих тертях, що були на верхах цієї зібраної групи, до того ж обстановка й час не дозволяли цього зробити. Наказом по армії з решток 3-ої Стрілецької дивізії і Юнацької Школи мав бути зорганізований 3-й кінний полк, що повинен був у своїх сотнях заховати свої дотеперешні бойові назви й далі берегти традиції Залізної дивізії**).

Переведення цього переформування Командування доручило полковникові Стефанову (Галицької армії), надавши полковникам Чижевському та Вишнівському посади помішників до нього. Ці старшини виказали себе в цій справі добрими організаторами, і не-

*) П. Чижевський: „Коротка історія 3-ої Стрілецької дивізії“.

**) Докладний матеріял з приводу цієї події можна знайти: 1) „Коротка історія 3-ої Залізної дивізії“, полковника Чижевського, 2) Брошурка полковника Трутенка: „Залізна дивізія з початку Зимового Походу“.

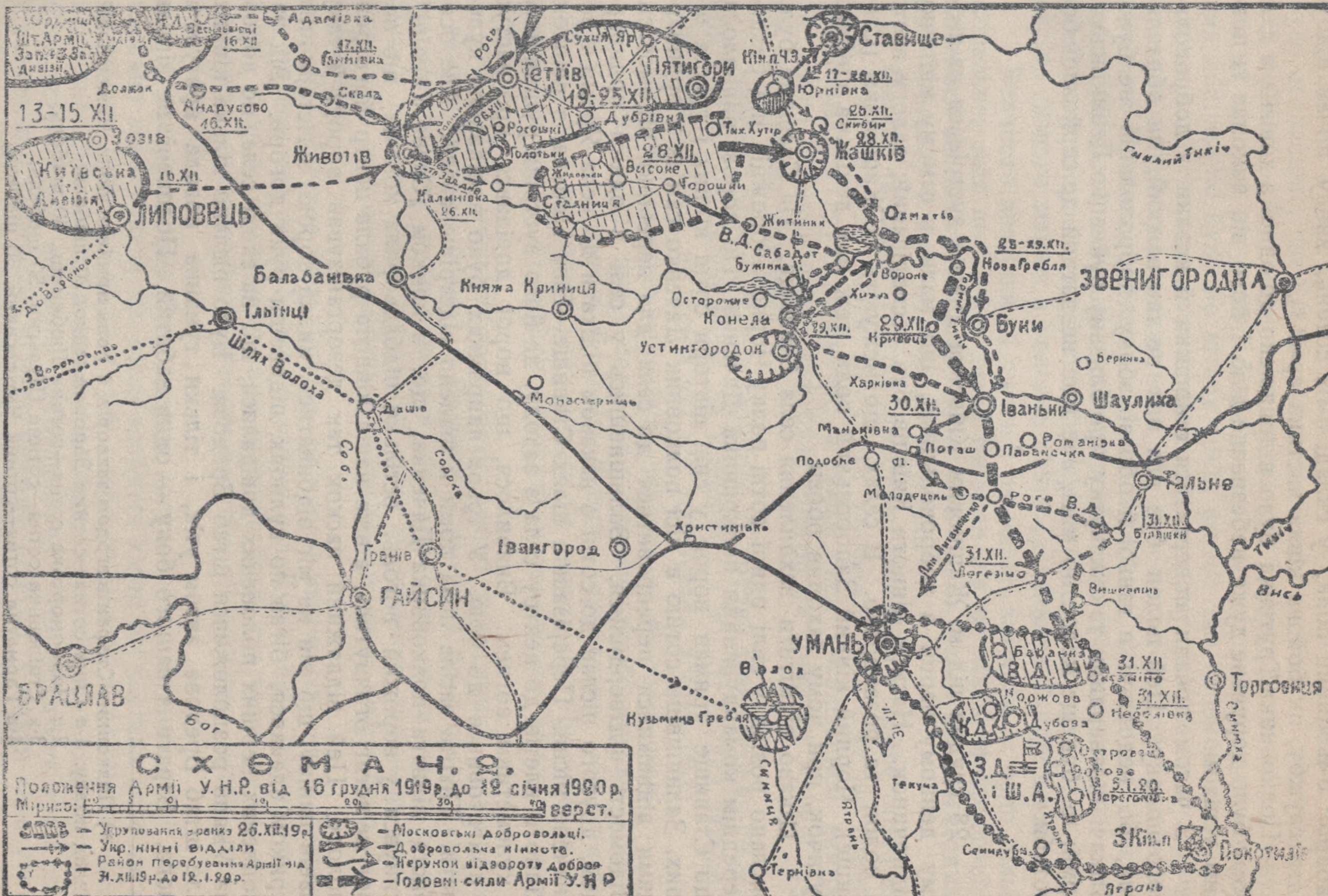

СХЕМА Ч. 2.

Положення Армії У.Н.Р. від 16 грудня 1919 р. до 12 січня 1920 р.

Міряло: 10 0 10 20 30 40 верст.

— Угруповання зранку 26.XII.19 р.
— Укр. кінні відділи
— Район перебування Армії від 31.XII.19 р. до 12.I.20 р.
— Московські добровольці.
— Добровольча кіннота.
— Нерунок відвороту добров.
— Головні сили Армії У.Н.Р.

забаром 3-й кінний полк, у складі 5-ох сотень, знову почав відбувати службу, як бойова кінна частина армії *).

Полковника Трутенка було відряджено до одної з дивізій, а далі йому було доручене дуже небезпечне діло і його він виконав із повним успіхом.

З часом почали повертатися старшини й козаки з добровольчого полону. Цей полон був для них не так важкий, як образливий, бо недостачі в ганьбі й образі збоку добровольців не було. Втікачі підтвердили також чутку про близьку руйнацію Деникінської армії; це був ще колос по масі, але вже нездатний до серйозної боротьби.

* * *

28 грудня під м. Жашковим Київська дивізія зустрілася на своєму денному марші з добровольцями, що мали в самому містечку відпочинок. Наскок кінноти Київців був несподіваний; залогу взято в полон та роззброєно. В селах, що межують із Жашковим (Ставище), Чорний кінний Запорозький полк теж мав декілька дрібних сутичок, при чому захопив обози.

Цікаво відмітити захоплення села Ставища. На Ставище було вислано розїзд у силі одної сотні полку Чорнозапорожців під безпосереднім командуванням полковника Дяченка. По дорозі виявилося, що Ставище тримав ворог у силі півтори сотні кінних і триста піших. Залишивши сотню в лісі полковник Дяченко сам із 2 ординарцями відважився переправитися до села для перевірки відомостей. Відомості підтвердилися. Залишившись у селі з одним ординарцем, другого післав до сотні з наказом підіхати до села Яреми в зазначене місце. Перерізавши шлях Ставище—Біла Церква, з рештою кінноти влетів до центру села з заходу, де його зустріли рушничним і кулеметним вогнем. Виявилося, що ворог довідався про наступ і приготовився до бою. У трьох напрямках було виставлено кулемети. Піхота засіла поза доми й шалено відстрілювалася. Але особиста відвага полковника Дяченка, що, з криком „Слава Україні", кинувся у ворожий вогонь, остільки підбадьорила козаків, що ворог не встиг оглянутись, а вже наша кіннота рубала центр його розпологу. Цей відважний наскок так дезорганізував ворога й таку навів паніку, що він не міг відбиватись, кидав зброю, з гістеричним криком здавався, бігав по вулицях, піднявши руки догори. Від захоплених перших полонених довідалися, що на сході села, по дорозі на Умань розположився штаб Бредова. Було післано кілька кінних, але штаб Бредова автом утік, і тільки туманна погода врятувала його. Втрати з нашого боку — один забитий. Полонені не вірили

---

*) Полковник Стефанів згодом захворів, і полк прийняв полк. Чижевський.
Склад полку: 1-а Синя сотня—сотник Запорожченко, 20 шабель.
2-а Чорноморська сотня—сотник Любимець, 40 шабель.
3-я Стрілецька сотня—сотник Шульгин, 50 шабель.
4-а Гарматна сотня—сотник Чижевський, 30 шабель.
5-а Кулеметна сотня—сотник Шура-Бура, 4 кулемети на тачанках.

в те, що ми є українське військо, бо в офіційних наказах Добрармії було оголошено, що Українська армія зовсім розбита. Розпитувалися, хто ми такі — большевики чи махнівці. Трудно було їх упевнити, що ми частина реґулярної Української армії, і тільки, коли полонених доставлено було до штабу армії, щойно там переконалися в тому, що, дійсно, мають в своєму тилу реґулярну Українську армію, про яку з певністю розказували, що її немає. Крім охорони штабу генерала Бредова, господарської частини його, Управління Сквирської й Київської повітової „государственної" сторожі, на чолі з начальником сторожі та усією канцелярією його, було захоплено також багато різного майна, а головне одягу (з денника Запорожців).

Великого значіння ці сутички не мали; значіння їх було більш моральне; вже по 5—6 годинах Київцям під натиском добровольців довелося залишити Жашків, бо це був пункт, через який відходили на Уманщину й далі на південь добровольці.

Марші та стале гостре поготівля перетомили наше козацтво. Крім того не було змоги хоч трохи перевести намічену ще раніше реорганізацію груп на дивізії, а також інші організаційні наміри. Неґативні наслідки цього вже були помітні на прикладі Збірної групи полковника Трутенка.

Через те Командування вирішило 27 грудня повернути на південний схід у затишніше місце, на Уманщину, і 30—31 грудня захопити саме місто Умань, де в той час ще перебували добровольці.

Останнє завдання мало бути переведене по такій схемі:

1) Відділ, що мав складатися з Богданівського куреня, кінного полку Костя Гордієнка й однієї батареї (приблизно, 300 баґнетів, 120 шабель і дві гарматі) під командою полковника Литвиненка, повинен був уранці 31 грудня захопити несподіваним наскоком місто Умань.

2) Київці мали забезпечувати акцію полковника Литвиненка з заходу (з Християнівки), а Волинці зі сходу (з боку стації Тальне); всі інші частини мали виконати свій черговий марш через стацію Поташ до села Роги; всі дивізії після форсування залізниці мусіли попсувати залізничий шлях і зробити неможливим скоре його полагодження.

3) Остаточне угрупування для армії намічалося на 15 верстов на південь від міста Умані (в районі сел Дубовової, Текучої та інших), а до м. Голованівського повинна була йти частина, що мала завданням забезпечувати розположення армії з півдня. Штаб армії — в с. Текучій.

В інструкції, що була надана полковникові Литвиненкові, катеґорично зазначалося, що після здобуття Умані всі частини його загону мають бути о б о в я з к о в о виведені з міста й розміщені десь недалеко біля міста, в самому ж місті, крім місцевої охорони, має бути встановлене військове патрулювання. Командування армії сподівалося, що незабаром підійде червоне військо, і тільки таке угрупування військ полковника Литвиненка забезпечувало б йому мо-

жливість вільного маневрування й співділання з іншими частинами нашої армії.

* * *

Перехід усієї армії через залізничу лінію Христинівка — Шпола відбувся в глупу ніч (вніч проти 31 грудня між селами Паланочка—Роги). Ще перед тим частини Київців та Волинців провадили руйнацію самої залізниці та захоплювали телефонні й телеграфні лінії, з метою розвідки. На допомогу стали енерґійно місцеві селяни, що руйнували залізницю ґрунтовно—кіньми й волами; вони порозтягали рейки й шпали та всяке приладдя зі стацій і заховали все по лісах та рівчаках.

Під час горожанської війни села, що лежали недалеко від залізниць, найбільше терпіли, бо боротьба головним чином велася здовж залізничих ліній, а через те, допомагаючи нам нищити залізниці, селяни тим самим думали на деякий час здобути й для себе спокій. Взагалі, частини наші всюди тішилися співчуттям мас і їх активною допомогою. Наприклад, „частина, що стояла в селі Оксаниному, Уманського повіту, охоронялась селянами на їхнє власне бажання в час нічного відпочинку. А частини, що билися в районі Тального, мали активну піддержку в часі бою збоку селян, і був випадок, коли одна з наших гарматних частин, через зіпсуття коліс гармати й сильну багнюку, примущена була, під ворожим напором кінноти, залишити гармату, але селяни виступили активно на допомогу, відбили од ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили гармату до штабу нашої армії — 20 грудня 1919 року по ст. стилю“ (з денника Запорожців).

Умань мала невелику залогу (чоловік із 300 добровольців), але в місті перебувало ще чимало добре озброєних різних військових і адміністративних інституцій, що спішно закінчували свою роботу щодо евакуації. Одначе, як адміністрація, так і залога були вже під враженням несподіваного погрому й руйнації всієї добровольчої справи.

Досить було показатися першим розїздам кінного полку Костя Гордієнка, як по місту почалася метушня, безладна стрілянина, що з часом перейшла в загальну паніку. Добровольці похапцем залишили місто й відійшли на Голованівське—Єлисавет.

Все населення Умані радо зустрічало наше військо.

* * *

З а х о п и в ш и 5 с і ч н я У м а н с ь к и й р а й о н, а р м і я н а ш а з д о б у л а н а р е ш т і с п о к і й, м о ж л и в і с т ь з у с т р і т и с в я т о Р і з д в а Х р и с т о в о г о і ч а с д л я п е р е в е д е н н я с в о є ї о р г а н і з а ц і й н о ї п р а ц і.

В самому місті Умані уповноважений від Уряду, політичний референт п. Чубук, відновив демократичну владу; зорганізував місцеву

охорону, а місцеві торговельні та добродійні організації запросив стати в допомозі армії з матеріяльного боку.

Командування призначило полковника Ольшевського на уряд начальника залоги м. Умані й повіту, а на повітового комісара п. Дерещука. Вони жваво почали свою працю по організації Уманщини.

Редакція газети „Україна", що з початку походу перебувала при Київській дивізії, випустила декілька нових чисел своєї газети з матеріялом інформаційно-агітаційного характеру; там були надруковані: оповідання з останніх подій коло Любара, про Волохів виступ, історичний крок Уряду й Армії, наказ про призначення нового Командування, досить цікава телеграфічна розмова начальника штабу загону полковника Литвиненка з начальником оперативного відділу Одеської групи Добровольчої армії (Одеса) і т. і. Цим, без сумніву, редакція „України" зробила важне діло, бо сливе місяць Уманщина була цілковито відірвана від Українського Уряду та жила тільки чутками з добровольчих джерел, а що то були за звістки — догадатися не важко. В той час отаман Тютюнник друкував відозви до селянства. Вони були дуже влучні й фактично відіграли ролю директиви для всіх повстанських організацій та обєднували всю їхню діяльність; з мого наказу відозви ці поширювали й інші дивізії.

У наслідок зазначеної жвавої праці армія наша придбала перших охочих партизанів; загалом, усе утворювало добру атмосферу, і багатьом здавалося, що з Уманщини розпічнеться знову державно-організаційна праця на всю Україну.

* * *

Свят-вечір у 1919 р. Штабові Армії довелося провести в с. Роговому, що не належить до пишних сіл України, де посеред струнких рядків біленьких хаток можна було б бачити хати заможніх, під залізними дахами, а громадські будинки: церква, школа, дім пан-отця, управа, — побудовані на міський зразок. Рогове належало до типу сіл, що повстали шляхом виселення бідноти за межі великих сіл, — у даному разі міст. Перегонівки; в присілку хатки повитягувалися без особливої системи вздовж глибокого яру й у більшості скромненько притулилися до північного його боку, неначе шукаючи в нього захисту від непогоди.

В село вступили ми під самий вечір, коли вже в поодиноких вікнах в очерет закутаних хатинок де-не-де стало виблискувати світло.

Квартирієр, що наблизився до колони, одрапортував, що мені, полковникові Долудові й старшинам ближчого штабу, за принятим звичаєм, помешкання відведено в хаті пан-отця. Проте по непевному тону старшини було видно, що він сам із того не задоволений і, немов виправдуючися, додав далі: „дуже тут бідно, пане Отамане! от у Запорожців, у Перегонівці, добре: цукроварня та ще й із гуральнею".

Обдивляюся обличчя конвойців і бачу на них тінь смутку.

Проїхали ще трохи й зупинилися біля звичайної селянської хатини, хіба трохи більшої від інших.

— „Добро пожалувати! Будьте добрими гостями“, — зустрічає нас привітно роговецький пан-отець. — Як бачите, хата в мене не красна, проте відпочити можна з дороги“. В простому сірому підряснику пан-отець говорив мішаним жарґоном, так характерним для простого люду, ним він хотів надати своїй мові певну ознаку інтеліґентности.

Отець Павло, коли не помиляюся, так його звали, був одним із здобутків революції села Рогового. Старого пан-отця Роговичани за широкі апетити не любили і, як тільки вибухла революція, він поспішив сам залишити свою парафію, а натомість сходом обібрано на настоятеля — місцевого дяка, людину, хоч і просту та мало освічену, але смирну, добродійну й далеку від хабарницьких нахилів своєго попередника.

Розвага нашого мандрівного життя в походах — самовар — був уже на столі й надавав цілому омеблюванню пан-отцевої світлиці теплу привабливість.

На запросини пан-отця ми засідаємо за стіл і ласо пємо гарячий напій із, так памятним усім учасникам походу, поминальним калачем, запас якого в кожного пан-отця не вичерпаний.

Вже шоста година. Отець Павло похапцем знайомив нас із своїми місцевими новинами; він поспішав, бо час був уже й до вечірні. Трохи осторонь полковник Долуд розмовляв зі старостою в справах постою Штабу; ординарці й джури снували з двору до хати й ізнов назад — ладнаються дла довшого постою, бо вже всі знають, що Команда Армії заповіла тридобовий відпочинок. Бесіду перервав церковний староста, що прийшов до пан-отця по ключі.

Старшини й козаки наші не забували церкви, а особливо на великі свята; перший дзвін, що в цей вечір усіх надто вразив і здався близьким і рідним, пролунав по Роговому. Всі поспішали до церкви. На обличчі моєго джури, дуже чесного й порядного галицького стрільця, і ординарця з конвою бачу занепокоєння. Питаю: „Чого вам хлопці?“ — „Та ми, пане Отамане, ми питаємося, чи не підете й Ви до церкви?“...

Коли всі пішли до церкви, я з полковником Долудом сідаю за черговий наказ, що сьогодня повинен віднести козацтву моє поздоровлення зі Святом. У такі дні в добрій військовій частині завжди виявляється відчуття особливої внутрішньої єдности; обидві сторони — начальники й підлеглі,—забувають все лихо, всі чергові неприємності, буденні дрібні непорозуміння й тільки залишають у душі найкращі почуття, підкреслюють їх, їм віддають належне. В цей великий вечір, у таких виключних обставинах бойово-похідного життя, хотілося хоч у коротких висловах чергового наказу промовити до війська святочним привітом і висловити йому всю ту повагу, що Вища Команда мала до нього за його лицарські чини й героїчне поступування.

Як завжди, на перешкоді мені став брак ґрунтовного знання мови; полковник Долуд у цьому відношенню був сильніший за мене. Тому я лишав йому в цій справі вибір своєрідних форм і виразів.

До вечірні ми трохи спізнилися; народ великим натовпом оточував невеличку, недавно поновлену церкву; середина її на цей раз мала вигляд незвичайний — поміж селян було рясно вкраплене наше старшинство й козацтво; на хорах пізнаю старшин і козаків конвою. Хто міг би сказати, що це було в грудні 1919 р. на Великій Україні, на Київщині, коли вона була охоплена вся полумям революційної боротьби?

Вертаюся. Хату, приготовану до вечері, не можна було пізнати. Полковник Ткачук зробив усе, що було в його силах, аби виконати обрядову частину Свят-вечера, коли по нашому прекрасному звичаю збираються всі докупи, без різниці станів.

Це дуже добре вражає й так допомагає старшому начальникові надати святочній вечері цілком семейний характер. Традиційна святочна тиша; думки кожного скеровані до своєї хати, родинних обставин.

Під час вечері надійшли поздоровлення від дивізій: отамана Тютюнника, отамана Загродського, а від імени Запорожців вітали команду зі святом полковники Дубовий, Алмазів і бажали кращих днів Україні й нам.

Пізніш доповіли про прибуття хору під проводом місцевого вчителя — студента політехніки.

Різдвяний гімн „Христос рождається“ змінив національний „Ще не вмерла Україна і слава, і воля“, відспіваний усіма присутніми. Далі промовив студент-дириґент хору.

Не пригадую собі слів, що тоді я промовив, проте певно памятаю, що було висловлено думки й почуття, найдорожчі для тих, хто вже знайшов свою батьківщину, для яких назва „малорос“ стала ганьбою.

На Уманщині, а також на Поділлю й Херсонщині, де в ту зиму перебувала наша збройна сила — Армія У. Н. Р. і Галицька армія, — під Свят-вечір було напевно чимало хатинок, де вояцтво й селянство рідними співами славили народження Предвічного й злучали з цим свої надії на прийдешнє світле для України народження — на незалежне життя.

Хор відспівував колядки, а думки мої перенеслися на рік назад. Пригадалося Різдво в Галичині, в м. Бібрці. Тоді картина була інша,—кожна з воюючих сторін очікувала, щоб скористати зі святочного настрою ворога й зробити буцім несподіваний напад. У той Свят-вечір галицькі стрільці в передових шанцях особливо пильно та напружено вдивлялися в темряву ночі...

Тільки в глибших районах старшини й стрілецтво мали час на взаємний святочний привіт.

Стрільці „Начальної“ запросили мене до себе; старший стрілець промовив, хоч і не багато, проте чуло, красиво, вдумливо, за те, що в цю хвилю вони, стрільці, особливо відчувають той обовязок, покладений на них Батьківщиною, і що вони розуміють, що не одним

днем рішатиметься наша справа — проте перший крок вже зроблений — і воля єдина, і віра незломна в національну міць мають завершити наше діло добрим кінцем.

Довго ще співав хор; потроху в хату надійшли й козаки, а кому не вистарчило місця в хаті, той притулявся знадвору до вікон.

Так хотілося в ту мить сказати нашим ворогам словами Тараса Шевченка —

„Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!“...

Цей вечір ніколи не зникне в мене з памяті. Він яскравіше від усіх історичних розвідок сказав мені, що правда велика закладена в наше діло, й не немічними людськими зусиллями поборювати його й зневажати.

IV.

Знову волохівщина. (Схема ч. 2).

За кілька днів після того, як ми прибули на Уманщину, Командування одержало зовсім несподівану звістку, що прибув із своїми гайдамаками „батько Волох“ і розташувався по селах, приблизно в десяти верствах на південний захід від Умані. (Волохів штаб — с. Кузьмина-Гребля).

Дальші відомості подали детальну історію його попередніх авантюр: під Житомиром Волохові не пощастило — большевики відмовилися мати з ним діло; йому зі своїм відділом насилу вдалося втекти від роззброєння (допоміг лиш випадок — післанець до червоного командира попав до хати, де ночували волохівці).

Партія Українських Комуністів (У. К. П.), так звані боротьбісти, утворили Революційний Комітет Правобережжя*) й висунула Волоха на головного командувача військами Червоної України.

В такому вже організованому для державної праці стані Волох вирушив по маршрутові: Чуднів, Янушпіль, Уланів, Пиків, Калинівка, Липовець, Вороновиці, Ільїнці, Дашів, Гранів, Умань і по дорозі збирав усякі рештки бувших наших урядових установ, при чому значну ролю відіграла чутка, що у Волоха були гроші. Так, уже з досить поважною по кількості масою, понад 5,000 людей, Волох прибув на відпочинок до міста Липівця. Тут Волох залишив без належної уваги своє оперативне становище й був заатакований кіннотою Добровольчої армії. Волохові відділи після того почали швидко відходити на південну Уманщину, але не манівцями, а битими шляхами й ізнов опинилися на дорозі, по якій відступали Добровольці. В короткій бійці Волох удруге був вщент розбитий (верстов за 30 на південь від міста Умані). Коли Добровольча армія прокотилася далі на південь, Волох зібрав недобитки своїх гайдамаків та пішов до Умані, щоб увійти з нами в порозуміння. Кількість його загону зменшилася

*) Ревком — Немоловський, Волох, Савицький (Новак).

тоді до 500—1,000 козаків. Про останні бої старшина Волохової кінноти оповідає так:

„З міста Липівця Волох помандрував зі своєю ватагою в напрямкові на Умань.

Під час переходу козацтво було переконане, що Волох веде його на зєднання з Армією У. Н. Р., що була далеко попереду.

Після надзвичайно швидких переходів Волох опинився 17 грудня в районі с. с. Репетихи та Шепетухи, де й зробив зустріч Нового Року по новому стилю, щоб показати, що він та козаки його є також большевики, а не прихильники старої влади. 18 грудня ст. ст. рано Волох розпочав наступ на Добрармію, що в той час відступала в напрямку на м. Голованівське.

Тут уся Волохова „армія" в одногодиннім бою була розігнана й утікала ярами з надзвичайною скорістю.

У цій бійці Волох стратив обози, гарматну частину та кулемети. Зісталися люди з рушницями без набоїв. У цій бійці Волох трохи сам не попав у полон, бо занадто тяжкі чоботи заважали швидко втікати.

Після невдалого бою Волох розпочав аґітаційну працю в селі Кузьминій-Греблі. Обдурене козацтво було цілком здеморалізоване Волоховими обіцянками, і часто можна було чути недовіря. Скоро по Волоховім таборі пішла чутка, що в м. Умані стоїть частина Української армії. Ця звістка відразу змінила настрій, і щоранку можна було помітити, як рідшають ряди гайдамаків, а Волох виставляв їх у наказах, як зрадників радянської справи.

Цілий день Волох не мав спокою від запитань, чи зєднаємось з Армією У. Н. Р. Волох відповідав козацтву, що буде післано делеґацію, і це було зроблено.

31 грудня 1919 року Волох, зібравши коло церкви козаків та старшин, доложив, що повернула делеґація від Армії У. Н. Р. і принесла такі умови зєднання гайдамаків із партизанами: козацтво буде принято, а старшини будуть розстріляні.

З 31 грудня на 1 січня Волох зібрав козацтво й вирушив із ним у напрямку на Умань. Причина цього походу для більшости козаків та старшин була невідомою. Забравши м. Умань, Волох вичікував червоних москалів, ходив поміж козаками та заспокоював, що червоні москалі їм нічого не зроблять.

У цей час командир кінного дивізіону сотник Кравченко збирався втікати з дивізіоном на зєднання з партизанами, але йому не пощастило. Волохів Ревком було попереджено його прихильниками, й уночі частина сотника Кравченка була роззброєна й одведена до місцевої вязниці. В цей час волохівщини вязниця виглядала більше на касарню. Не зважаючи на те, що Волох був заборонив співати український гімн, часто можна було чути співи гімну, що неслися з вязниці. Перед вязницею збиралися люди й вітали козацтво та утішали, що незабаром повернуться партизани.

1 січня був оголошений суд Волохів над сотником Кравченком та йому підлеглими; велика заля військового суду та вулиці були переповнені народом. У цей час на суд прибула делеґація з сусідніх

сіл і подала Ревкомові постанову припинити розстріли українців та випустити з вязниці гайдамаків. Коли ж це не буде зроблене, то відповідальність перед населенням м. Умані та околиць лягає на Ревком. Суд не відбувся".

Про всі подробиці Командування довідалося від сотні кінних гайдамаків, що зі своїм дивізіонером сотником Легиним (друга сотня не встигла втекти) знову приєдналася до нас, бо побачила на власні очі волохівщину в повному її розвитку.

Волох наробив стільки шкоди Українській армії, що на ньому слід більше зупинитися, бо діло торкається зовсім не одного Волоха, а цілої групи так зв. „волохівців", що поділяли його ідеологію.

Зовнішній Волохів вигляд відповідав його духовному світоглядові — високий, кремезний, рудий, із мало інтеліґентним, зі слідами віспи обличчям—він нагадував (своєю зовнішністю) тип фельдфебеля колишньої Російської армії. Одягався Волох у простий сірий жупан; гайдамацька шапка з червоним шликом, червоний пояс та нерозлучна кавалерійського типу рушниця доповнювали його вбрання. Волох не належав до світлих типів революції, скоріше це було зібрання всіх неґативних сторін людини — фальш, брутальність, знущання над слабшим та демагогія були найхарактернішими рисами його вдачі. „За голоту", „Хай живе біднота" і тому подібні вигуки були звичайними в його балачках. У Волоха була природжена спритність, знання натури селянина й робітника, явна особиста хоробрість і дбайливість за козаків (Волох нікому не довіряв скарбниці свого коша й усі гроші носив у похідному мішку на собі).

В усій своїй діяльності Волох малював себе українським націоналістом і в цьому напрямкові уперто виховував своїх прихильників.

Дехто гадає, що Волох був на службі в російських комуністів; на думку ж інших — комуністи, що виявляли себе досить добрими знавцями людської психології та вміли її вживати, також уміло використовували Волоха, а з ним і всю волохівщину для здійснення своїх завдань на Україні.

Мала інтеліґентність (не в розумінню походження) та освіченість мало відповідали тим великим завданням, які Волох бажав узяти на свої плечі, щоб розвязати їх під той бурхливий час.

Робітник із Донецького басейну, Волох до двадцяти років був неписьменний; за часів військової служби в артилерійських частинах російської армії Волох дослужився до підпрапорщика; в 1915 році він кінчає школу прапорщиків і продовжує далі службу на фронті в 54-му Східньо-Сибірському стрілецькому полку; за бойові заслуги його було авансовано до ранґи штабс-капітана та було дано йому деякі бойові нагороди (сам Волох заявляв, що він має Георгіївську шаблю та Георгіївський хрест).

Свою діяльність в українському війську Волох почав за часів генерала Корнілова в Москві, куди його було виряджено, як „непевну" людину, а потім у 1917 році продовжував її в Харкові; в Харкові Волох згуртував коло себе українські елементи, придбав собі надійних прихильників, і, завдяки їм, згідно з тодішніми виборними

принципами, його було обібрано на посаду командира 2-го Запасового Українського полку, а через те, що вже такий полк був, то Волохів полк отримав назву 3-го Запасового полку (здається, бувший 234-й російський запасовий полк). Незабаром Волохів Запасовий полк перейшов до большевиків, а він сам із своїми прихильниками втік до Києва, де зорганізував Слобожанський курінь. Коли з приходом німців знов установилась влада Центральної Ради, Слобожанський курінь увійшов до складу 3-го Гайдамацького полку. За час свого перебування в 3-му Гайдамацькому полку Волох довший час лишається на посаді голови польового суду й без милосердя катує большевиків.

Коло Волоха гуртуються: Ліневський, Табурянський, Андрійчук, Маслов, Терлецький і багато інших, що працюють разом із ним, використовуючи гайдамаків, як сліпе знаряддя.

Волохівщина починає свою особливо шкідливу діяльність у широкому розмірі з часів, коли повстала Директорія, себто з осени року 1918, і продовжує її на протязі всього наступного 1919 року. Коли уважно придивитися до подій того часу, то можна бачити, що всюди явно чи таємно відіграє значну ролю волохівщина, в праці її є певна послідовність і система.

Найдокладніше до цього часу, з належним мотивуванням, що заслуговує на увагу, про волохівщину розповів на сторінках часопису „Українське Слово“ бувший інспектор при Запорозькій групі п. Г.

Головні тези п. Г. такі:

1. Автор вважає, що Омелько Волох був свідомим аґентом московських комуністів, його протиставлено було популярній під той час на Лівобережжі постаті отамана Петра Балбачана, а всю волохівщину автор уважає за організацію, що повинна була зруйнувати найсвідомішу та добре зорганізовану групу українських військ, що нею був за часів Гетьманату Запорозький корпус.

Дійсно, комуністи (як російські, так і українські, але кожний із своєю метою) мусіли звернути увагу на Запорожців, бо знавці стверджують, що Запорозький корпус виглядав, як добра реґулярна військова частина, а головно був національно освідомлений (огляд, зроблений військовим міністром Рогозою та командиром німецького корпусу на Україні, що йому підлягали Запорожці) *).

Досить буде навести тут командний склад: командир корпусу отаман (генерал) Натієв, полковники — Балбачан, Сікевич, Загродський, Олександер Шаповал, Сварика, Болотов, Одинець, Алмазів, Петрів, Козьма, Сільванський, — все це поважні люди, фахівці й свідомі українці.

Над дезорганізацією Запорожців велася праця в двох напрямках: свідомо Волох виконував директиви лівих українських С.-Р-ів, що хотіли таким чином з а х о п и т и в л а д у в к о р п у с і, а цим

---

*) Або як висловився отаман Сальський 9 червня 1919 року: — „Учився я военної історії, знаю ціну воякові — найславнішими в усіх віках були старі Запорожці, й дорівнятися до них можуть хіба нові Запорожці“. Редакція.

самим досягалась одночасно мета й російських комуністів, себто колотнеча й дезорганізація в Запорожців.

2. В цій руйнації Запорожців автор зазначає такі моменти:

а) Волохів вплив на Вище Командування й політичні кола з тою метою, щоб дискредитувати отамана Петра Балбачана; низка листів до Вищого Командування, а нарешті, під час воєнної невдачі самочинний арешт Балбачана — доконує це завдання (2 січня 1919 року в Кременчуці). Тут було вжито методи, в революційні часи випробуваної: маса завжди в час невдачі шукає винуватця — „добрі політики" попереджають бажання маси й самі вказують їй свою жертву.

б) Волохова спроба перебрати владу над Запорожцями, щоб передати її потім комуністам, в березні року 1919 в районі стації Зятківці (коло Гайсина) не вдалася через рішучий опір самого корпусу. При цьому Волох видав універсал, де влада Директорії касувалася, а Волох мав взяти на себе командування над Червоною Українською армією.

в) Коли Запорожці повернулися з Румунії в квітні 1919 р., Волох знов силкується продертися до Запорожців на посаду командира дивізії, але дивізія відмовилася підлягати йому, і він далі виступає в ролі отамана всіх повстанчих військ; отримує дозвіл на формування окремої Гайдамацької бриґади, й, нарешті, таким чином у листопаді 1919 року волохівщина залишає Запорожців і переносить свою діяльність на повстанців (в районі Проскурова).

Треба, дійсно, дивуватися тій активній відпорній силі, тому живому, правдивому, часом, може, й інстинктивному розумінню справи, що виявляли Запорожці в боротьбі з волохівщиною, яка намагалася зруйнувати цю найстаршу бойову частину. В цій боротьбі Запорожці були переможцями.

Розуміється, ми не можемо стати на точку погляду п. Г. щодо оцінки Волоха, як звичайного аґента російських большевиків, про це свідчить і універсал, ним виданий:

Універсал Запорозького корпусу до Народу Українського.

„Народе Український! Ти скинув ярмо царя, скинув зрадника гетьмана Скоропадського, але народ наш не дійшов до ладу й спокою.

В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти одного; нашою кровю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватися хлібом від праці нашої; в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях не має, — ми, Запорожці, нащадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради Селянських і Робітничих Депутатів і їх будемо підтримувати зі зброєю до загину.

Вся земля без викупу переходить до трудового люду.

Ми, Запорожці, певні в тому, що від цього часу ніхто не поведе нас, Українців, один проти одного, брата проти брата.

Ради Селянських і Робітничих Депутатів зєднають нас у велику семю для боротьби з чужинцями-імперіялістами.

Народе Український! Памятай, що вся влада в руках твоїх. Ти великий господар на своїй землі, і від тебе залежить уся твоя воля, твій спокій і добробут.

Розберись же, Народе Український, хто твій ворог—чи ті Українці, що зараз зі зброєю в руках ллють свою кров за рідний край, чи ті, що приходять на Україну, щоб забрати хліб та все твоє добро.

Народе Український! Народе, на Україні сущий! Тепер Ви всі вільні і рівні!

Нехай живе вільна, незалежна ні від кого Українська Соціялістична Республіка Рад Селянських та Робітничих Депутатів.

21 березня 1919 року. Дієва Армія. Іменем Запорожців отаман Омелько Волох, командир Запорожців отаман Поджіо, заступник командира отаман Данченко, ствердив отаман Волощенко".

Волох був типовим отаманом, „хитрий малорос", що в загальній руїні армії думав добитися „найвищої влади". Не маючи політичного досвіду, він хитався з одного боку на другий, нарешті виплив у сумні дні Любарської катастрофи. Вся біда була в тому, що Волох зміг „утесатися" до передпокоїв Головного Отамана Петлюри й користувався, не вважаючи на своє минуле, довірям збоку останнього.

В своїх претензіях Волох дійшов в кінці листопада до відкритого непослуху тим, що піднесли його до високої ролі начальника всіх повстанчих військ на Україні *).

Волох, Данченко й Божко в У. С. Р. Р. бачили вихід із ситуації; новоповстала Волинська Революційна Рада (с. Краспопілля) увійшла з цими отаманами в контакт; оголосила себе часово Всеукраїнською Революційною Радою, а отамана Волоха призначила головним командувачем Червоним Козацтвом.

Взявши маршрут на Житомир, радянці почали шукати сполуки з українською комуністичною партією (боротьбістами), а до Коростеня — місце постою штабу XII совітської армії — виряджено двох делеґатів, що мали відстоювати такі домагання радянців: самостійність Української С. Р. Р. й недоторканість осіб, що перейшли з табору У. Н. Р. до нової ідеології; організація Української Червоної армії й окреме командування.

Переговори не допровадили ні до чого: червоному козацтву було запропоновано віддати зброю на протязі 24 годин, за що було обіцяно урочисту зустріч.

Радянці не погодилися, і У. К. П. наставила над ними, замість Революційної Ради, Революційний Комітет Правобережжя (Немоловський, Савицький, Войцеховський), й волохівці пішли знов у дорогу на південь.

* * *

---

*) Спогади Г.

Околичне селянство поставилося до волохівців вороже, а через це волохівці примушені були поховатися зі своїми червоними прапорами, бо селяни не пускали їх навіть до хати. Тут, під Уманню, Волох був зовсім морально пригнічений і нарешті прислав до нас одного з місцевих боротьбістів для переговорів і порозуміння та з пропозицією забути старе; командному складові боротьбісти робили пропозиції дуже широкого маштабу, а саме: стати основою майбутньої Української Червоної армії. Крім того Волох, що знав про обурення проти нього самого всього нашого війська, вимагав забезпечення собі власного життя.

Післанець від Волоха в командного складу нашого успіху не мав (приймали його — я, отаман Тютюнник та полковник Долуд). Відповідь була рішуче неґативна; щождо самого Волоха, то було визначено, що тільки виключна ситуація вимагає від нас здержатися від акції проти них, бо щохвилини могли надійти частини червоної армії.

Згубивши надію досягти чогось у переговорах з командним складом, Волох та боротьбісти, через своїх аґентів у місті Умані, розпочали свою працю серед загонів полковника Литвиненка й одночасно вислали уповноважених представників назустріч червоним, що саме тоді наближалися до Христинівки.

Командування попередило залогу міста Умані про небезпеку. В бойовий розпис наказом по армії також був внесений коректив, а саме: отаманові Тютюнникові було доручене загальне керування Уманською військовою групою, що складатиметься з його дивізії та загону полковника Литвиненка.

Отаман Тютюнник видав відповідний оперативний наказ і зробив деякі зміни в угрупуванні військ, але, очевидячки, збоку залоги м. Умані не було виявлено належної дбайливости, і вранці 11 січня о 4 годині більшість нашої залоги волохівці обеззброїли, старшину здеградували, а полковника Литвиненка *) присудили до розстрілу.

* * *

Обурення нашого війська з приводу Волохового нападу було страшне. Не вважаючи на те, що розрахунок часу показував, що 11 січня червоні могли бути вже коло самого міста Умані, треба було дати вихід цим настроям і реаґувати на напад Волоха, зрештою, хоч в формі демонстрації, та утворити таку ситуацію, що полегшила би нашим полоненим можливість утекти.

Ранком 12 січня наша армія підступила до міста Умані. Вночі курінь морської піхоти та піші козаки полковника Нельговського (Київської дивізії) вдерлися в південно-східню частину міста й захопили більшу частину другого Гайдамацького Волохівського полку. Переляк у місті був страшенний, але використати його не можна було, бо через допит полонених та наших втікачів, а також військо-

*) Полковник Литвиненко допустив у місто делеґацію радянців.

вою розвідкою (Гайдамацька сотня Запорожців зробила дуже активну бойову розвідку) було виявлено, що попереднього дня до міста Умані ввійшла добре озброєна, одягнена та вимуштрувана бриґада Таращанської дивізії (коло 3,000 баґнетів, добре забезпечена кулеметами) і що між волохівцями та червоними було досягнуто повне порозуміння.

Ці новини зясували детально ситуацію, і можна було кожної хвилини сподіватися підходу ще нових червоних частин. З огляду на нові обставини, частинам армії було видано наказ про вихід та зосередження в районі Перегонівки, Степанівки й Голованівського, тобто на два невеликі переходи на південь від Умані.

Таким чином Волох і на цей раз уник справедливої кари, бо нарешті большевики повірили, що він змінив свої погляди.

Недовго тяглося святкування Волохівців; незабаром їм було запропоновано „укомплектувати" собою частини Червоної армії. З приводу цього Волох видав до свого загону такого наказа:

„Пролетарі всіх країн єднайтеся! Командуючий червоними радянськими військами Правобережжя України. Наказ № 53. Ревставка.

Згідно наказу Ревкома Правобережжя української комуністичної партії касується командування Правобережжя. Всі частини, підлеглі мені, входять до 3-ої бриґади 60 дивізії. Товариші червоні козаки! Розстаючись і прощаючись з вами після довгої й тяжкої праці, я певен, що й без мене ви будете продовжувати велике діло, почате нами. Ви вже зробили велику роботу, але перед нами ще більша, ще відповідальніша. Знищивши цілу низку ворогів пролетаріяту, остаточно ще не знищена на Україні Петлюрівщина—партизанщина. Петлюрівщина тепер сидить не тільки на Україні, але сидить у всіх буржуазних державах. Петлюрівщиною користуються тепер всесвітні посіпаки й поміщики, банкіри, попи, купці й інші. Вони тепер усіх засобів вживають, аби підвести того, кого після так легко використають Гетьманщина та Деникінщина. Товариші червоні гайдамаки! Памятайте свій обовязок. Ще зусилля, й ми переможемо. Сьогодня день обєднання червоного шлика з червоною зіркою—велике обєднання для спільної праці бідного селянства та робітництва. Обєднання пролетарських озброєних сил. Дивлячись на це обєднання, буржуазія всього світу скреготче зубами від лютости і труситься, як у пропасниці, від жаху. Так уперед же за всесвітню революцію! Хай живе III бойовий комуністичний інтернаціонал! Слава червоним гайдамакам! Слава червоним салдатам! Слава!!!"

Так покінчила своє існування волохівщина, а сам Волох помалу сходить на зовсім мале становище мурина, що вже „зробив своє діло".

V.

Перші організаційні кроки (грудень 1919 та січень 1920 р. р.).

Залишаючи набоці випадок із Волохом, наша армія в районі Уманщини одержала можливість трохи відпочити й розпочати свою реорганізаційну працю. Нею малося на меті перетворити рештки частин нашої армії на військові організми, що відповідали б характерові партизанських чинів з одного боку, й давали б можливість, в разі потреби, перейти знову до нормальних формацій.

Маючи це на увазі, Командування Армії встановило такі вимоги:

1) Кожна група реорганізується в дивізію тієї ж назви; вона складатиметься з одної пішої бриґади, одної гарматної частини (2—4 гарматі) й технічної сотні.

2) Кожна дивізія зміцнює, як тільки можливо, свій кінний полк різними дрібними кінними частинами, а якщо можна, то формує полк другої черги.

3) 3-я Стрілецька дивізія продовжує формування 3-го кінного полку.

4) Всі частини заховують свої бувші назви.

5) Зайві штаби розформовуються та йдуть на зміцнення бойових частин.

6) Особливу увагу групи мають звернути на розформування всіх зайвих обозів, транспортів і нестройових частин.

Скоротити обози до minimum'а, як того вимагав характер наших походів, було неможливо, бо, за браком грошей, частини мусили мати при собі цукор, збіжжя, спирт — як засіб виміну *). Питання про заопікування хворими було особливо гострим, бо тиф продовжував свою руїнницьку працю й далі; здається, не було ні одної людини, що під час походу не перенесла б тої або іншої форми цієї хвороби (треба пригадати, що тоді вся Україна була в тифозній пошесті). Більшість козацтва переносила цю хворобу на возах, і лишень деяких було залишено по селах і містечках. Через те обози при армії мусили бути великими.

Штаб Волинської та Київської дивізії, стосунково, були в доброму стані, щождо штабу Запорожців, що одночасно мусив виконувати функції й штабу армії, то тут справа виглядала значно гірше, бо, як то вже було зазначено вище, весь штаб Запорожців на стації Полонному був інтернований поляками; лишились тільки: армійський пан-отець Пащевський, два мої адьютанти — сотник Миколаєнко та четар Кочуржук, сотник Копац — начальник технічного війська, скарбник штабу, якому ледве вдалося втекти з полону з грошовою скринкою й догнати армію вже під час походу, і сотник Пругло.

Сили штабу треба було збільшити. Для виконання обовязків начальника штабу був прикомандирований полковник Долуд, на вар-

---

*) Єдина валюта, що посідала армія в такій ситуації. Редакція.

тового отамана призначено полковника Ткачука, йому ж одночасно було доручено справу контролю господарських справ армії, для служби звязку були прикомандировані до штабу армії від кожної дивізії по одному старшині та по двоє козаків.

Як самий характер подій, так і сили штабу не дозволяли формувати жадних армійських транспортів, через те справу постачання було цілком покладено на дивізії, для чого в потрібних випадках дивізіям указувалися харчові райони; щодо грошових засобів, то готівки в армії зовсім не було, бо не можна вважати за вистарчальну готівку той мільйон чи два карбованців, що передав Командуванню армії перед початком походу Голова Ради Міністрів у містечку Чорториї.

На загал можна сказати, що труднощів із харчуванням не було, бо село охоче годувало козаків по три-чотири добі й уже після того тільки починало цікавитися, чи хутко козаки мають рушати далі.

Проте армії потрібні були чималі засоби, щоб купувати одяг, взуття, а головне — коні.

Цукор, спирт та ворожі інтендантські склади були для нас одинокими до того засобами.

Цукру й спирту по заводах під той час на Україні було досить (на самому тільки Перегонівському заводі малося 200 тисяч пудів), а селянам того й другого завжди бракувало. Згідно з оголошеним порядком, дивізії мали отримувати від вартового отамана посвідки, і по них комендатура цукроварні вже виконувала накази.

Для переведення персональної реєстрації, розрахування в господарських справах та контролю дивізії мусили подавати щотижня вартовому отаманові реєстри-звіти й у них повинні були зазначати всі зміни за минулий час, кількість людей та коней.

Ціну на коні було унормовано в межах від 20—40 тисяч карбованців. Порівнюючи з іншими грішми (деникінські, керенки й совітські), наші гроші йшли добре, а гривня — так та пишалася своєю особливою котировкою, майже вдвоє вищою. Звичайно, за браком валюти робилися комбінації — грошей, цукру, спирту й т. і.

Через відступ під навалою добровольців та большевиків, а потім через безупинні марші, повний брак ліків та медичного персоналу, кінний склад армії, властиво, звівся на нівець — сливе 80% було шкап та коростявих коней,

Дивізії розпочали енерґійну боротьбу з цією кінською пошестю, використовуючи для цього місцеві ветеринарні пункти.

Добровольча армія при своєму відступі залишила чимало тимчасово знесилених коней, і селянство, що ждало реквізицій збоку червоних, що ось надходили, приводило все це до нас на продаж. З прибуттям нашої частини в село на постій, там розпочинався справжній кінський ярмарок.

Але найтяжчим питанням в організаційній праці було озброєння армії, бо селянство дуже неохоче віддавало зброю — з нею воно сполучало всі свої надії. З часом питання здобування зброї стає все більше та більше нагальним. Через те пори-

вання захопити артилерійські бази проходять червоною ниткою через увесь зимовий похід і здійснюються в повній мірі тільки під Вознесенським при початку 5-го місяця походу.

VI.

Рівнобіжність діяльности в Галицькій армії. — Формальність розриву. — Новий акт злуки. — Звязки з Урядом.

В наслідок політичного порозуміння між Диктатором Петрушевичем з одного боку й заступником генерала Деникіна з другого 6 листопада Галицька армія припинила свою воєнну акцію супроти Добровольчої Російської армії, і з того моменту слід уважати, що обидві Українські армії — Наддніпрянська та Галицька — йдуть різними шляхами. Але це тільки формально, бо Командування наше на стільки було упевнене в приязні Галичан, що ані на хвильку не вагалося призначити, як район для прориву Наддніпрянської армії, дільницю добровольчого фронту, що входила в район розташування Галицької армії. Галицьке Командування й сама армія робила все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію. (В наказі по Армії У. Н. Р. ч. 2 від 13 грудня 1919 року це зафіксовано).

Як Галицька армія під той час була розположена і як вона переживала цю важку для неї пору, свідчить наведений звіт, напів офіціяльного характеру, начальника оперативного відділу одного з Галицьких корпусів сотника Гнатевича, а потім нижче уступ статті сотника Ч-ого, поданої в таборовій газеті „Скиталець" *).

„Ситуація У. Г. А. в 1-й половині грудня 1919 року.

1) Ворог—Червона армія — в Житомирі, Бердичеві та Новограді-Волинському (Звягелі). Її бойове завдання—здобуттям Козятина з напрямку Бердичева переломити Київський фронт Добровольчої армії й таким способом полегшити собі здобуття Києва.

2) Добровольча армія (Деникінці) на лінії Київ—Козятин—Староконстянтинів—Шепетівка — в обороні тієї лінії.

3) Українська Галицька армія: І корпус, бойово в той час найспособніший і найчисельніший (коло 2.000 баґнетів і шабель), був призначений допомогти частинам Добрармії здобути Бердичів. Булава корпусу: матеріяльна частина в Кордилівці, оперативна в Махнівці. Корпус отаборений у районі Махнівка—Самгородок—Калинівка—Янів—Хмельник; бойові частини під Бердичевом.

II корпус на відпочинку в районі Вінниця—Браїлів—Жмеринка; команда — Вінниця.

III корпус у районі Гайсин—Брацлав; команда в Гайсині. Начальна команда у Вінниці.

---

*) Стаття надіслана мені редакцією на моє прохання подати відповідний матеріял; можна вважати, що редакція була в повній згоді з автором. Ом.-П-ко.

4) Згідно з умовою між Командуванням Добрармії та Українською Галицькою армією мала У. Г. А. перейти, по переведенні операцій у районі Бердичева, на 3-місячний відпочинок, з метою реорганізації й доповнення, в район Одеси або Єлисавету".

„Українська Галицька армія переживає в тому часі найважчу кризу. Через епідемію тифу стала зовсім нездатна до бою й походів. Це останнє було найпершою причиною заключення договору з Добрармією. Інакше було б віддано тисячі знеможених тифом стрільців і старшин на ласку-неласку „добровольців". Ця сама причина була пізніше конечністю злуки з большевиками. Схоронити армію перед масовою смертю й перед цілковитим розпадом — це були ті два провідні мотиви, що приневолили Командування У. Г. А. до переговорів і заключення договорів як з деникінцями, так пізніше і з большевиками.

Матеріяльний стан армії, за виїмком прохарчування, його треба було теж добувати з великим зужитком енергії (завдяки добрій організації і праці інтендантських установ голодувати не доводилося), виказував непереможні недостачі. Причина цього — головно перебування в тому районі, де не можна було нічого придбати з огляду на загальний розпад у промислі й на зубоження населення та відмежування від решти України й закордону. Головно на фізичному стані армії відбилося: брак білизни (передусім теплої), брак одягу й узуття. Того, що могли добути наші інтендантські установи дорогою купівлі й виміни за цукор і того, що могли виготовити наші майстерні, не вистарчало зовсім. Треба було доконче нового заосмотрення.

Та моральний стан армії не потерпів через те зовсім, але помітно було, що, навпаки, злидні й терпіння, які переживала в той час вся армія, скріпили та піднесли моральний рівень її, захитаний подекуди попередніми невдачами та розєднанням обох наших армій. Нещастя скріпило взаємне довіря старшин та стрільців і створило те сповння, що вдержало армію перед її розпадом доостанку, і армія задержала все, помимо переходів з одного табору в другий, свою національну ідеологію та організаційну окремішність.

У місяці грудні змінилася армія в один великий шпиталь, де здорова частина (без різниці ранґів) доглядала хворих. Хворі були розміщені в лічницях, їх тоді потворено десятки при обозах („рухомі лічниці"), та по приватних квартирах".

„Тиф забирає щораз більше жертв. Багато хворих старшин і стрільців відходить до шпиталю. Ряди рідшають із кожним днем. Дороги так розмокли, що й відступ був би неможливий. Лишалось хіба піддатися на ласку й неласку ворогові. Підмоги жадної немає. Новобранці з Придніпрянців, що їх залучено було до наших частин, розбіглися майже всі додому. Осталися самі Галичани. Начальна Команда, бачачи це невідрадне положення У. Г. А., починає переговорювати з деникінцями. На фронті вже другого листопада припинено бої. Дня 6 листопада приходить звістка, що наша делеґація підписала договір із російськими добровольцями, він

відносився лише до військових справ. Незадовго дістаємо звістку, що арештовано генерала Тарнавського і його штаб, а на його місце став вождем генерал Микитка. Дня 17 листопада довідалися вже ми про зміст протоколу й про умовини, що на них У. Г. А. погодилася з Деникінцями. Як це приняв загал старшин, нехай свідчить оцей факт. По проголошенні висліду переговорів частинам скликав заступник команданта полку сотник Р-ий старшин зі всіх куренів і підвідділів і представив цілу справу на збірці. Більшість старшин була за тим, **щоб розійтися по широкій Україні й робити повстання проти Деникінців.** Декотрі радили втікати до Румунії. „А що буде з нашими хворими стрільцями й тими, що ще разом із нами є? Кому лишимо їх і це майно? — питали інші. Кінець-кінцем рішено для збереження цілости армії слухати наказів вищої команди".

„Слабі лежать у Чукові, в школі. Старшини, що ще були самі в силі, носили їсти й обходили стрільців. Я, здоровший, сідаю на фуру і їду одвідати команданта полку. Застаю його в кожусі при столі в гарячці і, як мій адьютант говорив, мав він понад 41 степень гарячки, і її не можна було навіть термометром зміряти. Вмирає о. Городинський, полковий духовник. Поховано його в Немирові. Самі старшини викопали могилу, щоби пси не розволікали костей, бо й то дуже часто траплялося. 11 грудня вмирає в школі троє стрільців. Старшини копають їм могилу, решта старшин і стрільців із цивільними ставлять на могилі дубовий хрест із написом: „Борцям за волю України". Зі всіх старшин полку — а було їх понад 50 — лишилося кілька здорових. Найдовше тримався адьютант полку поручник М. Тофан, що з самопожертвою ходив від хати до хати й старався помагати хворим, доки сам не зліг. Цивільні люди вмирали також по кілька денно, але не нарікали й доглядали коней й обози. Зазначую, що волость Чуківська й Немирівська тримали добровільно хворих на тиф по хатах і ходили коло них, як коло своїх дітей; хоч самі від них заражувалися. Могли вони, коли ми були безсильні, нас усіх постріляти таки самими нашими крісами. Одначе, Галичани потрапили зєднати собі своїм поведенням їхню симпатію й зрозуміння, за що вони боряться. Здавалося, що всі тут вигинемо. Деякі стрільці й підстаршини, бачачи загибіль, починають втікати, збираючися в більші гуртки; втікають у Галичину майже щодня по декілька. Багато тих дезертирів вигинуло від банд, особливо близько від Камянця-Подільського. Нема кого вислати до служби, а команда бриґади телефонує щодня по людей на санітарів до шпиталів...

...Деникінці залишили нас на місці й підпомагали, але й вони багато не мали. Тиф почав розкладати і їхню армію, а большевики напирали щораз більше з півночі. Ціла добровольча армія подається на південь і наш корпус дістає наказ податися за нею в околицю Балти — Бершаді — Ольгополя. Дня 29 грудня відходить наша бриґада через Брацлав до Тульчина. Курінь — слабі й виздоровці — їдуть на підводах".

Висновок:

Таким чином рядова старшина У. Г. А. є в переконанні, що, лише з мотивів фізичних, армія пішла шляхом іншим, чим її сестра— армія Наддніпрянська—й уважала це положення неприродним і тимчасовим.

Мені ж пощастило переконатися в тому, наскільки правдиві були чутки, що певну неґативну ролю в цьому відіграли німці-штабівці, в руках яких, властиво кажучи, перебувала вся оперативна й організаційна частина вищих штабів армії *).

Можливо, що не прийшов ще час розвязати це питання в повній мірі, проте смію зафіксувати навіть і тепер, що таке поступування Вищої Команди У. Г. А. може й одповідало інтересам „реальної політики"; але морально старшину й козацтво Галицьке не задовольнило, не одповідало їхньому політичному світоглядові.

Що загальному національному ділові цим було нанесено чималу шкоду, теж говорити не приходиться.

Дальші події лише ілюструватимуть цей висновок.

* * *

Полковник Долуд, висланий до Вінниці ще з Любара, щоб унормувати наше відношення з Галичанами для проходу Наддніпрянської армії через район їх розположення, вертався до нас через Хмельник.

По вирушенню нашої армії в похід і коли розпочався відступ добровольців, у Правительства У. Н. Р. виникла думка знову схилити Галицьку армію до спільних акцій із нашою армією. З цією метою до Вінниці було виряджено делеґатів Уряду: М. Левицького й П. Феденка. Вони бачилися з полковником Долудом і йому, як відпоручникові армії, запропонували передати мені запрошення вислати на цю нараду уповноваженого представника від Дієвої армії. Такими представниками було виряджено з відповідними інструкціями полковників Никонова й Вишнівського та поручників Веремієнка й Макаренка.

15 грудня представники від нашої армії в місті Липівці бачилися з Головою Ради Міністрів І. Мазепою й одержали від нього останні інформації. 24 грудня вони взяли участь у Вінниці в спільній нараді політичних і військових представників Наддніпрянської й Галицької України й, нарешті, підписали умову нової злуки армій Наддніпрянської й Галицької в одну, з визначенням мене як головного команданта сполучених армій. Збоку Галицької армії умову цю було підписано отаманом Лисняком

---

*) Підкреслення редакції.

і четарем (поручником) Палієвим. Проте умова ця здійснена не була через різні обставини. З них найголовнішою було фактичне розєднання нас большевицькою червоною армією, що в грудні врізалася клином між нами; ми рушили на схід, до Дніпра, а Галицька армія, спинившися на місці, опинилася в дуже критичному стані — в смузі між Большевицькою та Добровольчою армією.

30 — 31 грудня Галицькі частини залишили Вінницю, а 1 січня в ній заклався „Галицький Ревком“ на чолі з доктором Гірняком. Це привело Галицьку армію до нового договору з москвинами ж, але цілком протилежного табору.

Договір із червоними знов поділив формально українське воъяцтво, проте кожна група залишалася вірною своїй національній ідеї й шукала спільного виходу з тяжкого положення *).

Командування Армії У. Н. Р. довідалося про Вінницький договір (від 24 грудня) лише 14 січня 1920 року й прагнуло щиро до звязку з Галицькою армією; воно вже мало певні думки для дальшої спільної акції. В наказі по армії від 16 січня, ч. 18, с. Наливайка (на південь від м. Умані) значиться:

> „Галицька армія. Відомостей про неї не одержано через брак звязку. Для налагодження його післано двох старшин: одного в район Балта—Бірзула, другого в район Хощевате—Гайворон. Галицька армія помимо того, що мала всі можливі засоби для налагодження звязку з нами, дотепер його не налагодила“.

Пізніше Командування одержало відомості, що Галицька армія так і не наважилася вийти на шлях активної боротьби.

В наказі, що видано по Армії У. Н. Р. перед переходом нею річки Синюхи (19 січня 1920 р.), ще додано:

> „По неперевірених ще відомостях Галицька армія знаходиться на своїх старих місцях... звязку з нею немає. Частина армії була оточена большевиками й була приневолена підняти червоний прапор“.

* * *

Розгром 3-ої дивізії під Животовим 26 грудня 1919 р. **)

„Командуючий армією генерал Омелянович-Павленко, маючи певні відомості про силу того відділу і знаючи, що з ним не зможе справитися Залізна дивізія, вніч з 25 на 26 грудня тричі надсилав інформуючі накази й у них категорично наказував до 4-ої години ранку 26 грудня залишити м. Животів, щоб дати шлях тому, занадто сильному полкові, що насувався з північного сходу.

Але наказ той виконаним не був, і тільки о 12-ій годині 26 грудня дивізія вирушила з м. Животова в напрямку на південний схід,

---

*) Єдина ідея вимагає єдиної волі. Редакція.

**) В цілях всебічного освітлення подій того часу в Животові подаємо наступні артикули. Редакція.

без мір охорони—навіть із небезпечного лівого крила—збоку Тетієва; наслідком того деникінська кіннота заатакувала колону головних сил цілком несподівано, і наші не мали часу не тільки розгорнутись у бойовий порядок, а й прийняти ту атаку. Піхота вперто боронилася і в більшості була порубана та дісталася до полону разом із усіма обозами, кулеметами та артилерією.

Лише кінна сотня під керуванням сотника Шульги вийшла цілою, бо не брала участи в бою, будучи в аванґарді дивізії; так само більш-менш благополучно вийшов із бою Чорноморський полк, що був в арієрґарді; правда, обози з майном і хворими обох цих частин погинули.

Тим часом друга частина чорної зграї деникінських бандитів жорстоко розправлялася з нашими хворими старшинами та козаками, забиваючи тих нещасних, що не мали змоги ні тікати, ні боронитися, та знущаючись над старшинськими жінками.

Вся колона головних сил була знищена, і лише частина штабу дивізії та штаб 3-ої артилерійської бриґади, що пішли в контр атаку, будучи на конях, дали змогу відступити командирові дивізії полковникові Трутенкові й невеликій кількості старшин та козаків; відірвавшись потім від ворога, вони зєдналися з кінною сотнею й Чорноморцями.

Так, через невиконання наказу й марш без мір охорони, загинула З а л і з н а д и в і з і я й, здавалося, вже не воскресне“.

„25-го грудня ввечері одержав я аґентурні відомості про заняття деникінцями м. Тетієва. О $10^1/_2$ год. вечера був одержаний наказ Командарма: 3-й дивізії 26 грудня надвечір зосередитися в районі с. с. Стадниці—Високого; тут же в наказі було зазначено про рух деникінців із півночі на м. Тетіїв. Не встиг я ще прочитати цього наказу, як у той же час із с. Голотьок прибула дивізійна скарбниця з постачання з донесенням од полковника Чижевського, що м. Тетіїв заняте ворогом—деникінцями й що на північ од Голотьок, у напрямі на с. Розсошки, ним виставлена застава. Одержавши наказа Командарма та донесення полковника Чижевського, я негайно розіслав наказа до всіх командирів окремих частин дивізії, де були зазначені: відомості про ворога, про негайне прибуття Чорноморського полку до м. Животова, про висилку кінних розвідочних стеж у напрямі на м. Тетіїв, про виступлення дивізії з м. Животова о 5 год. ранку 26 грудня з тим, щоб до цього часу всі частини дивізії могли скупчитися в м. Животові та взяти фури під хворих і майно. Полковникові Чижевському було послано наказа: пильно стежити за ворогом, виставивши усилені застави на Розсошки — Тетіїв, бути готовим до виступлення в район с. с. Стадниці — Високого на 6 годину ранку 26 грудня, а якби до підхода дивізії була небезпека збоку Тетієва, то, не чекаючи дивізії, вирушити на с. с. Стадницю — Високе, де в останньому й розташуватися. Після розіслання наказів до частин дивізії, а також розвідочних стеж та обміркування з начальником штабу пляну руху дивізії несподівано о 3 год. уночі прибув полковник Чижевський із усіма обозами та гарматами з с. Голотьок до м. Животова й доложив мені, що він при-

мушений був тікати з с. Голотьок до м. Животова, бо виставлена ним застава від Синього полку з кулеметом на шляху на Тетіїв була обстріляна ворогом і розбіглася, кинувши навіть кулемет її; що, мабуть, як він гадає, вже с. Голотьки заняте ворогом. Це прибуття полковника Чижевського з обозами, гарматами, тяжкими в рукові, та його доклад порушили первісні мої пляни. Я негайно вислав кінні стежі на с. Голотьки. Так до ранку чекали ми донесень од розїздів, що були вислані на Тетіїв та на Голотьки, але донесення жадного не поступало".

„Удосвіта 26 грудня вся дивізія скупчилася в м. Животові. Не маючи певних відомостей про ворога — про те, чи вільний шлях на схід, чи занято с. Голотьки ворогом, — я не міг виступити з м. Животова, щоби не бути заскоченим у русі. Було вислано нові розїзди на Тетіїв та на Голотьки й вирішено чекати доповіщень. Мобілізація, призначена на 26 грудня, була відмінена. Біля 11 години ранку прибув старшина зі штабу Дієвої армії з писемним наказом, зміст його був майже такий, як і одержаного напередодні, тільки було призначено крім с. с. Стадниці та Високого, куди дивізія мала перейти, це с. Жидовчик, а також завдання, що покладалося на дивізію по приході на нові місця. З розпитів цього старшини виявилося, що с. Голотьки не зайняте ворогом, і шлях туди вільний. Одержавши ці відомості, вже не чекаючи донесень од розїздів, я наказав кінній окремій сотні вирушити в аванґарді по дорозі на с. с. Калинівку — Стадницю — Високе: колоні головних сил у складі Юнацького полку, Синього полку, гармат, обозу — вирушити по дорозі на с.с. Калинівку—Стадницю—Високе; арієрґардові — 9 стрілецькому полкові — по дорозі, за колоною головних сил; Чорноморському полкові вирушити по дорозі на с. с. Голотьки—Стадницю — Високе й бути лівим боковим аванґардом. Згідно з моїм наказом дивізія о 11 години порядком зазначеним вирушила, вживши всіх заходів, щодо охорони. Тільки Чорноморський полк не вирушив, залишаючись у м. Животові з причин, як потім мені доповів командир полку сотник Любимець, кування коней.

Цікаво, що полковник Чижевський у складеній ним історії робить мені закиди про невисилку мір охорони, що спричинилося до розгрому дивізії. Не буду оправдуватися азбукою, а прошу звернути увагу на ті противенства, що містяться там: Полк. Чижевський каже про невисилку мір охорони й там же зазначує, що уникнули розгрому тільки кінна сотня під керуванням сотника Шульги та Чорноморський полк, що були в аванґарді й арієрґарді.

Склад частин дивізії (бойовий) у той час був такий: Юнацький полк—35 баґнетів, Синій полк — біля 30 баґнетів і 7 шабель, ґарматна бриґада—2 гарматі, 9-й стрілецький полк—15—20 баґнетів, кулеметів—5, із них один був в обозі без обслуги; Чорноморський полк — 28 шабель, кінна окрема сотня—32 шаблі — разом здатних до бою — 80—85 баґнетів, 67 шабель, 4 кулемети та 2 гарматі.

При вирушенні дивізії з м. Животова було мною одержано доповіщення від одного з розїздів, висланих на м. Тетіїв, що замічений ним ворожий розїзд, який їхав по шляху з м. Тетієва на м. Животів, зобачивши наш розїзд, повернув назад. Більш доповіщень не поступало. Не пройшли ми більше як 2 верстви од м. Животова, як мені було докладено (я зі штабом їхав на переді колони), що зліва появилася кіннота. Спочатку в мене промайнула думка, що це Чорноморський полк, але не встиг я висловити цієї думки, як зліва дійсно вже неслася велика ворожа лава кінноти. Я ледве віддав наказа розсипатися в лаву та відкрити вогонь, як уже кіннота наскакувала на колону дивізії. Все ж наші невеличкі частинки піхоти відкрили кулеметний та рушничний вогонь, але це було безнадійно. Страшна лава, не менше як 600 шабель, була вже майже біля обозу. Я зі штабом (старшини, ординарці, тут же й полковник Чижевський — разом 23 чоловіка, з них більшість, як і я, без шабель), кинулися вправо, в поле. Відскочивши на кроків 200 — 300, ми зупинилися, щоб що-будь порадити, але ж прийшлося тільки подивитися, як ворог грабував обоз. Правда, полковник Крат звернувся до мене, аби кинутися в контр-атаку, і я його цілком розумів, — там в обозі, де лютував ворог, була його дружина, але здоровий розум твердив, що це нісенітниця — один в полі не вояка. А тут ще до того чоловік із півсотні деникінців кинулося до нас, стріляючи по нас набігу. Нічого не зоставалося нам, як тільки залишити поле бою.

Отже контр-атаки, що про неї пише полковник Чижевський, не тільки не було, але й не могло бути. Заатаковані ми були не якимнебудь розїздом, а полком кінноти, під керуванням князя Ґоліцина, Кавказької „сводной“ дивізії, — відділу генерала Попова. Ворог переслідував нас верстов із пять, при чому ледве їм не дістався полковник Чижевський, що впав був із конем, але все ж йому допомогли встати та сісти на коня, і він разом із нами скакав по полі, доки ворог не лишив погоні. Під с. Калинівкою ми настигли кінну окрему сотню, що була збоку с. Голотьок у рухові заатакована ворогом і в цій атаці понесла втрати — 2 ранених. Прибувши в с. Високе, ми розташувалися на ночівлю, туди ж через годину-дві прибув і Чорноморський полк.

У бою під м. Животовим дивізія понесла втрати: вбитими 11 чоловік, полоненими до 100 чоловік, 2 гарматі, 5 кулеметів і обоз. Усі хворі на тиф були залишені деникінцями в с. Голотьках. Днів за пять почали прибувати до дивізії старшини та козаки, що під м. Животовим попали до полону, й дивізія з кожним днем почала збільшуватися.

Доповідаючи Командармові про Животів, я просив про призначення розсліду цієї поразки, але на це Командарм відповів: „Усього не передбачиш і не вгадаєш. Ваше становисько було тяжке“.

* * *

Цими подіями я закінчую першу частину оповідання про зимовий похід, бо далі, з другой половини січня (19 січня), ситуація набуває цілком нового характеру, що вимагає зовсім відмінної тактики Армії У. Н. Р.

(Продовження буде).

В. САВЧЕНКО
Генерального штабу полковник.

Спогади про український рух у XII російській армії у 1917 році.

Вступ. Український рух у російському війську в 1917 р., що так ще мало освітлений у друці, відіграв велику ролю в нашій визвольній боротьбі й заслуговує на серйозне його вивчення. Завдяки великій кількості українців у цьому війську *), російський уряд мусів був рахуватися з цим рухом і йти на уступки. Український рух у війську зміцнив фронт, що напевно був би раніше розвалився, якби не було цього руху.

Цей рух українських військовиків морально підтримував Українську Центральну Раду, давав їй віру в нашу перемогу й лише він один підштовхував до рішучих чинів. Без українського руху в російському війську, можливо, не було б і 4-х універсалів із їхніми наслідками.

Другий український військовий зїзд у Києві, що його був заборонив п. Керенський, рішуче обстоює домагання Центральної Ради та вибирає Раду військових депутатів, і ця Рада цілком увійшла до складу Центральної Ради. Коли зїзд покінчив наради, то в той же день появився Перший Універсал Центральної Ради до українського народу.

Метою цих спогадів є не лише зафіксувати цей рух у XII-й армії, яко матеріял для майбутнього історика, але й нагадати також п. п. читачам, що обовязком кожного з тих, хто знає про цей рух не тільки в XII-й армії, а й, узагалі, занотувати, щоби ні один штрих із подій цієї епохи марно не загинув.

---

*) У жовтні місяці 1917 р. по підрахунку фронтової ради (м. Псков) на однім тільки північнім фронті — I-а — V-а — XII-а армія й війська ревельського району — було 360,000 українців, із них біля 120 тисяч припадає на XII-у армію.

I.

Український рух у 136 пішій дивізії.

Цю дивізію революція застала на позиції в районі на схід од м. Відзів (м. Відзи в руках німців), приблизно 48 верстов на південь од м. Двинська.

Український рух почався в дивізії насамперед у 542-му пішому Лепельському полку й поступово перекинувся до інших полків дивізії. Завдяки великому відсоткові старшин українців у цьому полку, рівняючи до інших, та їхній ініціятиві, решта полків дивізії весь час прислухалася до опінії українців Лепельського полку. Почався український рух у цьому полку таким чином. До помешкання командира III-го батальйону, українця, в березні місяці, не пригадую вже числа, увечері прийшло кілька старшин українців. Один із них приніс часопис, де була замітка про стотисячну українську маніфестацію в Києві в березні місяці. Коли голосно було прочитано цю замітку, то вона на всіх присутніх зробила сильне враження. Негайно було вирішено надіслати в Київ до Української Центральної Ради — про існування її на фронті було вже відомо — привітання від старшин українців Лепельського полку.

Цей прихід старшин українців до командира батальйону якраз був начасі. Він у той час стояв на роздоріжжі. Йому, як кадровому старшині, що любив військову службу і служив з покликання, огидною була російська маса, бо вона загубила в цей час не тільки дух вояцький, але й зовнішній вигляд вояка. Тоді вже почалася деморалізація в полку й, узагалі, в дивізії.

Початок зробили москвини та жиди. З останніх були добрі аґітатори, що знайшли добрий ґрунт серед московської салдатні. У московського салдата (питоменного москвина) не було любови до військової служби, й національне почуття взагалі не було розвинене, а тримала їх укупі лишень палиця. Коли її не стало, то москвин зараз же розперезався й показав, хто він такий.

Салдат-українець, хоч у той час національно теж був мало ще свідомий, але вояк з нього був природжений. Українська вояцька маса трималася ще вичікуючи. В цей час не тільки українець-старшина, а навіть звичайний салдат, дивилися з призирством на своїх московських товаришів.

Коли команда полкових розвідчиків Лепельського полку відмовилася ходити на розвідку німецького фронту, то була зорганізована, з ініціятиви старшин-українців, нова команда з українців. Ця команда розвідчиків майже щодня ходила на розвідку.

Щоби хто не подумав, що москвин таким зробився через затяжну війну та виснаження, наведу кілька характерних рис двох національностей, що їх підмічено ще в мирний час. Наприклад, у російській армії москвин-салдат узагалі не любив військової служби й дуже знехотя йшов до „учебної команди“, цебто в школу

підстаршин, а українець—якраз навпаки. З кінцем військової служби москвин негайно, зараз же після виходу наказу про звільнення його в запас, ще в касарні, старався убратися в піджак, хоч він і лежав на ньому, як на корові сідло, українець переважно прагнув навіть додому повернутися в уніформі, та ще й не рядовиком, а підстаршиною. Це дрібниці, але як багато вони промовляють.

Загубивши віру в салдата-москвина, згаданий командир батальйону звертає всю свою увагу на салдата-українця і той вогонь воюцький, що ще палав у ньому самому, щоб показати іншим народам, що ми насамперед вояки, нащадки славного колись війська Запорозького. Прихід старшин підкрипив його думку, й він того ж вечера вирішив перетворити її в життя.

Після вирішення надіслати привітання до Української Центральної Ради, тогож таки вечера, ініціятивна група старшин-українців, з командиром батальйону на чолі, вирішила повести проміж вояками українцями культурно-інформаційну працю. Решту часу в той вечір було присвячено читанню вголос по черзі „Кобзаря".

На початку ініціятивна група не мала собі на меті руйнувати російській фронт, а, навпаки, зміцнити його й дати приклад іншим, як слід поводитися правдивим воякам, та прагнути офіційним шляхом утворити виключно з українців сотні й курені у своєму полку.

З цього вечера почалася енерґійна праця між вояками-українцями.

Праця. Спочатку приступили до виявлення кількости вояків-українців у полку та почали налагоджувати звязок між полками дивізії, своєю артилерією, зокрема з тяжким гарматним дивізіоном, що стояв у районі дивізії й де було багато українців. Провадилося все це, безумовно, неофіційним шляхом. Виявилося, що українців у полку було звиш, як $1/_3$. Можна було б при сприятливих обставинах зформувати добрий курінь.

Приблизно стільки ж було українців і по інших полках дивізії. За деякий час навязався звязок із армійською радою, а вліті з Українською Центральною Радою. Як з останньою, так і з армійською радою звязок був слабий. Він полягав у тому, що разів два чи три приїжджав із армійської ради інформатор, а 6 травня послано було делеґатів од дивізії до Риги на зїзд, скликаний армійською радою. Вліті були вислані делеґати на другий військовий зїзд до Києва.

Сталого звязку, опріч як між полками своєї дивізії, не було ні з ким.

Поступово, в розмовах із вояками зясовувалося їм, хто вони є, де живе взагалі український народ, його місце між іншими народами світу, а головним чином було звернено увагу на козацьку добу нашої історії і славетні бойові чини війська Запорозького. Одночасно з цим інформували про стан на Україні, на фронті тощо.

Між старшиною-українцем і салдатом-українцем було повне довіря і єдність. Салдати-українці зацікавились українським питанням

і бажали, щоб їх перевели на південний фронт для безпосереднього захисту України.

Коли в квітні місяці 136 пішу дивізію перекинули на ризький фронт, до складу XII армії, то праця ця пішла ще енерґійніше. Обставини сприяли цій праці. По приході в район XII армії дивізія увійшла в склад VI Сибірського корпусу й була поставлена спочатку в районі Старого й Нового Дубеля—Майоренгофу—курортні міста на березі Ризької затоки, за 12 верстов од м. Риги *).

Бойовий участок для дивізії намічався в районі на південь од відомої в армії „Кулеметної Горки" **), але з приходом дивізії на ризький фронт вона стала в армійській резерві. Близькість м. Риги, де було багато німецьких аґентів, неґативно вплинула на дивізію. Коли прийшов їй час заступити позицію, то дивізія відмовилася, мотивуючись тим, що нема доброго одягу, взуття. Таким чиною дивізія в резерві простояла трохи більше, ніж слід. Потім вона таки стала на позицію, але тільки завдяки енерґії й умінню вплинути на психологію салдатської маси начдива генерального штабу генерал-майора Вязьмітінова ***).

Цей час використали українці на культурну й організаційну працю. В цей же час був налагоджений звязок із армійською радою. 6-го травня у м. Ризі відбувся український військовий делеґатський зїзд XII армії. На цей зїзд од Лепельського полку було послано делеґатами трьох старшин і трьох салдат.

Од решти полків дивізії, здається, було делеґовано стільки ж ****).

Після цього зїзду, поруч із російським полковим комітетом, зорганізована була українська полкова рада. Через те, що комітет був виразником опінії майже всіх національностей, що були в полку, і командний склад ближче стояв до комітету, ніж до ради, за винятком невеликого числа старшин-українців, то вона не відограла в полку тої ролі, як комітет. На чолі полкової ради стояв поручник Мугир. Улітку од Лепельського полку виїхали делеґати до Києва на другий Всеукраїнський Військовий Зїзд. По приїзді з Києва делеґація склала звіт у полковій раді, а потім на українському вічі про цей зїзд і взагалі про події в м. Києві. Надто гарне враження зробило на присутніх оповідання про перший український Богданівський полк, що незадовго перед тим зорганізувався був і тоді стояв у м. Києві.

Треба було подивитися тоді на обличчя українців-вояків, і ви побачили б на власні очі, як народжувалися в них національні гордощі — обличчя їхні сяли, в очах спалахували блискавки!...

Це був незрівняний військовий матеріял. Та не треба було губити часу. З першого ж дня революції повинні

---

*) „Товариші" обернули чудові колись „дачі", здебільшого, на свинушники й у багатьох покоях, що колись замешкували їх люди, поставили коней.

**) Була головним обєктом при наступі німців у р. 1916 на м. Ригу.

***) Военний міністр в уряді Вранґеля.

****) Про цей зїзд докладніше буде сказано далі.

були проводарі наші й насамперед приступити до організації реґулярного національного війська, єдине памятаючи, що свобода народів здобувається не словом, а лише залізом і кровю.

Поручник Мугир із Києва привіз багато українських книжок. З цього часу в полку зафункціонувала українська книгозбірня.

Як тільки стало відомим у полковій раді Лепельського полку, що XXI армійський корпус почав українізацію, то вона почала вживати заходів до переводу вояків-українців до цього корпусу (33-я піша і 44-а піша дивізія).

В кінці вересня старшинам-українцям Лепельського полку пощастило законним шляхом перейти до 130-го пішого Херсонського полку 33-ої пішої дивізії, а перехід українців-салдатів цього полку затримався. Чи вдалося їм пізніше перейти до тієї дивізії, на превеликий жаль, не маю відомостей *).

Відношення москвинів до українського руху.

Відношення москвинів, як офіцерів, так і салдатів до українського руху було вороже, але до бійки в Лепельському полку і, здається, в інших полках дивізії не дійшло. Про цю дивізію я маю відомості тільки до кінця вересня 1917 року.

Ставлення до українського руху командира 542 Лепельського полку **).

Командиром цього полку на початку революції був полковник Гадунськнй, а під час серпневих боїв із німцями — полковник Бугай. Обидва вони, здається, білорусини з походження. До українського руху ставилися байдуже і йому, хоч і не шкодили, але ж і не допомагали.

Окремого українського куреня в полку зорганізувати не пощастило. Правда, в той час становище командира полку на загал було дуже тяжке. Як один, так і другий командир полку були старі кадрові старшини, з великим досвідом, хоробрі, розумні, чесні й уміли жити в той час зо своїми підлеглими. Вони намагалися здобути прихильність всього полку, а не частини його.

Решта полків дивізії.

Український рух у решті полків дивізії був слабший, ніж у Лепельському полку. Це явище можна зясувати тим, що не знайшлося там енерґійних українців, надто з-поміж старшин.

Увесь час вони плентались в хвості й прислухалися до опінії Лепельського полку.

---

*) Треба гадати, що дальша українізація Лепельського полку на тому й захолола; що старшини перейшли собі любенько до Херсонського полку, полишивши своїх козаків на призволяще. Редакція.

**) Помішник к-ра полку полковник Гребенюк (з Полтавщини), що загинув смертю героя під час німецького прориву в середині місяці 1917 р. ризького фронту, не тільки прихильно ставився до українського руху, але й сам активно працював на його користь.

Дивізійна рада. Перед серпневими боями почала формуватися дивізійна рада, але про її діяльність нічого не можу пригадати.

Здається, що серпневі бої під Ригою загальмували її організацію. Дивізія в цих боях понесла великі страти. Потім відступ. Все це відємно вплинуло на утворення дивізійної ради.

Здається, після переходу старшин-українців Лепельського полку до 130-го пішого Херсонського полку, ця ідея й зовсім була забута.

II.

Український рух у III-й пішій Особій дивізії *).

Дивізія на початку революції стояла в районі Савснер—Копенгавзен і входила до складу XII армії. Вона складалась із 5-ої й 7-ої бриґади (9, 10, 13 і 14 Особих полків).

Ініціятива українського руху в цій дивізії походила від 9-го Особого полку. На чолі руху в цьому полку стояли поручники П-ко і С-ій.

Праця. В березні місяці в 9-му полку був зорганізований культурно-інформаційний гурток, що й провадив культурну працю серед вояків-українців.

Між 5 і 15 травня була зформована полкова рада. Склад цієї ради напочатку був такий: голова, заступник, три члени, секретар і скарбник. А пізніше — голова, заступник, секретар, скарбник — президія; крім того, від кожної роти й команди — по одному представникові.

В резерві, двічі-тричі на тиждень збиралася полкова рада. Інформації від президії полкової ради по ротах були щоденні.

У червні місяці була зорганізована дивізійна рада.

Сталий звязок був тільки між частинами дивізії.

З армійською радою зносини були дуже рідкі — разів два-три на місяць. Нормальний звязок із нею був налагоджений у перших числах вересня 1917 р.

В червні місяці дивізія ця увійшла в офіційні зносини з Українською Центральною Радою.

У вересні місяці виникла в українців думка українізувати 13-й Особий полк, що мав найбільший відсоток українців — 75%.

У місті Вендені (Латвія) у вересні місяці в помешканні відділу „іскосола“ **) зібрались українські делеґати III-ої Особої дивізії на чолі з поручником П-ком.

На спільному засіданні українців і москвинів було вирішено й запротокольовано українізувати 13-й Особий полк.

---

*) За відомостями, що їх подав сотник П-ко.

**) Салдатський виконавчий комітет.

Після цього українські делеґати вийшли до другого помешкання, щоб обговорити, як краще з технічного боку це перевести в життя. Приблизно через годину після того, як вирішено було принципове питання про українізацію 13-го полку, входить дивізійний комісар і каже, що це питання треба знову обговорити спільно. Як потім виявилося, цю справу порушив адьютант 13-го полку зо своїми однодумцями.

Вони в дивізійному комітеті почали розмовляти на тему—„адін котєлок" і вплинули на москвинів.

Негайно поручник П-ко пішов туди, де засідали москвини, і там старався доказати їм, що це питання розрішено вже позитивно й запротокольовано, а тому нема чого його знову обговорювати. Але з цього нічого не вийшло. Врешті вбіг до помешкання, де засідали москвини, український делеґат підстаршина Сиса й закричав: „Ах ви фараони! До зброї, хлопці!"

Делеґати побігли до полків, що недалеко постоювали. Прибігли українці з мушкетами й кулеметами, але до бійки не дійшло, все якось утихомирилося. Українці того ж дня вирішили, що, коли не погодяться на українізацію 13-го Особого полку, то всім перейти до XXI українізованого корпусу.

Трохи пізніше 4,000 українців III-ої Особої дивізії без дозволу перейшли — частина до 33-ої пішої дивізії, частина до 44-ої пішої дивізії, а частина самочинно поїхала в Україну. Це сталося вже після большевицького перевороту *).

Ставлення москвинів у дивізії і командира 9-го Особого полку до українського руху.

Взагалі ставлення москвинів і командира 9-го полку до українського руху було вороже. Коли, наприклад, активні старшини-українці 9-го полку приходили до свого старшинського зібрання, то там негайно по їхній адресі зчинявся свист і інші вибрики збоку москвинів.

Вони підбурювали московську салдатню проти старшин-українців та намагалися здеморалізувати культурно-освітній гурток і таким чином паралізувати його діяльність.

III.

Армійська рада та її праця.

Десь у березні-квітні ініціятивна група старшин XII армії зорганізувала армійську раду, що стало перебувала в м. Ризі, на Пісочній вулиці, аж до наступу німців у серпні 1917 р.

6-го травня Перший Український Військовий Зїзд XII армії затвердив її, доповнивши новими членами.

---

*) Дозволу на українізацію, як видно, одержано не було, і, як бачимо, для тих, хто почував себе українцем, дозвіл цей і не був потрібний. Редакція.

В кінці 1917 р. армійська рада мала в своєму складі 45 чоловіка *).

Вона поділялася: на президію та військову, організаційну й фінансову комісію.

Докладних відомостей про функції різних комісій армійської ради мені не пощастило зібрати.

Армійська рада тримала звязок зо штабом XII армії й Українським Комісаром Армії й Фльоти, що знаходився при Головній Ставці в м. Могилеві над Дніпром, а також і з Українською Центральною Радою в Києві. Армійська рада призначала на посади старшин в українізованих частинах. Були випадки, що штаб армії не погоджувався на деякі призначення.

В такому разі армійська рада зверталася за допомогою до Українського Комісара Армії й Фльоти, або ставала на революційний шлях, як то було після большевицького перевороту. Вона скликала армійські зїзди, посилала до частин інформаторів, видавала армійський часопис і т. інше.

Взагалі за часів російського Тимчасового Уряду тяжко було боротися армійській раді.

Скликання армійських зїздів, як то було 6 травня і наступних за ним, а також українізація XXI корпусу — ось були наслідки праці армійської ради.

Український військовий делегатський зїзд XII армії 6 травня.

6-го травня 1917 р. в м. Ризі відбувся український військовий делеґатський зїзд XII армії. Зїзд засідав у міському театрі. На цей зїзд були виделеговані, як офіцери, так і салдати. Кожний із делеґатів-вояків мав на грудях кольорову національну розетку або стрічку. На цей зїзд прибуло кілька сот делеґатів. Головував на зїзді Блонський, здається, штабс-капітан 33-ої пішої дивізії.

Настрій у делеґатів був надзвичайно бадьорий. Зїзд розпочали співом національного гімну. Після гімну голова зїзду привітав делеґатів, зясувавши в коротенькій промові мету зїзду, а потім приступлено до праці порядку денного. Під час засідання голова зїзду доповів, що приїхали привітати зїзд Головнокомандуючий Північним Фронтом генерал Драгоміров, син бувшого Командуючого Київською Військовою Округою, Командуючий XII армією генерал Радко-Дмитрієв (болгарин, вихованець російської Академії Генштабу, бувший командуючий III-ю армією під час горлицького прориву в 1915 р.) і французька місія. Всі вони вітали зїзд і бажали нашому народові всього найкращого. Генерал Драгоміров казав, що він любить українців і, здається, сказав, що він сам українець. Привітавши, вони зараз же залишили зібрання.

---

*) Склад і поділ армійської ради занотований зо слів останнього її голови сотника П-ка.

Потім приходили делеґації від різних інших національностей Вони говорили про братерство і теж бажали всього доброго.

Усім їм відповідав голова зїзду п. Блонський (пізніше член. Української Центральної Ради).

Делеґати зробили доповідь про український рух у частинах і отримали інформації, як про працю на фронті, так у загальних рисах і про події в Україні.

На цьому зїзді було вирішено просити про українізацію XXI армійського корпусу й про творення в частинах українських сотень і куренів.

Уже в той час наочно починалася деморалізація москвинів, а тому виникла думка, щоб поступово перевести українців на південний фронт, для захисту України не тільки від зовнішнього ворога — австро-германців, а рівно ж і від здеморалізованої московської салдатні. Були промовці за те, щоб кожний українець-вояк повертався в Україну зо зброєю.

Не лише старшина, але й звичайний навіть салдат уже в той час розуміли, що треба негайно приступити до створення реґулярної армії *).

Цей зізд приніс усім воякам-українцям велику користь. До цього зїзду багато з делеґатів не знало про існування нашого прапора, герба й уперше в життю почули про самих себе.

Після цього зїзду, гадаю, не було ні одного делеґата, щоб у нього не зародилася державницька думка. Всі делеґати вийшли з цього зїзду свідомими українцями, і цю свідомість понесли до своїх частин. З цього часу праця в армії пішла ще жвавіше.

Зїзд закінчили заповітом, проспівши його навколішках.

Після зїзду всі делеґати вишикувалися і строєм, з двома оркестрами музики—спереду й позад строю, пройшли по головних вулицях м. Риги. Оркестри по черзі грали, а в час, коли переставали грати, делеґати співали бойових українських пісень.

Рижани давно вже не бачили такої військової частини, щоб дотримувала такого зразкового порядку, і чи взагалі бачили вони колинебудь кращу частину?

То проходили кращі з найкращих вояків російської армії! Земля гуділа від такту, що відбивали українці по вулицях м. Риги, а в той же час ішли вулицями салдати-москвини, розхрістані, розперезані й у безладді, лускаючи „сємушкі".

Отже зїзд закінчився й залишив гарне враження не лише поміж українцями, а імпонуючи й чужинцям.

Адміністрація театру була здивована й задоволена з того порядку, що увесь час панував на зїзді.

---

*) Чільні проводирі українського національного руху боялися це розуміти так виразно й рішучо, як розуміли те „не лише старшина, але звичайний навіть салдат". Редакція.

Це вперше, як переказувала адміністрація, з початку революції зїзд пройшов у такому порядкові, а, між іншим, різні зїзди й мітинґи тут бували щотижня, а іноді й частіше.

Українізація XXI армійського корпусу та його доля.

Після першого українського військового делеґатського зїзду XII армії в м. Ризі, де було вирішено українізувати XXI корпус, армійська рада вжила заходів, щоб цю постанову офіційним шляхом перевести в життя.

З великими труднощами вдалося їй одержати згоду від штабу армії. Але ця згода була більш на папері, а в дійсності було багато перешкод до українізації цього корпусу.

Українізація провадилася таким чином:

З часу, коли офіційно оголошено було наказ про українізацію корпусу цього, надсилалися поповнення з запасових частин тільки з українців. Ті ж москвини, що були в корпусі до видання цього наказу, залишалися в частинах.

Крім поповнення цього корпусу із запасових частин, він поповнювався ще через переміщення охочих українців із інших корпусів. Наприклад, в кінці вересня були переміщені, як я вже раніше зазначив, старшини 542 Лепельського полку.

Українізовані частини XXI корпусу під час серпневих боїв із німцями під Ригою билися краще, ніж корпуси з мішаним складом.

33-я піша українізована дивізія, що під час прориву XII армії перебувала в армійській резерві, була кинута проти німців і потиснула їх, захопивши полонених, кулемети й інші трофеї, але, не підтримана як слід другими російськими частинами, змушена була разом із рештою частин армії відійти в загальному напрямі в район м. Вендена.

Після большевицького перевороту в жовтні місяці, щоб визволитися від непевного московського елементу в частинах, москвинам давали відпустки на 21 добу, а потім вони повинні були зявитися до військових начальників своїх повітів.

Але не зважаючи на заходи, що їх уживала армійська рада, щоб зміцнити цей корпус, йому не пощастило організовано пробитися в Україну.

По чутках тільки 175 піший Батуринський полк цілком щасливо пробився в Україну й деякий час постоював на Чернигівщині, в районі Бахмача.

Решта полків XXI корпусу розпорошилася, і тільки деякі невеличкі відділи організовано добралися в Україну.

Характерно, між іншим, що на початку українізації в 175 Батуринському полку, там було найбільше вселяких непорозумінь із москвинами, і українізація проходила поволі.

Але армійська рада послала туди багато свідомих українців, і їм пощастило перевести українізацію цього полку.

IV.

Висновки.

В році 1917, приблизно в червні місяці, в XII армії було біля 120,000 вояків-українців.

При обставинах того часу, беручи під увагу повну деморалізацію московської салдатської маси, надто після жовтневого (большевицького) перевороту, українці могли бути панами положення в цій армії і здійснити свою мрію, організовано і збройно прибути в Україну. Але в дійсності вони не зуміли відограти тієї ролі, що доля сама їм її визначила.

Український рух у XII-ій армії розмірно був великий. З перших днів революції в цій армії почався український рух не згори од українського військового центру по заздалегідь розробленому пляну, а знизу. В деяких частинах з ініціятиви енерґійних, національно свідомих українців, старшин і урядовців, провадилася культурно-інформаційна праця. Як хто вмів, так і працював. Трохи пізніше в армії зорганізувалася з ініціятиви фронтовиків армійська рада; вона переважно складалася із старшин воєнного часу. Ці старшини безперечно були патріотами, але щоб організувати військо й провести його через великий простір, занятий ворожим московським військом, що переважало кількістю українців, цього мало; треба ще мати досвід, знання, а цього якраз їм і бракувало.

Тільки малому досвідові проводирів можна приписати такий сумний факт, як відсутність звязку місяцями між сусідніми дивізіями, корпусами, арміями.

З Українською Центральною Радою й військом теж був розмірно слабий звязок, але навіть і при доброму звязку Центральна Рада не могла дати фронтові не тільки відповідних історичному моментові вказівок, але й належної моральної підтримки, з огляду на погляди на реґулярне військо більшости свого складу. Багато енерґії затратили марно свідомі українці-вояки, щоб поширити український рух у цій армії й офіційним шляхом добитися українізації XXI корпусу, але ж у конечнім підсумкові наслідки були далекі від можливостей того часу.

Пробитися в Україну в кінці 1917 р. і початку 1918 р. всій масі українців-вояків XII армії організовано й озброєно не повелося, крім невеликих відділів, і, як виняток, 175 пішому Батуринському полкові 44-ої пішої дивізії в цілому.

Отже конечної мети українського руху в XII армії не вдалося осягнути, бо організовано проводирі цього руху не привели вояків-українців на Батьківщину.

Причини цьому такі:

1) Непідготовленість до українського руху наших проводирів, що видно з слабої організації — лихий, коли не сказати ніякий, звязок, відсутність аґентурної розвідки й інше.

2) Мала ще в той час, розмірно, національна свідомість української вояцької маси: більшість її марила, щоб найшвидше добратися додому; крім того, частина українців була з „Зеленого Клину“, а їм шлях був не на південь, а на схід *).

3) Вичікуюче ставлення до цього руху більшости старшин генштабу і кадрових української національности, що могли дати належний напрямок організації, але були занадто змосковлені.

4) Перешкоди російського командного складу до створення українського війська.

5) Аґітація збоку москвинів взагалі, а пізніше ще й большевицька („адін котєлок, адна вошь“); крім того, відсутність у російському війську національної ворожнечі між вояками до революції.

6) Віддалення Ризького фронту від України, а до того ж доводилося пробиратися в Україну зимою, через район, де стояло багато московського війська, вороже настроєного супроти українців.

---

*) У склад XII армії входили, крім европейських, VI сибірський і, здається, II сибірський корпус.

В. КОРНІЇВ
Сотник.

Спогади про українізацію 36 пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в 1917 році.

Подаю тут перебіг праці по українізації частин 36-го пішого полку X корпусу, оскільки я міг спостерегти, й освітлюю, оскільки можу, обєктивно, переважно в тому, що стосується до полку.

Нічого не можу сказати, як почалась і провадилася праця в штабах та інших частинах корпусу, бо, будучи командиром роти, знаходився весь час на передових позиціях, у бойовій обстанові, чому не мав можливости брати активної участи в праці, а тільки діставав відомості й інформації від представників та довідувався про неї з протоколів засідань.

Розповідаю тільки те, що бачив сам та чув із авторитетних джерел. Не посідаючи надто жадних документів того часу, не можу з певністю визначити дат, а також подати прізвищ визначних чинників.

* * *

Четвертий рік десятки мільйонів людей, виконуючи накази своїх правителів, збройно вирішували державні непорозуміння; четвертий рік відіймали життя один від одного, не тільки не знаючи, а навіть не бачачи того, кого забивали або калічили. Таке ненормальне життя тяжко відбивалося на нервах і психіці учасників війни.

Кожний вояк на фронті відчував потребу кінця, відпочинку, повороту додому, кожному набридло бути щохвилини під загрозою смерти, хотілося втекти від небезпеки, повернутися знову до тихого життя й спокійної праці, — але кінця ніхто не бачив. Нарешті пролунало: „революція" — щось таємно-страшне, страшне по минулому досвіду, а в той же час бажане багатьом, що обіцяло кінець не тільки цій всесвітній різні, але забезпечувало й надалі ліпші, як дотепер, умови життя. „Революція!" — Кожного обхопив якийсь страх, кожний боявся, що він недочув, і в той же час бачив попереду

щось світле, щасливе. Страх небезпеки, незадоволення бойовою обстановою життя й т. інше — все це відійшло на друге місце, всі були захоплені новими подіями. Висловлювалися бажання, надії; багато розмов, тих розмов, що про них раніше можна було тільки тихо, боязко мріяти — тепер вони зробилися відвертими. Доходили перші відомості про нову владу, про ентузіязм народу, переміну державної політики — здавалося, що все буде добре. Але недотримання обіцянок ізбоку „Временного Правительства“ щодо неросійських народів, породило нову небезпеку. Гноблені віками Московщиною незадоволені меншості народів Росії почали збройно домагатися своїх прав. Армія на фронті спочатку тільки інстинктовно відчувала якісь події надзвичайної ваги там, де вони покинули свої хати й оселі. Нарешті це дійшло до фронту й зробило великі зміни в розкладі життя.

*
* *

Велика російська армія складалася, опріч москвинів, ще й із представників інших націй, що мали права на незалежність. Тому з вибухом революції, з її льозунґами про самовизначення, українцям, що вже близько три століття були поневолені міцним російським монархічним кулаком, що найбільше своєю кровью обливали кордони у війнах для добробуту Росії, теж гукнули про свої права на самостійність.

Але, знову ж, трудно було надіятися відібрати свою землю, свою мову, свою волю добрим словом, бо, зачувши про це, москалі не хотіли навіть балакати про задоволення вимог *).

Українцям настала гаряча пора для праці. Стали закладатися культурно-освітні організації, в державних установах на землях українських вводилася потроху українська мова, але по всьому було видно, що ще прийдеться боронити збройно своїх прав, а тому була звернена увага на утворення національного війська. Але де його взяти? Всі здатні до зброї — на фронті. І ось там, на фронті, потрібна була велика праця; треба було дати свідомість воякам-українцям, виділити їх в окремі частини, і ці частини зєднати, щоб утворити силу, щоб із нею можна було рушити до бою за незалежність нації.

Подібна праця з початку революції розпочалася й у X корпусі російської армії.

Постоював X корпус за мирних часів на Україні, а саме: 9-та дивізія — 35-й Брянський і 36-й Орловський полк — Кременчук, 33-й Єлецький і 34-й Сівський — Полтава; 31-а дивізія зо штабом корпусу — Харків.

Корпус комплектувався переважно з українців. Хоча останні поповнення після жорстоких боїв у великій світовій війні складалися здебільшого з москвинів, але все ж таки кадри залишалися українські.

*
* *

---

*) Зрозуміло, що москвини „не хотіли навіть балакати“, але які ж бо наївні були наші земляки, що сподівалися вибороти собі самостійність „добрим словом“. Редакція.

Першим ініціятором праці на ниві української справи в 36-му пішому Орловському полку був прапорщик Капустянський, родом із України, учитель. Початком праці було те, що він зібрав свідомих своїх земляків і влаштував виставу, де було відіграно дві пєси. Влучно підібраними пєсами він дав нарис чуткої, доброї, поетичної душі українського народу, любов до свого краю, а декораціями показав і гарну картину українського села, обвиненого красивою природою, і середину української хати з її чистотою, убрану вишитими рушниками та килимами.

Землянка, що заступала залю театральну, була прикрашена національними прапорами. При вході красувалися надписи „Хай живе вільна Україна", „В рідній хаті рідна мова". Москвини дико оглядалися. Хоча їх була й більшість, але в той вечір вони почували себе чужими й не рішалися зайти на вечір, не запитавши: „а можна зайті нам, русскім?"

На вечірці лунала українська мова. Для українців відчувалось якесь надзвичайне свято, на душі було і тяжко, і весело. Хотілося закрити очі й уявляти себе десь там, в Україні, в селі, а не бачити цієї темної землянки, що псувала настрій. Тоді, коли українці були розвязні, сміливі, балакучі, веселі, то в той час москвини збиралися купками й із ворожим поглядом ділилися враженнями. Вистава з національним убранням, з українськими піснями й національним гопаком зробила велике враження. Часто зривалося гучне „слава". Москвини були в незрозумінні. Часто можна було чути запити: „что ето такоє?"... „гдє ето так?"... Навіть москвини старалися говорити: Україна, українці. Таким чином Капустянський кинув перше зерно, що пустило корінці. Після цього вже багато старшин, що раніше ховалися, боячись назви „хахол", почали виявляти своє обличчя, розмовляти призабутою, скаліченою московською культурою, українською мовою. Почали говорити про утворення організації, про звязок із Центром.

Але останні операції на фронті, закроєні Керенським, на довший час припинили ту працю, бо корпус довший час був у переходах і боях, що не давали можливости провадити працю. Нарешті корпус був перекинутий на румунський фронт і зостався вже там до кінця війни, в Буковині, на участку м. Сучави—Серета. Але тут знову необорудована, небезпечна позиція не давала довший час змоги провадити працю. Ніби все затихло в полку. Зате в той час праця розпочалася в широкому маштабі при штабі корпусу. На жаль, не можу розповісти докладно про перебіг тієї праці. Відомо тільки те, що зібрана в полку з певного елементу, в більшості з українців, ударна сотня, перша офіційно українізована, була перетягнута до штабу корпусу, тому полк ще більше обіднів на українців.

* * *

Прийшла жовтнева (октябрська) революція. Влада перейшла до рук салдатських і робітничих депутатів на чолі з Леніним.

Аґітація деморалізувала армію, москвини почали втікати додому.

З бігом подій на фронті припинилися бойові акції, наступило імпровізоване завішення зброї. Стало багато спокійного, вільного часу, що дав можливість провадити далі працю по українізації полку. Штаб корпусу фактично вже був український, і вже поступали розпорядження по частинах відносно української справи.

Був налагоджений звязок із українськими організаціями інших частин і з Центром. В полку утворили полкову раду. Існував також і російський комітет салдатських депутатів. Почалася ворожнеча, як між організаціями, так і окремими гуртками українців і москвинів. Часто-густо можна було чути сварки, в них доводив кожний про свої права. Москвини, передбачаючи свій провал, повели сильну аґітацію проти українців, висловлювалися навіть, що їм треба бути готовими виступити збройно для захисту скарбу полкового. В скорому часі прийшов наказ від ради салдатських і робітничих депутатів про демократизацію армії. В московському комітеті салдатських депутатів закипіла праця, почали говорити про ліквідацію майна, про поділ грошей, про виборне начальство. Після слів перейшли до діла й міркування почали проводити в життя. В той же час полкова рада отримала наказа від Центральної Ради, щоб ніяких розпоряджень і наказів ради салдатських і робітничих депутатів не виконувати і з часу отримання наказу підлягати Центральній Раді; до розпорядження й вироблення українських відзнак козакам і старшинам залишатися надалі при старих російських погонах і кокардах, у відзнаку під кокардою нашити національну стрічку, а також приступити до енерґійної праці по закінченню українізації полку.

З одержанням наказу полкова рада на позачерговому засіданні вирішила не дати москвинам нищити полкового скарбу. Але що робити? — переважна сила в москвинів.

Перша розмова пішла про полкове знамено. З настрою деморалізованої темної маси видно було, що знамено буде насамперед знищене. Українці зробили спробу не дати, захистити, але розлючені москвини, загрожуючи зброєю, відвернули намір українців. Полкова рада звернулася за допомогою до штабу корпусу, той повідомив, що з сусідньої дивізії вирушили виділені українці, в лічбі 700 чоловік, і вони будуть направлені до полку; це давало велику перемогу над москвинами. Ця радісна для українців вістка облетіла всі закутки полку. Притихло все. Очікуючи, часто поглядали вбік, звідки мала прийти сила, що допоможе зробити кінець. Ніхто не гадав, що це пройде тихо, без крови.

Не так давно крадькома, боязко поглядали через долину, заплутану колючими дротами, вбік, де виднілися насипи ворожих шанців. Тепер звідти небезпеки нема. Як там, так і тут вільно ходять, сходяться докупи, балакають, вимінюють хліб, мило на ножі, на годинники тощо, а тепер тут, в одній землянці, на одному полу, в одній одежі — між собою вороги.

Перед вечером, стомлені переходом, прибули наші земляки. Голова ради в привітанню сказав кілька слів і зазначив, що нам, українцям, не приходиться зараз дивитися на москвинів, що, покидаючи зброю, втікають додому,—нам треба міцніше гуртуватися докупи й уже організовано, підготовившися, йти на допомогу своїм батькам, що переживають тяжкі часи, і разом із ними визволяти націю. Перше здобути, а потім налагоджувати життя, і закінчив: Хай живе вільна Україна! У відповідь гучно пролунало — Слава!

В полку почулася сила українців. Москвини почували себе ніяково й здебільшого були з розсіяним видом. Виборні командири, що не встигли ще приступити до своїх обовязків, почали відмовлятися, й узагалі вже ніхто з москвинів не хотів думати про виборне начало. Ранком другого дня здезертувало біля 300 чоловіка москвинів; дезертири забрали з собою і зброю.

Решта неукраїнців була зібрана в окремий відділ і відкомандирована до тієї дивізії, звідки прибули виділені до нас українці.

Таким чином полк став цілком українським; позалишалися тільки майже всі старшини-москвини, що виявили своє бажання працювати чесно й під українським прапором.

Як ішла справа в інших полках, не знаю, але приблизно з цього часу весь Х-й корпус вважався українським і підлягав наказам Центральної Ради. У скорім уже часі чекали на зміну й готовилися вирушати в Україну, де в той час почалася боротьба українців з большевиками за Київ та інші міста.

* * *

Різдво. Погода стояла незимова, а подібна до сірих дощових днів пізньої осени. Ще з учорашнього вечера всюди по землянках починалася розмова—спогади про святкування цього великого зимового свята в Україні. На душі в кожного було надзвичайно тяжко. Кожному нагадувалося велике українське село, закидане снігом, а все живе — загнане крутим різдвяним морозом під дах. Нагадувалася та тиша, що переривалася веселим гомоном і прекрасними колядками хлопців та дівчат. Кожного охоплював сум при думці, що він не має можливости це свято зустріти в чистій, теплій, освітленій маленьким світлом хатині і разом із родичами скоштувати традиційної куті. Тут було далеко від цього, лишень число 25 грудня дало знати про Різдво, а землянки, шанці, мокра дощова погода, звичайна їжа— знову примушували відганяти думки про свято.

Вранці 25 грудня 1917 року був одержаний наказ вирушити до села, де був штаб полку. Не було відомо навіщо й чому. Тих частин, що мали змінити, ніхто не бачив, і з цими питаннями почали укладати свої необхідні речі й готовитися до вимаршу.

Пополудні вже розмістилися по квартирах молдаванського села Калафіндешті. Мешканці цього села неприхильно зустрічали своїх гостей, що товклися тут уже кілька місяців і набридли своєю присутністю.

Увечері того ж дня всім було відомо з наказу, що на ранок другого дня корпус вирушає походом через Румунію в Україну. Кожний вільно зідхнув, ніби скинув із себе великий тягар.

Вранці 26 грудня полк витягся в походну колону й спинився за селом, де голова ради (він же був помішником командира полку) в промові зазначив, що з наказу верховної влади в Україні ми вирушаємо, яко збройна сила, для боротьби за незалежність України; що треба бути готовими, з переходом румунського кордону зустрітися зо збройною силою наших ворогів-москвинів, що не хотять погодитися на самостійність України; що на нас Україна покладає велику надію, і з нашим приходом Уряд твердо вірить в перемогу. Після промови полк своїм тихим кроком рушив наперед *).

Не зважаючи на те, що люди назавжди покидали шанці, що відбирали здоровля й життя; не зважаючи на те, що з перемогою прояснялося на щасливе життя — всі йшли мовчки, похиливши низько голови. Полкова оркестра своїм гучним, гарним полковим маршем не мала вже змоги дати настрій. Тепер у кожного в уяві — образи рідної оселі, у кожного малювалася картина зустрічі з рідними, що з ними довгі роки не бачились, але ніхто не міг угадати, як кому пощастить добратися до цього щастя; кожний передбачав, що йому прийдеться пробиватися збройною силою до свого тихого життя. З такими думками полк, тяжким великим пореходом, під українським прапором прибув до Балти, на Поділлю. Простоявши три добі в околицях Балти, полк вирушив на стацію Балту, де повантажився в ешельони й вирушив далі до стації Бірзули. Завдання корпусу було заняти місця своєї сталої стоянки й цим звільнити від большевиків лівий беріг України. До стації Бірзули проїхали спокійно, навіть не були в бойовій поготові. Але в Бірзулі було одержано розпорядження бути в бойовій поготові, бо Єлисавет загрозив не пропустити зо зброєю. Вістка ця раптом облетіла всі ваґони ешельонів. Кожний оглянув свою рушницю, почали запасатися більшою кількістю набоїв.

З розпорядження команди на плятформу була негайно погружена гармата й прилагоджена до бою. Настрій був піднесений. Здавалося, що ніяка сила не зможе зробити перепони.

Підготовившись до бою, перший ешельон тихою ходою рушив до Єлисавету. Тепер уже не дотримувалися правил залізничого руху потягів, і ешельони рушали один за одним **).

Наш ешельон по черзі другий. Двері ваґонів були розчинені, всі тиснулися до дверей, щоб побачити, що буде робитися спереду.

Поперед ешельонів пішла плятформа з гарматою й кулеметами.

---

*) Чому не твердим кроком? Де були ті сильні й свідомі, що мусіли творити настрій? — Редакція.

**) А де ж тактика, і чому ешельони йшли один за одним і „всунулися на стацію“ без засобів походного сторожового руху? — Редакція.

Довший час нічого не чути. Вже стало видно семафор стації Єлисавет, але була тиша, що злостила козаків — „пропав заряд", як казали. Ешельони всунулися на стацію, всі зацікавилися — чому ж тихо? — Де ті, що хотіли одібрати зброю?... Відповіді нема, не знають навіть, хто вимагав — вони повтікали. Опісля вияснилося, що в місті нема й не було ніякої збройної сили. Комісари взяли на „пушку", думали залякати, але, коли побачили гармату, то повтікали. По перону спокійно ходили люди, не бачачи ніякої небезпеки. Українці, пізнавши своїх, з захопленням розповідали й жалілися на неможливе, тяжке сучасне життя під пануванням большевиків й москвинів. З міста прибули представники від якихсь організацій і привезли на грузовиках хліб, сало й інше. З подякою все приняли. Але тут не кінець. Знаменка вистукувала на апараті, щоб обовязково здати зброю, в противному бо разі загрожували виставити проти нас „красную ґвардію". У відповідь на їхню вимогу знову такий самий похід і на Знаменку, знову така ж сама зустріч — замість „красної ґвардії", грузовики зо свіжим білим хлібом.

Таким чином добрий шмат дороги був пробитий із жовто-блакитним прапором, цією дорогою решта частин, зо своїми обозами, спокійно могли рушати далі. Далі шлях на Кременчук. Кременчук мовчав, так на мовчанку й рушили. Наш ешельон ішов тихою ходою позад першого не більше, як на одну верству.

Тепер уже не тиснулися в дверях ваґонів, а спокійно сиділи й були заняті зовсім іншими розмовами, але за деякий час розмови й спокій переривають розриви гарматних набоїв. Всі насторожилися. Передній ешельон зупинився й обстріляний гарматами почав сунутися назад. До Кременчука десять верстов, але ця невелика віддаль була загрожена лавою большевиків. Спереду на колії замітно було дим од паротяга, що прийняли були за броневик, але це був ешельон, що розсипав своїх бойців праворуч і ліворуч від колії, звідки чути було нервові стріли. В напрямку ворожого ешельона гармата наша дала кілька стрілів. Ешельони спинилися один за одним, люди шикувалися по сотнях. Штаби орієнтувалися. Не гаючи часу, з плятформ другого ешельону згрузили чотири гарматі, що стали на позицію. Поперед гармат піші сотні розсипалися в розстрільні. Ні в кого на обличчях не помітно ляку — всі спокійні, нікому не новина чути свист ворожих куль, всі загартовані в боях великої, світової війни. Почувся стріл із нашої гармати по ворожому ешельону, за ним другий, третій, і за кілька хвилин досвідчене око старого, бойового гарматчика влучними стрілами гнало ворожий потяг. Розстрільні твердо й сміливо рушили на безпорядочні, нервові стріли з рушниць і кулеметів „красної ґвардії". За годину все стихло, все було зліквідовано. Розстрільні сходилися докупи й зо сміхом та піснями повернули до своїх ешельонів із запасовими рушницями, що їх покидали відважні захисники Кременчука, так звана „красная ґвардія"; були й полонені, з них — більшість жидки, що з переляку не змогли втекти до свого ешельону.

Пізно ввечері наші ешельони з жовто-блакитним прапором

спинилися на стації Кременчуці. Все стихло. Настала ніч для спочинку. По ваґонах бойці з піднятим настроєм довго ще ділилися враженнями першої успішної сутички з новим ворогом.

На ранок другого дня було одержано розпорядження готовитись полкові до вируху в місто й розміститися по касарнях.

31-а дивізія залишалася в районі Балти, де чекала на ешельони, звільнені 9-ю дивізією. Полки першої бриґади 9-ої дивізії ще були в дорозі. Вже зранку на стацію почали прибувати представники від українських організацій, що промовами робили ентузіязм серед війська. Був будній день, але відчувалося якесь свято. Хоч місто було на стані облоги, але крамниці всі були відчинені, і нарід у святочнім убранню товпився по вулицях. О годині десятій полк бадьоро, під звуки полкової оркестри, пройшов по вулицях Кременчука до касарень, де й розмістився. 35-й піший Брянський полк залишався на стації, чекаючи прибуття першої бриґади; її завдання було пробити шлях на Полтаву і пропустити 31-шу дивізію на Харків. Теоретично плян руху був розроблений якнайкраще, настрій війська добрий, здавалося, що ніщо не могло його зруйнувати, але, на великий жаль, міркування не справдилися.

Пробувши в спокою тільки дві добі, прийшлося шикуватися до бою, і то до бою не з рухом уперед, а до бою, щоб захищати здобуте місто.

Большевики, що так легко були збиті перед Кременчуком, повели упертий контр-наступ. Тепер прийшлося виступати не проти неорганізованих відділів „красної ґвардії“, що три дні тому кидали рушниці з переляку, а проти організованих большевицьких полків, що прибули з Московщини. Крім того й наше вояцтво, підо впливом сильної аґітації, ослабло, а це дало небажані наслідки.

* * *

Ранок. Дрібний зимовий дощ ще зночі тарабанив по дахах будинків. Через невеликий мороз робилась ожеледь, що примушувала пішоходів міцніше триматися на ногах. Така погода примусила мешканців міста на якусь годину більше спочивати, нікому ще не хотілося покидати своєї теплої хати, але все це було сполохане гучними розривами ґранат, що їх посилали большевики збоку Полтави. За кілька хвилин місто охопила паніка: жінки, діти з переляканими обличчями, бігли по вулицях, шукали порятунку; шибки у вікнах тріскали від гуку ґранат; кулі свистіли в різних напрямках, пощади не було нікому. Тріскотня рушниць і кулеметів охопила широкий фронт. Виставлені завчасно застави вперто відбивалися. На поміч їм першими рушили невеликі відділи вільного козацтва м. Кременчука. А в касарнях ті, що на них покладалися всі надії, — мітинґували й не хотіли йти на поміч своїм братам. Аґітація зробила своє діло. Успіх, видно було, буде набоці ворога, та не зважаючи й на те, бій усе більше й більше розгорався. Невеликі відділи свідомих старшин, козаків 36-го Орловського полку й місцевих робітників-

українців та вільного козацтва зоставалися на непевних позиціях і вперто боронили Кременчук.

Наші лави часто зривалися вперед із криком: „Слава!" Але переважними силами „червона ґвардія" відбивала їх назад. Дух бойців підупадав, надія на те, що прийдуть допомогати з касарень — пропала. Нарешті почулася стрілянина в середині міста, то ворожі автопанцерники прорвали праве крило, й большевики вдерлися до міста.

Почалася паніка й серед хоробрих бойців, що вперто боронилися донині; утриматися вже не було ніякої сили, почали тікати, хто куди міг. Пополудні місто цілком перейшло під владу москвинів, „червоноґвардійців".

Розпорошені відділи наші примушені були ховатися від червоного терору по темних кутках. Відбувся останній рішучий бій, що скінчив усю історію українізації Х-го корпусу. Перша бриґада 9-ої дивізії прибула до Кременчука при самому кінці бою, але, бачачи безнадійне положення, повернула назад. 31-ша дивізія, не дочекавшись порожніх ешельонів, так і залишилася в районі Балти, де розійшлася по домах, ліквідувавши майно. Так скінчилася й пропала даремно праця по українізації Х-го корпусу, а з тим і надія на утворення чогось міцного для боротьби за незалежність України.

Гайнівка.
6 серпня 1925 року.

*
* *

Від Редакції. На виключну увагу в повищій статті п. Корнієва заслуговують, на думку редакції, уступи 2-й та 7-й, що мають між собою стислий причиновий звязок і, коли настрої пацифістичні ліберально-демократичного інтеліґента, що домінували по словах автора в Х-му армійському корпусі, під поглядом вимог боєздатности війська були для нього смертельними, то не можна було чекати після таких настроїв доброго здоровя і для зукраїнізованого пізніше корпусу—люди в ньому, а значить і психіка їхня нищилися самі. Не дивно, отже, що загартований у боях, по свідоцтву автора, Х-й корпус мав піднесений національно-патріотичний настрій... до першої серйозної сутички з ворогом в м. Кременчуці. Старі настрої всевладно опанували корпус після першого ворожого стрілу; і хоч українізований корпус таки вже знав за що і проти кого беться, а все ж 36-й полк замість іти до бою — мітинґує в касарнях, 35-й полк, що стояв в ешельонах, не відомо, що робить, а перша бриґада, що прибула до Кременчука в критичну хвилю, не завдає собі труду висадитися з ешельонів і зясувати становище чинною участю в бою — „бачачи безвиходне становище... повернула назад", 31-а ж дивізія... не доставши ешельонів, залишалася в районі Балти, звідки й розійшлася по домах, ліквідувавши майно. І так скінчилася й пропала даремно праця по українізації Х-го корпусу.

Самі з себе напрошуються питання:

1) В чому причина настроїв? — чи не в тому гнилому вихованню, що давала московська влада своїм масам, в тім числі й українцям?

2) Що робили керівники українського руху, щоб паралізувати в масах ферменти московської гнилизни?

3) Що робили для противаги московським аґітаторам полкові та інші Ради українізованих частин?

4) Чи не обізвався в даному разі звичай неґативно ставитися до „вимог правителів — хоч би це були й с в о ї, в л а с н і п р а в и т е л і“?

В. ПРОХОДА

Підполковник.

Записки до історії Сірих (сірожупанників).

При Луцькій катастрофі 16 травня 1919 р. були знищені всі накази, історії й щоденники бойових чинів Сірих полків та штабу дивізійного, а в часи бурхливих подій, з травня 1919 р. по листопад 1920 р., загинули й ті документи, що могли б бути матеріялами до історії 1-ої Козацько-стрілецької (Сірої) дивізії. Частина записок до історії Сірих, що я їх оце подаю до загального відома, складена на підставі коротеньких заміток у записній книжці, що збереглась у мене, та з відомостей, що ласкаво подали мені старі сірожупанники: підполковник Таран, підполковник Немоловський, сотники: Осип Мандзенко, Стахівський, Драченко, Падалка, хорунжий Дубрівний і еміґранти п. п. К. Курило та М. Букшований і по моїх особистих спогадах. Як адьютант 1-го Сірого полку й співробітник у штабах груп, що до їх складу за часи бойових чинів увіходила Сіра дивізія, я був завжди в курсі справ і докладно знав, як проходило життя всієї дивізії.

Переживши кілька катастроф у житті української армії й поставившись до подій 1918 і 1919 р. р., як уже до давноминулих, я старався бути, по змозі, обєктивним — моїм завданням було коротко, стисло, без претензій на літературність, але якнайправдивіше записати видатніші події з діяльности й життя „Сірих" борців. Зібрані й опрацьовані матеріяли перевірила спеціяльна комісія зо старих сірожупанників — учасників описаних подій; протокол її при цьому наводжу *).

---

*) Протокол. Року 1922 травня 1 дня, табор Каліш. Згідно персонального наказу командира 4-ої Сірої стрілецької бригади генерал-хорунжого Шепеля, комісія в складі: голови, полковника Паньківського і членів: підполковника Гайдая, сотників: Стахівського і Падалки та хорунжого Дубрівного, докладно ознайомившись з частиною записок до історії Сірих, або сірожупанників, що склав підполковник Прохода, знайшли, що подані описи подій і діяльности 1-ої Козацько-стрілецької (Сірої) дивізії зясовані правдиво і відповідають дійсності.

Голова комісії полковник Паньківський. Члени: підполковник Гайдай, сотник Стахівський, сотник Падалка і хорунжий Дубрівний.

Національна культурно-освітня праця серед полонених українців до формування Сірої дивізії.

Серед вояків російської армії, що попали були за великої світової війни 1914—1918 р. р. до австрійського й німецького полону, було до 500 тисяч українців, але свідомого елементу серед них було дуже мало. Особливо були зденаціоналізовані старшини.

Велику працю національного освідомлювання серед полонених українців провадив на початку війни Союз Виззолення України, що його президію складали: п. п. Меленевський, В. Дорошенко, Скоропис-Йолтуховський, А. Жук та редактор „Вісника Союзу Визволення України" п. Троцький — українські політичні еміґранти.

Заходами союзу в Австро-Угорщині був українізований козацький табор полонених у Фрайштадті, а в Німеччині три старшинсько-козацькі табори Раштадт, Вецляр і Зальцведень і пізніше — старшинський табор Ган-Мюнден.

В таборі Фрайштадському відпоручниками від Союзу Визволення України були: професор Ст. Смаль-Стоцький, д-р В. Сімович, д-р М. Чайківський, М. Гаврилко, Йосип Безпалко, д-р Й. Охримович, д-р Р. Дембчевський, Є. Туруло, М. Голубець і Остапчук, а енерґійними діячами з полонених були підстаршини й козаки: П. Дубрівний, М. Лозовик, І. Птиця, Ю. Балицький, Ф. Шевченко, О. Кобець, О. Карченко, С. Басок і інші та Іван Мороз, що був також і членом президії Союзу.

В цьому таборі на самому початку національна культурно-освітня праця була поставлена на певний ґрунт. Видавався й розсилався по всіх таборах та робочих командах часопис „Розвага"; були зорганізовані: Т-во „Просвіта" ім. Драгоманова, Видавниче Т-во ім. Ів. Франка, Драматичне Т-во ім. Котляревського, Співоче Т-во ім. Лисенка, Кооператив „Власна поміч", Фотографічне Т-во „Світло"; при „Просвіті" автономно працювала Етнографічна секція, і крім того було утворено в липні 1916 р. Т-во „Січ" ім. гетьмана П. Дорошенка, метою його було підготовити національно-свідомий кадр інструкторів—„січовиків", що по скінченню війни й по поверненні в Україну змогли б закласти такі товариства в Україні, де дали б змогу зорганізуватись українській молоді для виховання борців за українську національність.

Працю всіх цих товариств обєднував напочатку Суспільно-Просвітній гурток, а потім голови й по одному представникові від кожного товариства утворили з себе „Українську Головну Раду". Ці організації національно-культурну працю провадили з великим запалом, не тільки в межах табору, а й по за ним — в численних робочих командах, розкиданих по всій Австро-Угорщині, та в інших таборах через українські гуртки, що там повстали. В кінці 1915 р. з табору Фрайштадтського було послано в Німеччину для провадження організаційної праці в таборах більше, як 30 свідомих українців, переважно народніх учителів. Надсилалися під виглядом інвалідів аґітатори в Україну. Була організована поїздка співочого хору й оркестри по Німеччині. Для поширення ідеї самостійности України

й для організації українських гуртків заходами Союзу Визволення України посилались по таборах і робочих командах „мужі довіря". Для боротьби з московським імперіялізмом, що його відчували на собі найбільше українці, в таборі Фрайштадтському на початку 1916 р. вже були такі, що бажали вступити до рядів українських Січових стрільців.

З інших козацьких таборів видатнішою була українська організація в таборі Дуна-Сардагель, де головним діячем був п. Скидан.

В українських таборах у Німеччині, за допомогою Союзу Визволення України, видавались і розсилались по інших таборах такі часописи: в Раштадті — „Розсвіт", у Вецлярі — „Громадська Думка" й у Зальцведені — „Вільне Слово".

Союз, крім „Вісника Союзу Визволення України", видавав „Ukrainische Nachrichten" німецькою та українською мовою, а його видавництва у Відні, Берлині, Царгороді, Женеві надрукували дуже багато брошур та книжок, як українською, так і різними чужими мовами; вони дуже докладно інформували широкі верстви европейського суспільства про українську національну справу.

При допомозі Союзу біля ста чоловіка січовиків із Фрайштадту й іще більше з німецьких таборів було вислано на Волинь, Холмщину й Підляшшя, де вони купно з українськими Січовими стрільцями, що там постоювали, закладали народні школи й у широких розмірах провадили національно-культурну працю, пробуджуючи національну свідомість.

Через те, що старшинам не дозволялося перебувати в козацькому таборі Фрайштадтському, свідомим старшинам-українцям довелося в Австро Угорщині перебувати в таборах серед старшин-москалів. Дуже вороже ставилися російські старшини до українства; тому то невелика кількість свідомих українців у старшинських таборах складала таємні українські гуртки, що всіма силами підтримували офіційно заложені „малорусскіе" драматичні гуртки та бібліотеки.

Ще в січні 1916 р. Союз Визволення України хотів українізувати старшинський табор у Йозефштадті, куди з цією метою приїжджав п. Меленевський і конспіративно балакав із сотником Ярошевським та хорунжим Букшованим, але українізувати цей табор зразу не повелося через реакційність штаб-старшин (їх було 14 чоловіка). Пізніше там склався невеликий гурток українців, членами його були: підполковник Перлик, сотник Ганжа, хорунжі: Букшований, Сич, Вакуленко та Малевич. Гурток існував таємно та всіма можливими засобами старався освідомлювати інших. Подібні ж гуртки закладались і в інших таборах.

В таборі Терезієнштадтському український гурток, під офіційною назвою „Кружок Членов Малорусской Библіотеки", зорганізувався ще 1915 р., і ще тоді мав більше, як 20 членів. Заходами цього гуртка був утворений „Малорусскій Драматическій кружок". Найенергійнішими діячами Терезієнштадтського гуртка були хорунжі: Курило, Прохода, Зубчук, В. Гавриленко, Костенко й інші.

У старшинському таборі Бравнав над Інном від 1915 р. існував таємний український гурток; у ньому працювали поручник Драченко, хорунжий Прокопенко й хорунжий Перепадя. В таборі Марх-Тренк українців обєднували сотник Ткаченко, хорунжий Захарченко, поручник Горшківський, хорунжий Сергієвський і хорунжий Михальчук. В таборі Кляйн-Мюнхен над згуртуванням українців-старшин працювали хорунжий Федорівський і Авраменко. В таборі Гартському біля Амштетена в січні 1917 р. склався гурток українців для студіювання українознавства. Ще з початком 1916 р. там працювала „Малорусская трупа" театру „Kaptiorum ars libera". Головними діячами цього табору були: хорунжі Station Станіславський, Авраменко, Я. Мандзенко, Фесенко, Товстоніг, Мельниченко та інші.

Старшинський табор Мюлінґ, біля Вайсельбурґа, був одним із суто-московських таборів, де російський комендант табору відразу помітив українську організацію й уживав усіх заходів, щоб ізнищити її. Всі українці, як звичайно в усіх таборах, опинилися на сторінках „чорної книжки". До старшин цього табору, що одверто виступали, як українці в своїй праці, належали старшини Петчинський, Немоловський, Шельдешов, Ващенко й інші. В таборі Райхенберґ освідомлював українців хорунжий Шпановський, а в таборі Брюкс—сотник Паньківський, поручник Кіт і хорунжий Лебединський.

Наслідки праці цих гуртків були досить значні — число членів їх поступово збільшувалося. Спочатку старшини-москалі дуже вороже ставилися до організаторів цих гуртків (вони в числі 7—10 чоловіка складали тісний таємний гурток), і вони, яко „мазепинці" й „самостійники", значилися на „чорній дошці", а потім на них махнули рукою, як на людей цілком зіпсованих, що їм готувалося місце на Сахаліні. Загостренішу форму прийняла боротьба між невеликим українським і численним московським табором після березневої революції 1917 р., коли українці відкрито почали говорити про самостійність України.

Щоб праця в полоні дала реальніші наслідки, треба було українізувати один із старшинських таборів. У квітні 1917 р. український гурток табору Терезієнштадт, при допомозі Союзу Визволення України, почав домагатися від Австрійського Військового Міністерства, щоб їм було дозволено, або перевестися до козацького табору Фрайштадтського, або українізувати один із старшинських таборів. У Військовому Міністерстві ця справа була вирішена так, що табор Йозефштадтський буде українізований через перевод туди з інших таборів старшин-українців і вивезення звідти старшин-москалів, або тих, що не бажали мати нічого спільного з українцями. Тільки в червні 1917 р. прибула до Йозефштадту перша група (12 старшин) українців із Терезієнштадту.

В таборі Йозефштадті український гурток (до 15 свідомих українців-старшин) тоді ще був таємний, решта старшин (до 100 чоловіка) були москалі й несвідомі українці.

Зараз же по прибутті Терезієнштадтців відкрито був заснований Український гурток старшин табору Йозефштадтського, що надру-

кував у „Віснику Союзу Визволення України“ заклик до всіх старшин-українців, що перебували в різних таборах, щоб вони прохали про перевод їх до Йозефштадту. По мірі прибуття українців до Йозефштадту, старшини-москалі вивозилися до інших таборів, бо в таборі могло міститися не більше, як 120 чоловік.

У липні 1917 році пощастило майже всіх москалів замінити на українців. Найбільше й найсвідоміших українців дав Терезієнштадт (друга група з Терезієнштадту мала до 20 старшин). Багато українців приїхало малосвідомих, що навіть не знали української мови. Багато довелося покласти енергії та сил невеликому „культурно-просвітньому гурткові“, що склався з ініціяторів українського гуртка (в кінці липня 1917 р. він був ліквідований, а натомість повстала „Громада полонених старшин-українців табору Йозефштадтського“), треба було з більшої частини змосковщених старшин підготовити кадри українських старшин-націоналістів. Тоді ж і виникла думка про організацію в Австро-Угорщині з полонених військової частини. Для осягнення цієї думки почалася підготовча праця.

Головними діячами в таборі Йозефштадтському були: підполковник Перлик, сотник П. Ганжа, сотник Байко, хорунжі: Сич, Букшований, Прохода, Курило, Скарженівський, Й. Мандзенко й інші. З великим запалом працював цей гурток: читалися лекції з українознавства на найрізнородніші теми, видавався тижневик „Наш Голос“, була закладена українська бібліотека, що в грудні 1917 р. мала до 1,500 томів, взагалі ж увесь час велася підготовка в суто-національному дусі.

Формування 1-го Козацько-стрілецького полку.

На початку лютого 1918 р. склалася між Українською Центральною Радою й Австрійським Урядом угода про організацію в Австрії з полонених українців дивізії. В імені Української Центральної Ради була видана відозва до всіх полонених українців про вступ до дивізії, що формується для захисту України від ворогів.

Ця відозва — наказ через Австрійське Військове Міністерство — була одержана одночасово в таборах Йозефштадтському й Фрайштадтському. Мрії полонених перетворилися в дійсність. Настав час перевести іспит зробленій праці й виявити реальну силу.

12 лютого 1918 р. на урочистих спільних зборах громади старшин-українців табору Йозефштадтського й усіх інших організацій, із Українською Головною Радою на чолі, в таборі Фрайштадтському було ухвалено: негайно вступити до української дивізії, що мала формуватися. Обидва табори обмінялися телеграмами про свої постанови.

Т-во „Січ“ імени гетьмана П. Дорошенка, в кількості 960 чоловіка, як військова частина, вже була готова, бракувало тільки старшин.

14 лютого з табору Йозефштадтського виїхав до Фрайштадту сотник Ганжа із старшинами Байком, Сергієвським, Михальчуком

і Сичем для прийняття зформованого з Т-ва „Січ" 1-го Козацько-стрілецького куреня.

15 лютого з того ж Йозефштадтського табору 25 старшин під проводом підполковника Перлика виїхали до м. Володимира-Волинського для формування там із численних робочих команд на Волині 2-го Козацько-стрілецького куреня.

18 лютого 1-й Козацько-стрілецький курінь у таборі Фрайштадтському був цілком зформований і під командою сотника Ганжі виїхав до м. Володимира-Волинського, де й мало провадитися формування дивізії. По виїзді цього куреня у Фрайштадті почалася надзвичайно інтенсивна праця по підготовці кадрів, як старшин, так і козаків для формування нових куренів, що потім також відправлялись до Володимира-Волинського. Ці курені Бойова Управа формувала з обраних для цього свідомих старшин і козаків-українців, що прибували до Фрайштадту з інших таборів.

Бойова Управа складалась із трьох організацій: а) вербункової комісії, б) організаційного комітету старшин і в) організаційного комітету козаків. Вербункова комісія складалася: з голови—професора Смаль-Стоцького, д-ра Домбровського, д-ра Охримовича та членів Союзу Визволення України—п.п. Жука, Троцького й Мороза. Головою організаційного комітету старшин був хорунжий Букшований, а членами: хорунжий Сердюк (представник Йозефштадтського табору), хорунжий Шпановський (від Райхенберґа), хорунжий Авраменко (від Кляйн-Мюнхена) і поручник Драченко (від Бравнав). До організаційного комітету козаків входили підстаршини й стрільці: Лозовик, Піддубний, Варивода, Ткаченко й Шпиця. На чолі всієї Управи був професор Смаль-Стоцький, заступник голови хорунжий Букшований і секретарем хорунжий Шпановський.

У березні 1918 р. до табору Клян-Мюнхена було перевезено з інших таборів до 500 старшин-українців. У цьому таборі, ще до приїзду українців з інших таборів, був невеликий український культурно-освітній гурток, що тепер збільшився й із іще більшою інтенсивністю продовжував свою працю, поставивши головною метою — підготовку національно свідомого кадру старшин для української армії. Але не всі українці були перейняті одинаковими почуттями. В той час, як одні хотіли зараз же вступити в ряди українського війська для захисту рідного краю від навали чужинців, інші з різних причин зовсім не мали бажання в той час провадити збройну боротьбу й говорили: „Ми будемо потрібні своїй батьківщині в свій час по своєму цивільному фаху". З огляду на це були утворені Вербункова Управа й Бойова Організація.

Членами Бойової Організації могли бути всі ті, що бажали вступити на військову службу до української армії. Головою Бойової Організації був поручник Любич, а діяльнішими членами сотник Паньківський, поручник Середа й Кіт, хорунжі: Костенко, Сагайдачний та інші; всіх членів було до 100 старшин; вони потім переходили до таборів Йозефштадтського і Фрайштадтського, а звідти вже

їх приділяли на укомплектування 1-ої Козацько стрілецької дивізії, що формувалася у Володимирі-Волинському.

Незабаром за 1-м куренем із Фрайштадту був надісланий до Володимира-Волинського 3-й курінь (2-й Козацько-стрілецький курінь—формувався у Володимирі-Волинському), з них у березні 1918 р. остаточно був зформований 1 й Козацько-стрілецький полк, що мав у своєму складі до 2,000 чоловіка. На командира полку був призначений сотник Ганжа. З надзвичайною енерґією велася праця, щоб цей полк далі розвернути в дивізію. В таборі Фрайштадтському весь час провадилось культурно-національне освідомлювання полонених, безупинно велася праця на курсах українознавства й мовознавства, на них, крім української, викладались і чужоземні мови. З свідомішого національно елементу формувалися маршові курені, що відбували до Володимира-Волинського.

В кінці квітня 1-й Козацько-стрілецький полк мав до 4,000 чоловіка. З ними провадилася національно-військова підготовка та виховання українського старшини й козака, не зважаючи на всі на перших порах матеріяльні недостатки (головним чином бракувало харчів), з великою напруженістю.

І от серед цієї праці в перших днях травня надійшла вістка, що на чолі Української Держави став гетьман Павло Скоропадський. Праця зразу припинилася. Всі вступили до полку на заклик Української Центральної Ради, а тут, замість Ради, став гетьман. Була скликана нарада, на ній ідея національна перемогла — для ідеї самостійности України більшість пожертвувала своїми соціялістичними ідеями.

Не можна сказати, щоб полк складався з переконаних соціялістів. Кадр старшинський у більшості був з незаможньої інтеліґенції; багатирі залишилися в таборах для „праці в свій час по своєму цивільному фаху", а козаки майже всі були діти села, незіпсовані московсько-фабричною „культурою". Політичних партій у полку ніяких не існувало. Авантурницького елементу не було. Звичайно, що більшість співчувала соціял-демократам, трудовикам, соціял-революціонерам, і дуже мало було прихильників монархізму. Козацтво найбільше обурив той захватний спосіб, що ним опанував був владу гетьман. Як не як, а Центральна Рада вважалася за народнє представництво, тоді, як гетьман був представником тільки заможних хліборобів. Інстинктовно козацтво відчувало, що ця гетьманщина до добра не доведе, що вона буде змагатися до запровадження абсолютизму, а при ньому верх заберуть московські гнобителі й ізнову запряжуть „хахла" в ярмо. Але поки гетьман буде на ґрунті самостійности України, кожний старшина й козак погодився працювати для загально-української справи. Кожний був свідомий того, що для України насамперед потрібна державність із яким би то не було урядом, а потім переведення еволюційним шляхом демократичних реформ, що найбільш відповідали б потребам усього українського громадянства. Тільки одиниці ніяк не могли погодитися з гетьманщиною й пізніше примушені були залишити ряди дивізії. Організаційна праця з такою ж енерґією пішла далі.

Формування дивізії. 12 травня 1918 р. 1-й Козацько-стрілецький полк розгорнувся в 1-шу Козацько-стрілецьку дивізію, в складі 4-х стрілецьких полків, гарматного полку й окремої інженерної сотні. Стрілецький полк мав трикурінний склад, по 4 сотні в кожному курені, 1 кулеметну сотню, кінну півсотню, звязкову півсотню, сотню піших розвідчиків, учебну сотню, господарчу команду й невеликий штаб. Після переїзду на Україну полки були переведені на двокурінний склад.

На начальника дивізії був призначений підполковник Перлик, а на начальника штабу — австрійської служби генштабу сотник Кватерник. На командира 1-го полку був призначений сотник (полковник) *) Ганжа, 2-го полку — підполковник Тимошенко, 3-го полку — сотник Яковлів, а потім підполковник Александрович і 4-го полку — сотник Ткаченко. За інструкторів у дивізії були ще австрійські старшини: сотник Косак, поручник Луцький, сотник (рітмайстер) Вобожіль, поручник Підгірний, сотник Ковальчук і поручник Стельмахів. Дуже багато для дивізії зробив поручник австрійської служби професор Томашівський, що з листопада 1917 р. відіграв не малу ролю в житті й праці громади старшин табору Йозефштадтського, де він був за помішника коменданта австрійської адміністрації табору.

Багато довелося працювати старшинам, як над собою, так і над вихованням свідомо-дисциплінованого українського козака. Суворий режим, напружена муштра, брак харчів викликали часто серед козаків незадоволення, а бажання дістатися скорше додому допомогало дезерції. Майже всі вільні години від навчань і муштри перебували старшини з козаками. В цей час велись розмови на найрізнородніші теми, в них, безумовно, доводилося торкатися й політичних питань. Тут старшини виявили свою здатність розвязати політичні питання, не вдаючись у політиканство, й доказувати, що для військових, крім національної, соціяльні ідеї не існують. Вільне слово ніколи не душилось, а йому давався належний напрямок при всебічному освітленні.

В червні місяці налагодилася доставка харчів із України, і справа з навчанням пішла ліпше. В цей час дивізія закінчила своє формування, маючи в своєму складі поверх 6,000 чоловіка. Вся праця відтепер була направлена на військові навчання, муштру й національно-культурне виховання. Старшину найбільш заохочував до праці начальник штабу сотник Кватерник. Сам він працював день і ніч, у цілковитому значенню цього слова. Він говорив, що всякий, хто любить свій край, хто бажає щастя своєму народові, повинен безупинно працювати, а не займатися тільки балачками та критикою праці інших. Тих, хто не виконував його поради, сотник Кватерник відкомандировував із дивізії до таборів полонених. І, дійсно, в дивізії ніхто не був без діла. Сувора дисципліна була порукою успіху.

*) Робивши полковник Пількевич, представник Української Центральної Ради, в кінці квітня огляд 1-го полку, оголосив, що сотник Ганжа підвищений Центральною Радою в ранґу полковника, але наказу по Військовій Офіції про це не було.

Старшини були настільки обєднані, що зміна гетьманом вищого командного складу й різні провокації не могли внести розєднання щодо спільної всім мети — працювати для ідеї самостійної України.

В середині серпня остаточно закінчилася підготовка дивізії та відбулася передача дивізії від командування австрійської IV-ої армії Українському Урядові. На начальника дивізії гетьман призначив генерала-хорунжого Сокиру-Яхонтова; а на помішника начальника дивізії полковника Пещанського. Підполковникові Перликові було пораджено „дипломатично захворіти“ і звільнитися зо служби. На командира 1-го полку був призначений полковник Голятовський, 3-го полку — полковник Троянів і 4-го полку — полковник Гудима *).

Передача дивізії відбулася після стройового огляду й прийняття присяги. Коли читався текст присяги, то козаки в більшості не повторювали слів: „і вірно служити ясновельможному панові гетьманові“. За кілька днів до присяги якась таємна організація з елементів, що не мирилися з поглядів соціяльних із державним ладом на Україні, почала провадити аґітацію проти присяги гетьманові. Виявилось, що свій початок ця організація брала в 1-му курені 2-го полку, що ним керував раніше сотник Легитович, усунутий із посади за свій скрайній соціялізм і хибно зрозумілий демократизм у війську, що довело до упадку дисципліни в курені. Новий курінний командир сотник Паньківський, довідавшися про існування організації, напередодні присяги заарештував кількох підозрілих осіб, а зібраним козакам зясована була та шкода для загально-національної справи, що її може викликати відмовлення від присяги або які-будь протести чи демонстрації в час приняття присяги. Молебень і парад закінчили свято переходу дивізії до української армії.

Генерал-хорунжий Сокира-Яхонтів керував дивізією дуже короткий час, і це керування дало скорше відємні, ніж додатні наслідки. В одній своїй розмові з козаками генерал Сокира-Яхонтів, не відомо з якою метою, сказав: „спасайтесь і тікайте, хто куди зможе“... Це так вплинуло на козаків, що в одну ніч дезертувало більше, як 200 козаків. Великі зусилля поклали старшини, щоб припинити цю дезерцію й умовити козаків не руйнувати загально-української справи.

Переїзд дивізії на Велику Україну.

27 серпня 1918 р. Сіра дивізія в повному складі добре вишколених, здисциплінованих і національно вихованих старшин та козаків, озброєних і одягнутих у гарні сірі жупани, виїхала з Володимира-Волинського в Україну. У Сірих довго залишалось враження від помпезних промов австрійських генералів, що провожали дивізію, від вигуків: „Hoch die Ukraina!“ і згуків австрійської музики, що також провожала при відїзді ешельони Сірих, уквітчані жовто-блакитними прапорами. Подорож відбувалася в повному порядку. Кожний військовик, бачачи на двірці Сірих, думав, що після кошмарних

*) Командиром 2-го полку тимчасово залишився підполковник Тимошенко.

подій надходить довго сподіваний спокій. Вихід із ваґонів і збір по ваґонах, рух командами, обід, вечеря, перевірка, роблені в бездоганному порядку, військовий вигляд усіх по формі вдягнутих приваблювали зір кожного, хто бачив Сірих.

Призначені гетьманом на вищі командні посади генерал-хорунжий Сокира-Яхонтів, полковник Голятовський і полковник Троянів не змогли зрозуміти Сірих, а їхня европейська військово-демократична вихованість була їм чужою. В час переїзду на Україну цих командирів не було. Дивізією тоді керував полковник Пещанський, обовязки начальника штабу повнив сотник Пилипенко, що не користувався симпатіями Сірих. Командиром 1-го полку був сотник Гейко, 2-го полку — підполковник Тимошенко, 3-го полку — підполковник Александрович і 4-го полку — полковник Гудима.

На стації Київ ешельони Сірих зустрічали представники гетьмана, але майже всі вони не володіли українською мовою, а на їх привітання російською мовою Сірі або мовчали, або обурювалися. Так, наприклад, коли ешельони 2 го полку прибули на стацію Київ, Сірих від імени гетьмана привітав генерал Приходько. Старшини були зібрані до окремого ваґону, де генерал Приходько, після перших слів привітання російською мовою, звернувся з таким запитанням: „Господа офицеры, готовы ли вы к боям с большевиками?" Таке питання всіх здивувало. Всі мовчали; зробилося ніяково. Тоді генерал Приходько звертається до командира полку: „А вы какого мнѣнія на этот счет? Надѣетесь ли вы на своих офицеров и казаков?" Командирові полку не дали вимовити слова, бо один із старшин зразу ж, не можучи стриматись, відповів: „Пане генерале! Такі запитання нас страшенно дивують. Чи невже ж пан гетьман надіслав вас із такими дорученнями й запитувати нас, як дітей — чи хочете ви їсти? Невже ви гадаєте, що маєте діло з якимись бандитами? Вам, мабуть, добре відомо, що до Києва прибула організована реґулярна дивізія, а національне виховання наших старшин і козаків таке, що ми будемо боротися з усіма ворогами самостійної України, навіть, якби довелося, то й з Урядом, коли він стане на хибний шлях будівлі самостійної Держави. Щождо козаків, то вони за своїми старшинами підуть і в пекло!" Така відповідь огорошила генерала. Він став прохати вибачення й виправдуватись, бо, мовляв, його хибно зрозуміли, що він хотів запитати, чи панове не почувають себе стомленими після полону й чи бажають зараз же воювати з большевиками. З козаками генерал балакав уже українською мовою. На його запитання козацтво відповіло: „Приїхали для боротьби до останнього з усіма ворогами Неньки-України!" Пізніше, на обіді в гетьмана, генерал Приходько говорив Сірим старшинам: „Вы слишком узкіе шовинисты"...

В Києві гетьман зробив огляд 4-го Сірого полку й представників від інших полків та залишився дуже задоволений стройовим виглядом козаків. Козаки сподівалися, що дивізія залишиться на деякий час у Києві, й вони зможуть після 2 — 3½ років перебування в полоні по тижню — по два побути дома й побачити своїх рідних.

Але, замість цього, в кінці огляду гетьман у своїй промові поздоровив Сірих із негайним відходом на фронт битися з ворогами України — большевиками. Відповіддю на це була цілковита мовчанка Сірих. Цю мовчанку вороги українського національного війська вважали, як недоброзичливе відношення до особи гетьмана. Вони почали наговорювати гетьманові, що Сіра дивізія непевна частина і що сірожупанники всі соціялісти й большевики. Хоч на парадному обіді, даному Сірим старшинам, гетьман підкреслив своє задоволення військовою підготовкою сірожупанників і обіцяв навіть залічити Сіру дивізію на ряду з Сердюцькою до української ґвардії, але, між іншим, у приватній розмові зауважив, що фізіономії в козаків все таки большевицькі.

У перших днях вересня дивізія вже була в армійській резерві у німців на большевицькому фронті на Чернигівщині й розташована таким чином: в м. Конотопі — штаб дивізії, 3-й полк та інженерна сотня, в м. Алтинівці — 1-й і гарматний полк, у м. Кролевці — 2-й полк і в м. Коропі — 4-й полк.

Надуживання місцевої влади, глум над українським громадянством, неофіційні перешкоди в національно-культурній діяльності, безпідставні обвинувачування національних діячів у большевизмі та арешти їх, незаконна й жорстоко-злочинна діяльність карних відділів, знущання над мирним населенням дуже боляче вражали сірожупанників. Але вони, дивлячись на це, як на тимчасове явище, терпіли й сподівалися, що скоро це припиниться. Тільки невелика дезерція виявляла незадоволення Сірих. Та, як видно, в Києві доля Сірих „шовіністів" була вирішена — їх задумали переробити, або, вірніше, підмінити. Почалося нищення „небезпечного" кадру дивізії—поступова демобілізація. Наказано було звільнити до резерви старші роки козаків, а далі рік за роком звільнити майже всіх, так, що в час повстання проти гетьмана в дивізії залишалося в полках по 80 — 100 козаків і по 30 — 40 старшин, молодими ж козаками дивізія не поповнялася. В кінці жовтня Сіру дивізію інспектував генерал Приходько. Він, між іншим, запитав згоди старшин про прийняття до Сірих частин росіян для спільної боротьби з большевиками, але Сірі старшини рішучо не погодилися, зазначивши, що для українських частин вистарчить в Україні українців.

У цій дивізії, що існувала майже тільки на папері, почалось обновлення командного складу. Старі сірожупанники усовувалися на нижчі посади, а на їхнє місце надсилалися начальники „надійніші". В перших днях листопада на начальника дивізії був призначений генерал-хорунжий Василєв-Чечель, а раніше перед тим посаду начальника штабу зайняв генерал-хорунжий Піонтковський. Полкових командирів також заміняли.

Підвищення старшин, старих сірожупанників, до вищих ранґів не було, і їм у майбутньому загрожувала доля зайняти посади молодших старшин і навіть бунчужних. Тоді, як в інших частинах козаки, що стали на службу добровільно, одержували від 90 до 150 карбованців місячно, сірожупанників вважали чомусь за тих, що

перебувають на дійсній службі, хоч мобілізації їхніх однолітків не було, і їм платили від 10 до 15 карбованців місячно. Задоволення харчовими засобами відбувалося неакуратно. Відпустки були дуже обмежені. Таке відношення вищого командування до дивізії викликало глухе незадоволення серед старшин, а серед козаків сприяло дезерції. Навіть дехто з старшин збирався дезертувати до Галичини. Кожний бачив нищення всього того, над чим так багато довелося попрацювати у Володимирі-Волинському.

Повстання проти гетьмана.

Універсал гетьмана про федерацію з Росією зразу поставив Сірих самостійників проти нього. Переворот стався вночі з 17 на 18 листопада 1918 р. в Конотопі, в штабі дивізії. Генерал-хорунжі Василєв-Чечель і Піонтковський оголосили себе невтральними. На чолі дивізії став призначений Директорією У. Н. Р. сотник Палій, а тимчасовим начальником штабу хорунжий Гаврилко. Сотник Палій і хорунжий Гаврилко були старими сірожупанниками, що разом із поручником П. Середою у Володимирі-Волинському, в час керування дивізією генерала-хорунжого Сокири-Яхонтова, рішуче виступали проти нього за його розмову з козаками, що викликала була тоді масову дезерцію, за що й були звільнені зо служби в дивізії. Перед повстанням проти гетьмана сотник Палій служив у залізничій охороні Конотіпсько-Бахмацького району. 3-й Сірий полк, розміщений у м. Конотопі, за винятком його командира полковника Мазуренка, що його в кінці жовтня призначив був гетьман (він оголосив себе невтральним), зразу згодився виконувати накази нового командування.

Новий начальник дивізії сотник Палій дав наказ про зосередження всіх полків у м. Конотопі для боротьби з наказу Директорії У. Н. Р. з військами гетьманського уряду. Вночі під 18 листопада цей наказ одержали телеграфами полки в м. м. Алтинівці, Кролевці та Коропі, й командири полків оголосили його на загальних зборах старшині. Не теркаючись політично-соціяльного програму Директорії У. Н. Р., а знаючи тільки, що Директорія стоїть на ґрунті самостійности України, тоді, як гетьман Скоропадський самостійність цю зрадив, старшини, яко націоналісти, визнаючи Директорію У. Н. Р. за Уряд Самостійної України, одноголосно рішили виконувати накази начальників, призначених Директорією, й вступити в боротьбу з військом гетьманського уряду. Цю постанову старшини цілком і радо підтримали козаки.

Першим прибув до Конотопу 19 листопада 1-й Козацько-стрілецький полк із усім своїм великим військовим майном під керуванням свого командира полковника Пузицького та гарматний полк із тимчасовим командиром полку поручником Яськевичем. На другий день до Конотопу прибув 4-й полк під керуванням сотника Любича.

2-й Сірий полк залишився в м. Кролевці для ліквідації гетьманських карних загонів і потім для боротьби з большевиками, бо німці вже почали зніматися з фронту Новгород-Сіверський — хут. Михай-

лівський — Глухів. Керування 2-м полком перейняв сотник Паньківський, а потім сотник Шелер, бо призначений у кінці жовтня гетьманським командуванням на командира полку полковник Локощенко з початку перевороту виявив нерішучість, а потім оголосив себе невтральним. Не зважаючи на всі інформації, він гадав, що повстання проти гетьмана не набере такого великого розміру, що це є тільки авантюра окремих осіб взагалі, а сотника Палія на Чернигівщині зокрема. В силу Національного Союзу він не вірив.

Становище 2-го полку в перших днях було дуже тяжке. Полк мав усього лише до 120 баґнетів при 8 кулеметах і всього до 1,000 набоїв, а в розпорядженні ж повітового старости, ворожого переворотові, була повітова й міська охорона: кінна сотня — 100 шабель при 4 кулеметах і піша сотня 100 баґнетів при 2 кулеметах з великою кількістю набоїв, та, крім того, німецький курінь — 400 баґнетів при 16 кулеметах і відповідній кількості кінноти — взяв повітового старосту під свою охорону. Німці, хоч і заявили про свій невтралітет, а проте вороже ставилися до повстанців. Тут, дійсно, було над чим подумати, бо можна було несподівано попасти на шибеницю. Але Сіре старшинство й козацтво, забувши про персональні користі, виконувало свою обіцянку — битися до останнього за самостійну Україну. Піша сотня охорони була несподівано для неї оточена й роззброєна. Оточити водночас і кінну сотню не вистарчило сил. Почувши про роззброєння пішої сотні, кінна — розбіглася. Потроху стосунки з німцями налагодилися, й у повіті була утворена влада, прихильна Директорії У. Н. Р.

Після прибуття до Конотопу 1-го й 4-го полку сотник Палій прийняв командування армією на Чирнигівщині й Полтавщині, а начальником штабу армії був призначений п. Калюжний. Хоч вся армія й складалася тільки з Сірої дивізії й зформованого пізніше „отаманом“ Ангелом „куреня смерти“, частини нереґулярної, більше з соціялістичним, ніж національним напрямком,— але керувати навіть такою армією сотник Палій при тій тяжкій ситуації був нездатний. Сотник Палій був людина високої моральности, але слабохарактерний і дуже довірливий, він підпадав впливові різних авантурників, що пролізли до штабу армії. Брак у сотника Палія сили волі, рішучости, уміння скоро і яскраво зясувати тогочасну ситуацію й енерґійно керувати військовими частинами мало не привели до загибелі Сірої дивізії. Щождо начальника штабу армії п. Калюжного, що називав себе військовим старшиною, то—щоб не сказати більше—він цілком не відповідав своїй посаді. Це спричинилося до того, що керування бойовими чинами відбувалось якось само собою.

На начальника Сірої дивізії був призначений командир 4-го полку підполковник Абаза, визваний із м. Коропа ще до прибуття 4-го полку до Конотопу, а на начальника штабу приділений до генштабу сотник Морозевич. І тут вибір був невдалий. Підполковник Абаза, дуже спокійний і чесний, але неенерґійний, нездатний до рішучого керування частинами, якось по-філософськи йшов за подіями. Сотника Морозевича більше цікавили горілка й гарні жінки,

ніж визвольна боротьба. Штаб дивізії майже не працював, і через це штаб армії мало знав, що з себе уявляє Сіра дивізія й що вона робить. Якщо ж штаб армії й одержував відомості, то більше неґативного характеру, через що вище командування Сіру дивізію ставило, певно, нарівні з іншими куренями й курінцями, що їх потім доводилося розформовувати.

20 листопада, коли гетьманці зайняли вузловий залізничий пункт Бахмач, німці предявили Сірим ультиматум—віційти від залізниці на 20 верстов праворуч і ліворуч, і рішуче відмовилися видати набої та бойовий припас, що був на хут. Верьовці біля Конотопу. Становище було дуже прикре: не було набоїв, бо гетьманське командування дозволило раніше видати Сірим, хоч вони були на фронті, тільки по 600—900 набоїв на полк, більше від цього, скільки дивізія набоїв не просила—їх не давали. Вісім польових гармат гарматного полку всі були несправні, не було панорам і мірників, компресори попсуті й до всього цілковита відсутність гарматних набоїв.

Але Сірі не злякалися. З вірою в свою правоту й перемогу, на пропозицію полковника Пузицького, дивізія предявила німецькому командуванню контр-ультиматум—не вмішуватись у боротьбу Сірих із гетьманськими військами й негайно дати до розпорядимости Сірих склади з боєприпасом, що на хуторі Верьовці, загрожуючи в противному разі підняти загальне повстання проти німців, попсувати залізницю й не дати їм можливости виїхати до Німеччини. До Таращанської української червоної дивізії, що стояла в Новгород-Сіверському районі (в невтральній зоні), на схід од хут. Михайлівського та м. Глухова в с. с. Микитівці, Годунівці, Ясмані, Студенівці була виряджена делеґація в складі: поручника Драченка, хорунжого Гаврилка та інших для порозуміння в справі спільної боротьби з гетьманцями *). Була оголошена мобілізація запасних козаків на Чернигівщині.

В цей же час негайно був зформований відділ зо всіх муштрових старшин та козаків і висланий проти гетьманців на полустанок Калинівку на допомогу відділові 3-го полку, що розпочав бої з гетьманцями на перегоні Бахмач—Калинівка 19 листопада. Цим відділом 3-го полку керував сотник Пилипенко, що до перевороту займав посаду старшого адьютанта штабу дивізії, в час перевороту був зразу заарештований з наказу сотника Палія, а потім, коли виявив бажання битися з гетьманцями (відпокутувати свої провини), був призначений на начальника названого відділу, а потім на командира 3-го полку.

21 листопада гетьманці значно переважними силами повели рішучий наступ і відняли в Сірих полустанок Калинівку. Сотник Пилипенко, залишивши відділ битися з гетьманцями, сам прибув до Конотопу й поінформував про дуже великі сили гетьманців та що для боротьби з ними в Сірих не вистарчить сил. У штабі армії навіть було вирішено відступити через стацію Ворожбу до армії

*) А все ж не було підстав іти на федерацію з москалями й червоними, хоч би вони називали себе навіть „Таращанцями". Редакція.

Лівобережного фронту отамана Балбачана. Але в той час відділ Сірих під командою полковника Пузицького енерґійним контр-наступом вибив гетьманців із Калинівки й прогнав їх до стації Бахмача.

Сили відділу складалися: 1-го полку—80 баґнетів і 2 кулемети, 4-го полку — 50 баґнетів і 2 кулемети та з відділу 3-го полку залишилося біля 50 баґнетів при 3 кулеметах. Дві гарматі з гарматного полку в цей час спішно лагодилися в залізничному депі на стації Конотопі та влаштувалися по ваґонах; цим було зроблено початок існування бронепотяга „Палій“ (йому на Волині було дано назву „Гандзя“). Сили гетьманців складалися з 400—500 баґнетів при 10—12 кулеметах і великому запасі набоїв, а на стації Бахмачі вони мали 2 польові гарматі. В цьому бою було в Сірих легко ранено 2 козаки, а в гетьманців забито 3 чоловіки й попало в полон та перейшло на сторону Сірих до 15 козаків.

У цей час 2-й курінь 2-го Сірого полку, що мав разом із охотниками до 600 баґнетів, роззброює на стації Терещенській карний відділ Закорки, в складі 100 шабель, та численну стаційну міліцію і, встановивши на стації Терещенській українську владу, на другий день роззброює в Шостці Шостенській відділ гетьманців, ядром його був кадр 5-го Глухівського полку.

В районі Кролевця розпочалася боротьба аґітаційного характеру з повстанчими ватажками, соціялістичного або вірніше анархістичного напрямку, з Шубою й багатьма іншими, що з ними по закінченню повстання довелося розпочати збройну боротьбу. Ці повстанці червоно-анархістичного ґатунку ширили всякі злочинні провокації про утворення в Києві нової царсько-деспотичної влади, про підтримку цієї влади сірожупанниками, що раніше немовби були німецькими запроданцями, а тепер запродались якомусь новому „окрайонському царю“. Більше 50 козаків було вислано в села для подання населенню правдивих інформацій, паралізування шкідливої аґітації й заклику до боротьби з бандитизмом.

22 листопада німці згодилися виконати всі вимоги Сірих, цебто оголосили себе невтральними в боротьбі з гетьманцями й цілком віддали до розпорядимости Сірих склади з бойовим припасом і провіянтом на хут. Верьовці. Того ж дня повернулася делеґація від Таращанців, не дійшовши з ними ні до якого порозуміння, бо Таращанці запропонували вести спільно боротьбу з гетьманськими військами тільки під червоним прапором, а Сірі, крім жовто-блакитного, ні під яким іншим прапором не хотіли боротися, не бажаючи ставати на шлях боротьби соціяльної.

Настрій у Сірих значно поліпшав: німці не втручаються, багато зголошується охотників, запасні козаки являються на мобілізацію, склади з вогнеприпасом і провіянтом дивізія посідає. До вечера 22 листопада набої були доставлені на позицію, де в цей час було всього по кілька набоїв на козака, а багато козаків і зовсім їх не мали.

23 листопада бронепотяг „Палій“ був готовий і вирушив на позицію на полустанок Калинівку.

1-й курінь 2-го полку під командою поручника Пархомюка в складі (з охотниками) до 500 баґнетів при 4 кулеметах і 10 кінноткиках узяв із бою м. Глухів, вибивши звідти карний відділ Бивара—100 шабель і Глухівський комендантський курінь до 300 баґнетів. Майже половина гетьманців була взята в полон і перейшла на сторону Сірих, а решта відступала через Путивль на Харківщину, з метою пробитися на Донщину, але по дорозі їх зустріли Запорожці й роззброїли.

24 листопада відділ Сірих під керуванням полковника Пузицького, з допомогою бронепотяга, зайняв стацію Бахмач, потиснувши гетьманців на стацію Плиски.

Мобілізація запасних козаків у Конотіпському, Кролевецькому й Сосницькому повіті пройшла дуже успішно. Мобілізовані дуже скоро умундуровувались, озброювались, з них складалися маршові сотні, що під командою Сірих старшин негайно вирушали на фронт.

25 листопада був висланий до м. Ромна відділ 1-го полку в складі 100 баґнетів при 3 кулеметах під командою хорунжого Бородавки для ліквідації там гетьманського відділу, що зорганізувався при штабі формованого там за часів гетьманщини полку. Цей відділ виявив невеликий опір Сірим, а 26—27 листопада був остаточно зліквідований.

26 листопада відділ Сірих, поповнившись мобілізованими, в складі: 1-го полку — 300 баґнетів при 6 кулеметах, 3-го полку — 250 баґнетів при 4 кулеметах, 4-го полку — 200 баґнетів при 4 кулеметах, гарматного полку й бронепотягу „Палій“, під керуванням сотника Любича вибив гетьманців зо стації Плисків і зайняв її.

28 листопада Сірі повели рішучий наступ на стацію Крути, де гетьманці, що сили їхні мали більше, як 1,000 баґнетів, 15 кулеметів і 2 польові гарматі, бажаючи мати залізничну лінію на Чернигів, що також належав до них, дали останній, рішучий бій. Сірожупанники, зробивши відділом до 200 баґнетів при 3 кулеметах обхід збоку Бурківки, головними силами повели наступ на лінії залізниці з Плисок на Крути. Завязалася жвава рушнична, кулеметна й гарматна перестрілка, але коли відділ Сірих розпочав свою акцію на тилах у гетьманців, вони, не сподіваючись цього, заметушилися й почали тікати, залишивши Сірим 2 гарматі, до 10 кулеметів і багато військового майна та вогнеприпасу. В цьому бою було забито в Сірих 3 козаки й ранено 2 старшин та 5 козаків; у гетьманців було забито до 10 чоловіка й узято в полон до 30 чоловіка. Частина гетьманців розбіглась, а частина відступила до м. Ніжена.

В перших днях грудня відділ 3-го полку — до 300 баґнетів при 6 кулеметах із бронепотягом „Палій“ — під керуванням поручника Дейнеки зайняв м. Ніжен і розсіяв рештки гетьманців.

Після здобуття Ніжена 3-я сотня 1-го полку — 120 баґнетів і бронепотяг „Палій“ — під керуванням його коменданта сотника Діденка зайняли м. Городню, роззброївши там відділ генерала Іванова, що мав до 500 баґнетів, і одібравши 3 пуди золотих Юрєвських хрестів і 6 пудів срібних, і їх було здано до Державної скарбниці в Києві.

7—10 грудня 3-й Сірий полк зайняв без опору м. Чернигів, ліквідував усі, що були там, гетьманські організації й, настановивши українську владу, розмістився там, сподіваючися пробути в Чернигові більш-менш довший час. Була надія, що стосунки з большевиками полагодяться мирним способом, і вони не полізуть в Україну, тим більше, що оголошення ними війни Урядові України — Директорії У. Н. Р. не було.

В цей час скінчилося поповнення дивізії мобілізованими козаками, у кожний полк поступило їх по 1,200 — 1,400 чоловіка. Всі вони були одягнуті з полкових комір у чудові сірі жупани, штани, шинелі, було видано споряд, покривала, білизну та всі речі, до столових приборів і гребінців та щіток включно. Поки велася боротьба з гетьманцями, мобілізовані козаки були як справжні козаки, але коли діло дійшло до боротьби з новим ворогом — московськими большевиками, переважна більшість мобілізованих, під впливом комуністичної аґітації, не захотіла з ними битися. Почалося глухе незадоволення гострою дисципліною, що була в Сірих полках, забороною грабувати „буржуїв“ та різати жидів, а далі почали майже відкрито озиватися голоси, що старшини-сірожупанники—„буржуї“, що їх треба всіх перевішати. За старшин вступилися старі кадрові козаки, до них прилучилася невелика кількість мобілізованого свідомого козацтва. Почався заколот і небезпека відкритого бунту. Щоб уникнути цього, по докладу командира 1-го полку полковника Пузицького, командуючий армією на Чернигівщині й Полтавщині оголосив частинну демобілізацію. В наказі по армії висловлювалась подяка мобілізованим за успішну боротьбу з гетьманцями й надія, що козацтво Чернигівщини, коли надійде слушний час, також стане для захисту України від навали чужинців — москалів. Не здаючи не то що обмундурування і споряду, а навіть зброї та набоїв, мобілізовані, не зявляючись у переважній більшості по документи, розійшлися по домах. Потім, після відходу Сірих із Чернигівщини, большевики мобілізували знову цих козаків і зформували „Красноармейскую Серую дивизию“.

По мобілізації, а також і добровільно, в полки вступили старшини й урядовці з резерви, що до прийняття їх громадою старшин 3 місяці вважалися за приділених. До того часу ніхто з них не мав права називатися Сірим. Серед цих старшин траплявся й елемент ворожий самостійности України та злочинний, але їх скоро громада старшинська розпізнала й або віддавала під суд, або просто виганяла. Взагалі ж, авантурники й ненаціоналісти серед Сірих не могли довго пробути, а тим більше шкодити. Треба зазначити, що в Сірій дивізії аґентів К.-Р. не було: сімя Сірих борців за ідеали України не потрібувала цього.

Боротьба з гетьманським урядом скінчилася. Директорія У. Н. Р. переняла владу на цілій Україні. Але більшість провідників повстання грала переважно на соціяльній струнці українського козака й не зуміла надати повстанню проти гетьманського уряду виключно національного характеру, що й привело до нещастя Українську Армію

в боротьбі з небезпечнішим ворогом — московським большевиком, що хоч і мав Таращанську дивізію з українців, але дивізія та через свої червоні окуляри не бачила національної України.

Боротьба з большевиками.

23 листопада німці знялися з фронту в районі Новгород — Сіверського — хут. Михайлівського — Глухова, зосереджуючися в районі Кролевця—Алтинівки для відїзду до Німеччини.

24 листопада Богунівський і Таращанський полк Таращанської червоної дивізії, маючи по 2,500 — 3,000 баґнетів у кожному полку, повели наступ на м. Глухів, зайнявши перед цим село Березу. 1 й курінь 2 го полку спочатку вступив був у бій, але потім майже всі охотники й мобілізовані не захотіли битися з большевиками, заарештували курінного командира поручника Пархомюка з 9 старшинами й перейшли набік Таращанців, видавши їм заарештованих старшин. Тільки невеликий відділ, переважно кадрових сірожуванників (до 60 чоловіка), вирвався з Глухова й відступив по дорозі на Дубовичі. В Дубовичах цей відділ мав сутичку з большевицькими повстанцями Шуби й, обійшовши містечко, прибув до Кролевця.

В той же час 2-й курінь 2-го полку, одержавши відомості про наступ большевиків на Глухів, вирушив по залізниці з Шостки, але допомогти 1-му куреневі не повелося, бо Березу вже зайняв ворог.

Тут Сірі вступили в бій із Таращанцями й захопили в полон начальника штабу Таращанської дивізії полковника Павленка й комісарів Фільченка, Шубу, Яценка, що виїхали були оглядати позицію. Зясувавши, що 1-му куреневі допомогти вже не можна, 2-й курінь відступив на стацію Терещенську.

27 листопада 3-й курінь 2-го полку повів наступ на м. Дубовичі, взяв його з бою й захопив у полон ватажка большевицьких повстанців Шубу, розсіявши його відділ, що мав до 300 чоловіка.

28 листопада командир 2-го Сірого полку розпочав переговори з Таращанцями в справі обміну полоненими.

29 листопада Таращанці повернули поручника Пархомюка, 9 старшин і кілька Сірих козаків, одержавши за це своїх начальника штабу й комісарів.

Політична ситуація була досить невиразна. На початку грудня Сірим не відомо було, які є і мають бути стосунки між Директорією У. Н. Р. і Московським Совітським Урядом. Війни Совіти У. Н. Р. не оголошували. Таращанська дивізія офіційно не була Московсько-Совітською частиною, бо стояла в невтральній смузі між українсько-німецькою й московською лінією фронту. Таращанці, немовби на власну руку, тиснулися на Чернигівщину. Сірі ведуть безпосередньо переговори з Таращанцями, переконують їх стати на національний ґрунт та цілком припинити зносини з москалями, роблять із ними обмін полоненими, після цього довідалися, що Таращанці—це московський аванґард. Про завдання Таращанців Сірі докладно не знали. Гадали, що їм треба було захопити новий район, багатший на харчові припаси, щоб прохарчуватися зиму, бо в невтральній зоні вони

вже все зїли. Тільки коли Таращанці разом із москалями — Тульським відділом захопили Чернигів, ясно виявилися наміри большевиків — загарбати Лівобережжя.

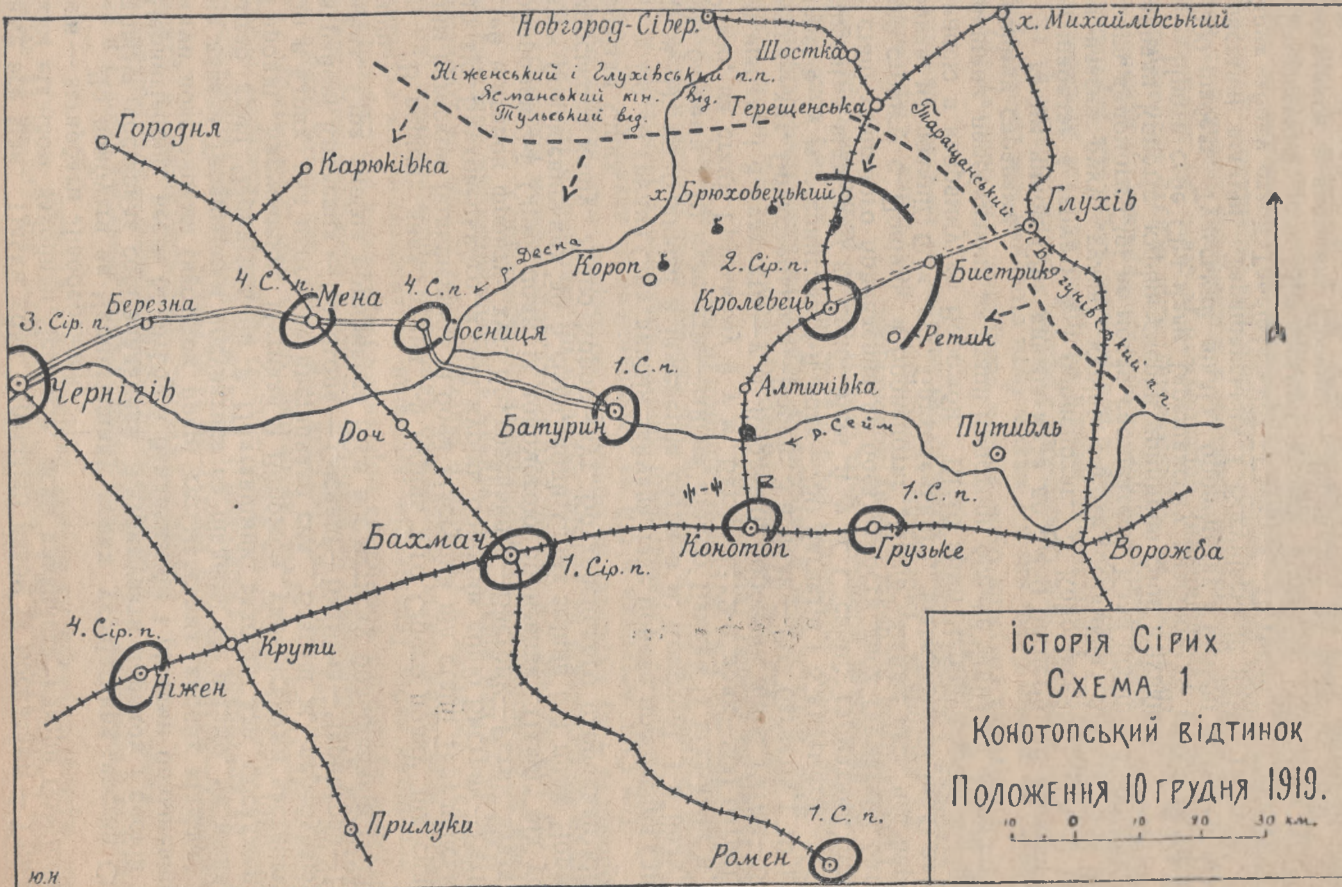
До прибуття на Чернигівщину нових українських частин Сіра дивізія поставила собі завданням підтримувати порядок і спокій на Чернигівщині, вести боротьбу з бандитизмом і різними большевицькими повстанцями (наслідок праці гетьманських карних відділів) та не давати Таращанцям посуватися на південь. Не відомо, чи вживав штаб армії Чернигівщини й Полтавщини заходів для обсадження Городні, Карчоківки, Путивля й Ворожби українськими частинами, бо в Сірих для цього не вистарчало сил. Взагалі ж, перебуваючи в районі Кролевця — Конотопа — Сосниці — Бахмача — Чернигова — Ніжена, Сіра дивізія прикривала Київ від натиску большевиків із півночі.

В перших днях грудня 2-й курінь 2-го Сірого полку під сильним натиском большевиків із боєм відступив від стації Терещенської до хут. Бруховецького, а 3-ій курінь боронив лінію Бистрик—Рєтик. Цей відтинок фронту: хут. Бруховецького—Бистрик—Рєтик завзято обороняв 2-й Сірий полк із допомогою броневика „Палій“ від усіх атак большевицьких до 5 січня, коли Сірих змінив 5-й полк Чорноморського кошу. Лінію Короп—хут. Бруховецького охороняли кінні розїзди Сірих.

До 10 грудня Сіра дивізія займала таке бойове положення (див. сх. ч. 1): штаб дивізії й інженерна сотня в м. Конотопі, 1-й полк — 800 баґнетів і 10 кулеметів—зайняв стацію Бахмач із відділами в м. Ромні, на стації Грузькому й у м. Батурині; 2-й полк—900 баґнетів, 30 шабель і 8 кулеметів—у м. Кролевці, бороночи лінію Рєтик—Бистрик—хут. Бруховецького—Короп; 3-й полк — 900 баґнетів і 10 кулеметів—у м. Чернигові; 4-й полк—750 баґнетів і 8 кулеметів — у м. Ніжені з відділами на стації Мені й у м. Сосниці; гарматний полк у стані успішного приведення до боєздатности двох гарматних батарей стояв у с. Попівці, а бронепотяг „Палій“ майже весь час перебував на позиції біля хут. Бруховецького, віджджаючи іноді залізницею в напрямку до Ворожби. Штаб армії Чернигівщини й Полтавщини, перебуваючи на стації Конотопі, більше займався адміністративними справами.

Таким чином Сіра дивізія мала до 3,350 баґнетів, 36 кулеметів, 30 шабель, 4 гарматі й 1 бронепотяг. У Конотіпському районі ще на власну руку „гуляв“ курінь смерти „отамана“ Ангела, але від нього допомоги Сірі не могли сподіватися. Коли пізніше большевики зайняли Конотіп, курінь смерти припинив своє існування.

Проти себе Сірі мали Таращанську дивізію—до 10,000 баґнетів і 200 шабель, Тульський відділ, бронепотяг і місцеві большевицькі повстанчі відділи. Таращанський і Богунівський полк тиснули на Сірих збоку стації Терещенської—Глухова—Путивля, а Ніженський і Глухівський полк, Ясманський кінний відділ і Тульський відділ посувалися в напрямку Сосниці — Чернигова на правому боці річки Десни. В районі Ворожби — Ромна появилися різні большевицькі

Історія Сірих
Схема 1
Конотопський відтинок
Положення 10 грудня 1919.

повстанчі відділи. Найбільшим же ворогом Сірих був большевицький настрій змобілізованого козацтва.

20 грудня сотня 1-го полку, з допомогою броневика „Палій", зайнявши одно село біля Ворожби, захопила там цілу банду грабіжників, одібравши в неї золоті чаші, хрести й різні коштовні речі, і речі ці було вислано до Києва.

В кінці грудня большевики несподівано оточили м. Сосницю й стацію Мєну й узяли в полон увесь відділ 4-го полку під командою поручника Овчаренка. Роззброївши цей відділ, большевики дозволили Сірим повернутися до свого полку, чим ті й скористувалися, проїхавши до Ніжена через Бахмач. Цим учинком большевики певно хотіли ввести деморалізацію в ряди Сірих. Замість цього відділу був висланий на стацію Доч відділ 1-го Сірого полку, що й боронив завзято район стації Доч від натиску большевиків увесь час до відїзду Сірих із Чернигівщини.

Зайнявши большевики Городню, Карчоківку, Березну, Сосницю, немовби стали там на цілу зиму, виявляючи тільки бажання зайняти Бахмач.

З огляду на те, що майже все населення Чернигівщини було по-большевицькому настроєне, і цей настрій передавався мобілізованим козакам, конечним було Сіру дивізію, що мала до 75% чернигівців, вивести з Кролевецько-Конотіпського району й паралізувати шкідливий вплив родичів на козаків. У кінці грудня почали прибувати на Чернигівщину для зміни Сірих частини Чорноморського кошу, що почав своє формування ще за часів гетьмана в Білій-Церкві на Київщині.

5 січня 1919 р. 5-й Чорноморський полк змінив на Кролевецькому участку фронту 2-й Сірий полк. Останній почав вантажити у ваґони своє військове майно й одвозити його до м. Чернигова. 12 січня 2-й Сірий полк закінчив своє розміщення в Чернигові. В цей час частини Чорноморців розміщувалися в м. Алтинівці, Конотопі, Ніжені, а частини Сірих готовилися до відїзду в м. Бердичів, що його призначив був Головний Штаб для постою Сірій дивізії.

Начальником залоги в м. Чернигові був командир 3-го Сірого полку сотник Пилипенко. Він, доскочивши такої високої влади, зовсім забув, що в нього під боком є ворог. Ніякої розвідки на північ від Чернигова не провадив і сторожової охорони не виставляв. Це довело до сумних наслідків.

13 січня вранці частини Таращанської дивізії й Тульський відділ повели наступ на Чернигів і після короткого бою захопили його. 2-й і 3-й Сірий полк, маючи в середньому по 400 певних козаків, з боями відступали по шосі Чернигів—Козелець—Київ. Майже все військове майно 2-го Сірого полку залишилось у Чернигові, постачання ж 3-го полку напередодні наступу большевиків було відправлено залізницею до Бердичева.

15 січня 2-й і 3-й Сірий полк зайняли позиції в районі Козельця. Бойовими операціями 2-го полку керував поручник Пархомюк, а 3-го полку—поручник Дейнеко. Тут, майже без обозу й належного

забезпечення харчами та вогнеприпасом, Сірі цілий тиждень вели уперті оборонні бої з большевиками, захищаючи Київ од ворожого удару з півночі, до обсадження позицій на схід від Києва корпусом Січових Стрільців.

14 січня штаб Сірої дивізії й інженерна сотня виїхали з Конотопа залізницею через Київ до Бердичева.

15 січня 1-й Сірий полк, нічого не знаючи про події в Чернигові, скінчив передачу позицій Черноморцям і вантажився у ваґони на стації Бахмачі для від'їзду, також через Ніжен, Київ до Бердичева. По закінченні погрузки мобілізовані козаки зробили мітинґ і почали вимагати від командира полку пояснення: куди їх везуть, для якої мети, чому вони не залишаються на Чернигівщині й чому їм не видали на руки повністю набоїв і бомб. Командир полку наказав полковому адьютантові оголосити козакам, що мітинґ серед військових, а особливо сірожупанників, є явище недоступиме—злочинне; що він ніколи справоздання підлеглим не давав і давати не буде, балакати з мерзотою, що лише мітинґує, не бажає; що хто почуває себе військовим, довіряє своєму командуванню й бажає захищати Рідний Край від московської навали, нехай сідає до ваґонів, решта ж може йти собі під усі чотири вітри. Це зробило вплив. Мітинґ зразу припинився. Половина козаків сіла до ваґонів, а чоловіка 400, забравши свої речі, з рушницями пішли додому.

Увечері 15 січня 1-й полк від'їхав зі стації Бахмача, а за ним від'їхав гарматний полк із бронепотягом „Палій". 4-й Сірий полк виїхав із Ніжена до Києва 16 січня, залишивши до 300 дезертирів, мобілізованих козаків.

До вечера 17 січня ешельони сірожупанські були затримані на стації Києві, а потім їм було дозволено відправитися до призначеного місця постою — в м. Бердичів, для поповнення й приведення себе в належний порядок. Але побувати всім Сірим у Бердичеві не довелося. У Бердичеві розмістилися: штаб дивізії, гарматний полк, інженерна сотня й постачання 3-го полку.

В цей час на начальника дивізії був призначений сотник Палій, але від призначення цього діяльність дивізійного штабу не збільшилася.

По прибутті на стацію Бердичів Сірим було наказано негайно виїхати в Коростенський район, де большевики загрожували зайняти залізничний вузловий пункт Коростень. 1-й і 4-й Сірий полк по одержанні наказу поїхали на стацію Коростень і 19 січня були вже там.

2-й і 3-й Сірий полк прибули походним порядком через Київ, Васильків до Бердичева, де й розмістилися. У Василькові Сірих зустріли з боєм 25 січня місцеві большевицькі повстанці, але Сірі взяли Васильків із бою й ліквідували повстанчий загін.

По прибутті на стацію Коростень Сірим довелося зразу ж узятися до праці. Військова група, що там була, в складі: 55-го Народнього Визволення полку (400 баґнетів), Наливайківського (250 баґнетів), Франківського (250 баґнетів), Пинського (300 баґнетів), Чорноморського (150 баґнетів) куренів, Галицького полку імени отамана

Оскілка (800 баґнетів), Звягельської гарматної батареї (4 польові гарматі), гарматної батареї 55-го Народнього Визволення полку (2 польові й 1 тяжка гармата), двох бронепотягів (2 гарматі й 30 кулеметів), Запорізької кінної сотні (100 шабель)—здала вже большевикам м. Овруч і стацію Ігнатпіль.

20 січня рано большевики почали обстрілювати стацію Коростень-Подільський. Здеморалізовані частини готові були зовсім розбігтися. Командування групою було нездатне ні до чого; воно, до чести його треба додати, зовсім відмовилося від керування бойовими операціями. З наказу Командуючого Південно-Західнім фронтом отамана Оскілка, що приїхав був у цей час на фронт, командування групою обняв командир 1-го Сірого полку полковник Пузицький. Під гарматним вогнем на стації Коростень-Подільський був зформований новий штаб Коростенської групи військ. Тимчасовим начальником штабу був призначений полковий адьютант 1-го Сірого полку хорунжий Прохода. Тимчасове керування 1-м Сірим полком перейняв поручник Костик, а 4-м полком командував поручник Овчаренко. Сірі полки в цей час мали: 1-й — 300 баґнетів і 10 кулеметів, а 4-й—350 баґнетів і 8 кулеметів.

Большевицька піхота була вже за 1 — 1$^1/_2$ верстви від стації, а два ворожі броневики з залізниці на лінії с. Чихирі безупинно обстрілювали Коростень. Батареї Коростенської групи були навантажені у ваґони (плятформи), а бронепотяги — один за браком набоїв, а другий через заклинення гармати ґільзою припинили стрільбу. Піхота групи спішно розміщалася по своїх ешельонах.

Наказавши Сірим розсипатись у лаву: 1-му полкові в напрямку с. Чихирів, а 4-му—Пащин, командуючий групою полковник Пузицький із револьвером у руці наказав комендантам одного бронепотяга негайно полагодити гармату, а другого—позичити набоїв у батарей і зараз же відкрити вогонь по ворожих бронепотягах; батарейним командирам наказав негайно згрузити гармати, поставити на позиції й розпочати обстріл с. с. Козухівки, Чихирів, Пащин; командирам піхотних частин — зібрати свою піхоту й приготовитися до наступу. Тут же був написаний короткий оперативний наказ із завданням для кожної частини. За півгодини бронепотяги примусили ворожі броневики відійти, а за 1$^1/_2$—2 годин Звягельська батарея відкрила вогонь по ворожій піхоті.

Сміливо пішли сірожупанники в контр-наступ проти трьох большевицьких полків, що мали в середньому по 2,000 баґнетів кожний. Сірим допомогало до 800 баґнетів інших, приведених до бойового порядку, частин. До вечера 20 січня після впертого бою були зайняті с. с. Чихирі, Пащини, Воронів, Бехи. У большевиків було відбито 3 кулемети й багато набоїв, до 20 большевиків лишилося на полі бою забитими та стільки ж узято в полон.

До ранку 21 січня були зайняті с. с. Михайлівка, Васьковичі, а до вечера того ж дня большевиків було вибито з Ігнатполя й обсаджено позицію по річці Зереву — Млини, Ігнатпіль, Вязівка.

Дні й ночі довелося працювати штабові полковника Пузицького над приведенням не-Сірих частин групи до ладу, щоб хоч трохи подібними були до військових частин. Постачання група зовсім не мала. Довелося поруч із керуванням бойовими операціями дбати про харчування, одяг, постачання муніцією не-Сірих частин, що нічого не мали. Постачання 1-го Сірого полку стало інтендансгвом групи. А зо штабу Південно-Західнього фронту тільки одержувалися накази: зайняти м. Овруч, захопити м. Мозир.

27 січня після жорстокого бою група здобула м. Овруч. В цьому бою Сірі захопили 2 кулемети, 2 вози з рушничними й 3 вози з гарматними набоями, біля 40 полонених та до 10 чоловік забитих. Сірі мали забитими 2 козаків і раненими 2 старшин та 3 козаків. Тільки надзвичайна відвага Сірих та енерґійність штабу групи були головними чинниками перемоги над ворогом. Значно спричинилися до перемоги й обидва бронепотяги, що на цей раз працювали добре. Большевики, в кількості, що переважала сили Коростенської групи щонайменше разів упять, відступили, але на другий день почали свої атаки на м. Овруч. Тримати Овруч під поглядом стратегічним було невигідно, займати ж Мозир не було сил.

29 січня Наливайківці, прийнявши самочинно, без дозволу кокомандування групи большевицьку делеґацію, незадоволені й стомлені тяжкими боями, почали вимагати, щоб їх відправили в глибокий тил. Щоб не вносити деморалізацію в інші частини, Наливайківський курінь був відправлений до Рівного в розпорядження штабу фронту, а большевицька делеґація, в складі пятьох большевицьких старшин, до одержання розпорядження зо штабу фронту, взята під охорону при штабі групи.

Ця делеґація приїхала з аґітаційно-інформаційною метою. До складу делеґації входило двоє латишів. Всі вони мали інтеліґентний вигляд, у поводженні виявляли свою вихованість. „Мы пріѣхали к вам, товарищи, узнать, кто вы, и сказать вам, кто мы. Нам говорили, что вы бѣлогвардейцы и враги всего пролетаріата, но это, как мы сейчас видим и узнали, неправда. За что же мы бьемся?“ — говорили вони. В штабі групи вони запропонували скласти перемиря й почати переговори щодо спільного порозуміння. Їм відповіли, що штаб групи не уповноважений вести які-будь переговори, щождо порозуміння, то про це вели переговори Уряди обох Держав, та й, узагалі, нема про що балакати, бо не українці, а москалі лізуть на українську землю тоді, коли їх не тільки не просять, а збройною силою не пускає в Україну військо демократичного Уряду України.

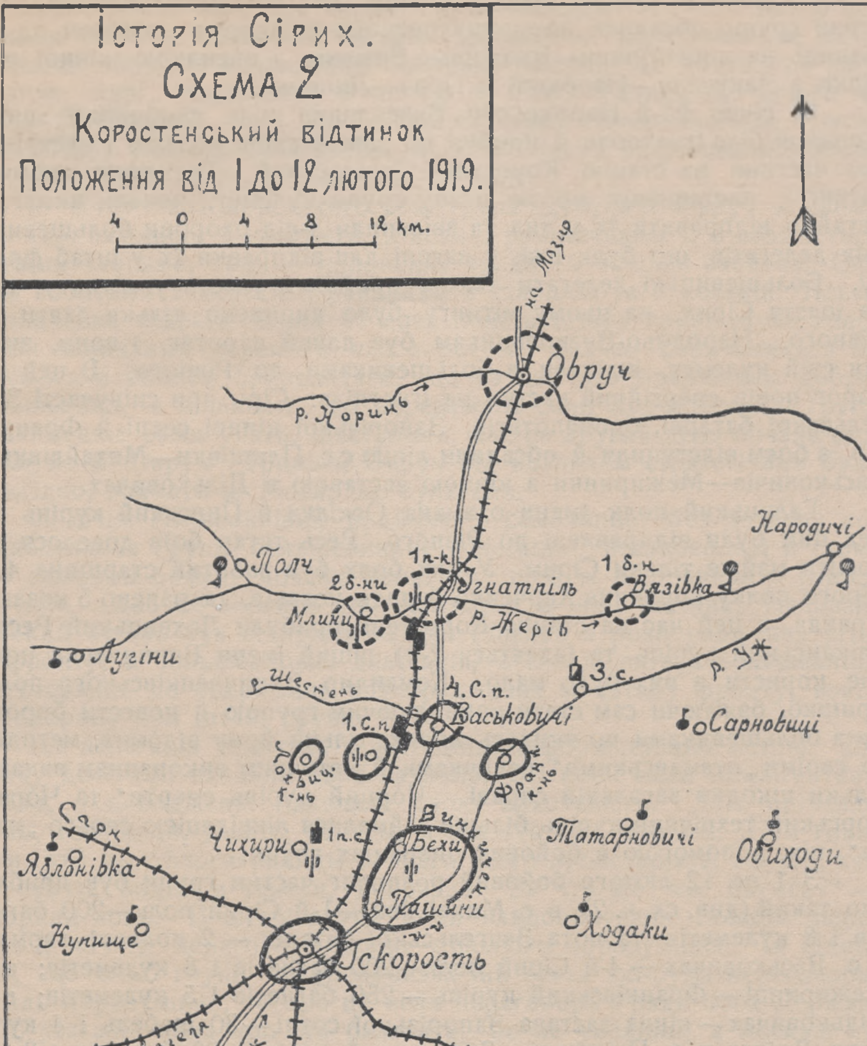
Перед здобуттям м. Овруча до складу групи ввійшов так званий „Чорний курінь смерти“ „отамана“ Гуцала, але це був кінний курінь чого завгодно, тільки не дійсного українського вояцтва; після заборони розпочатого грабування мешканців м. Овруча вони залишилися дуже незадоволені й почали прохати про відпочинок у резерві. 55-й Народнього Визволення полк теж почав говорити про резерву.

30 січня м. Овруч було залишено без бою большевикам. Частини групи обсадили оборонну позицію праворуч і ліворуч од залізниці на лінії Млини—Ігнатпіль—Вязівка, з висилкою кінної розвідки в Закусили—Народичі й Полч—Липники.

31 січня 55-й Народнього Визволення полк самочинно знявся з позиції біля Ігнатполя й прибув до решти своїх козаків і нестройової частини на стацію Коростень-Подільський. Тут вони зробили мітинґ і, виставивши проти штабу групи кулемет, почали вимагати негайно відправити їх у тил та звільнили з-під охорони большевицьких делеґатів, що були вже у ваґоні для відправки їх у штаб фронту. Большевицькі делеґати також прийняли участь у мітинґу, але, на щастя Сірих, на цьому мітинґу було вирішено тільки їхати до Рівного. Народньо-Визвольникам був даний паротяг, і вони, знявши свій кулемет, відїхали з большевиками до Рівного. В цей час ворог повів енерґійний наступ на Ігнатпіль. Сірі, при співучасті Звягельської батареї, бронепотягів, Запорізької кінної сотні й Франківців, з боєм відступили й обсадили лінію с.с. Плищівки—Михайлівки—Васьковичів—Межиринки з кінною заставою в Дідьковичах.

Галицький полк імени отамана Оскілка й Пинський курінь перед цим були відправлені до Рівного. Весь тягар боїв довелося виносити майже тільки Сірим. У цих боях був забитий старшина 4-го Сірого полку поручник Харченко й двоє козаків, та ранено 5 козаків. Правда, в цей час на стацію Коростень прибули Лохвицький Республіканський курінь та (здається 2-й) піший імени Винниченка полк, але користи з них було мало. Командир Винниченківського полку Гришко, бажаючи сам стати командуючим групою й повести боротьбу з большевиками по якихось нових, тільки йому відомих, методах, зо своїми „отаманськими" навичками й неточним виконанням наказів, тільки шкодив загальній справі. „Чорний курінь смерти" та Чорноморський технічний курінь більше займалися ліквідацією своєго „майна", ніж допомогою в бойових операціях групи.

З 1 по 12 лютого бойовий розполог частин групи був приблизно такий (див. сх. ч. 2): в с. Михайлівці—1-й Сірий полк—200 баґнетів і 8 кулеметів та чота Звягельської батареї — 2 польові гарматі; в с. Васьковичах — 4-й Сірий полк—200 баґнетів і 8 кулеметів; в с. Межиринці — Франківський курінь — 250 баґнетів і 5 кулеметів; в с. Дідьковичах — кінна застава Запорізької сотні — 30 шабель і 4 кулемети Люїса; в с. Плишівці—Лохвицький курінь—80 баґнетів і 2 кулемети; в с. с. Бехах, Воронові, Пащинах — Винниченківський піший полк — 600 баґнетів і 10 кулеметів та чота Звягельської батареї — 2 гарматі; в с. Чихирях—батарея 55-го Народнього Визволення полку — 2 польові гарматі — і Лохвицького Республіканського куреня 50 баґнетів. У с. с. Сарновицях, Татарновичах, Обиходах, Ходаках та в Жабчому, Купищі, Яблунівці й Лугинах ледве вдалося вислати на розвідку кіннотчиків Чорного куреня смерти. Третина сірожупанників находилась у резерві на стації Коростень-Подільський при штабі групи. Бронепотяги несли варту на позиції на лінії річки Шестень по черзі. Чорноморський технічний курінь мав підтримувати

Історія Сірих.
Схема 2
Коростенський відтинок
Положення від 1 до 12 лютого 1919.
4 0 4 8 12 км.
на Мозир
Овруч
р. Норинь
Народичі
Полч
1 п-к
28-ни
1 8.н
Ігнатпіль
Вязівка
Млинці
р. Жерів
Лугіни
р. Уж
3. с.
р. Шестень
4. С. п.
Васьковичі
1. С. п.
Сарновиці
Почуйці
Франк.
Сарн
Чихири
1 п. с.
Бехи
Татарновичі
Обиходи
Яблонівка
Пашини
Купище
Ходаки
Іскорость
із Звягеля
р. Уж
на Київ
з. Житомира
Ю. Н.

спокій і порядок у м. Іскорості. Чорний курінь смерти мав стоянку в ешельоні на стації Коростень-Житомирський, а Запорізька кінна сотня — на стації Коростень-Центральний.

Большевики, маючи сильну резерву в м. Овручі, тримали (тільки тих, що прибули на фронт): у с. Ігнатполі й на стації Ігнатпіль— один полк піхоти — біля 2,000 баґнетів, 2 гарматі та два бронепотяги; у Млинах 2 батальйони—1,400 баґнетів і 2 гарматі: в с. Мязівці 1 батальйон—700 баґнетів; у с. с. Полчі, Закусилах, Народичах—кінні розїзди (всього до 300 шабель).

Увесь цей час велися бої між сильними розвідчими відділами. Кілька разів большевики робили спроби захопити Васьковичі, але кожний раз були відбиті. Приблизно 5 лютого невеличкий відділ большевиків пробрався в Яблунівку й разом із місцевими большевиками зробив повстання, але воно було зліквідоване відділом Сірих з резерви, при допомозі одного бронепотяга.

12 лютого в керування Коростенськими операціями вступив штаб Північної групи Східнього фронту, що прибув із полками корпусу С. С., артилерією та кіннотою з-під Києва. Сірим тоді було дозволено відступити в тил на стацію Шепетівку.

15 лютого Сіра дивізія одержала наказ розташуватися в м. Житомирі й поповнитися мобілізованими. Але не встигли Сірі ще як слід підготовитися до прийняття мобілізованих, не кажучи вже про відпочинок, як Коростень був зайнятий большевиками, що почали загрожувати й м. Житомирові. Штаб Північної групи Східнього фронту прибув до Житомира й рішив дати відпочинок стомленим частинам С. С., а фронт наказав зайняти сірожупанникам.

25 лютого 1-й, 2-й і 4-й Сірий полк, 1-ша батарея гарматного полку та інженерна сотня сірожупанників зайняли фронт Турчинського відтінку, змінивши всі частини Північної групи, за виключенням бронепотяга „Стрілець", що бився раніше із Сірими на Коростенському фронті. В керування відділом Сірих у підлеглості штабові Північної групи Східнього фронту вступив командир 1-го Сірого полку полковник Ганжа, а осаулом штабу відділу був призначений хорунжий Прохода.

Попередній командир 1-го полку полковник Пузицький був призначений начальником 17-ої пішої дивізії, куди він і виїхав із м. Житомира 20 лютого, розлучившись зо старшинами, що полюбили й поважали його за енерґійність, рішучість, уміння керувати й за його безнастанні турботи тільки про користь і добробут Сірих. На знак своєї прихильности й глибокої поваги старшини подарували полковникові Пузицькому коштовний золотий портсигар із вирізбленою на ньому полковничою відзнакою Сірих — три золоті колоски на срібному полі.

В часі Турчинських, а потім Бердичівських операцій 1-м полком керував поручник Костик, 2-м полком — поручник Пархомюк і 4-м полком — поручник Овчаренко.

Відділ займав таке бойове розташування (див. схема ч. 3): 2-й полк—200 баґнетів, 6 кулеметів, 40 шабель—село Турчинку, з кінною

розвідкою в с. с. Ковалях, Шершні, Рудні, Сучівці, Буках, Старій Буді; 1-й полк — 250 баґнетів і 8 кулеметів — с. Бобрик і залізничний міст на річці Ірші; 4-й полк — 250 баґнетів і 8 кулеметів — с. Рудня, з сильною заставою в с. Рудні Кропивецькій; кіннота 4-го й 1-го полку — разом до 25 шабель — вела розвідку в с. с. Катеринові, Кропивній, Писарівці, Сухій Волі; 1-ша батарея — 2 гарматі — стояла на схід від стації Турчинки, а бронепотяг „Стрілець" вночі ніс варту на залізниці біля мосту на річці Ірші; інженерна сотня сірожупанників провадила підготовчу працю по збудуванні залізничного мосту на річці Ірші, зірваного при відступі з Коростеня. Сірим було наказано зайняти Коростень.

Треба зазначити, що Сіра дивізія була добре забезпечена технічним майном, особливо засобами звязку; при бойових подіях на всіх фронтах майже кожна застава й маленький відділ мали телефонне сполучення зо штабами полків, а останні зо штабом відділу чи групи.

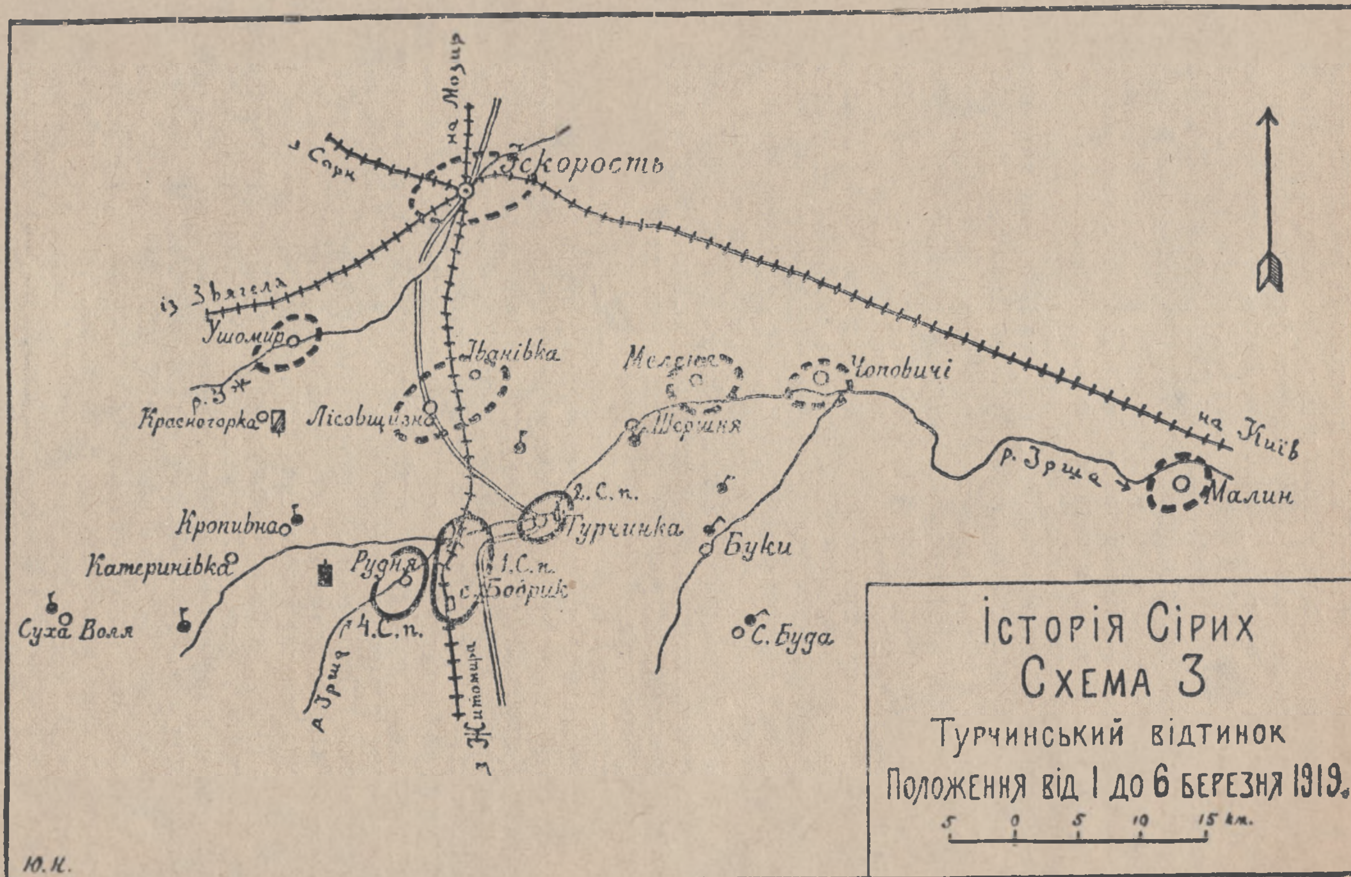
Большевики в цей час займали: Малин, Чоповичі, Меленю, Іванівку, Лісовщизну (де були й гармати), Красногірку (кінний відділ), Ушомир, маючи всього до 4,000 баґнетів, 2 гарматі й 300 шабель.

До 6 березня Сірий відділ беззмінно займав цей фронт, маючи часті сутички розвідчих відділів у с. с. Кропивній, Ковалях, Шершні, Рудні й Сучівці.

В цей час Сірий бронепотяг, названий „Гандзею", приймав участь у боях із большевиками на залізниці Звягель—Коростень, тоді був забитий хоробрий і енерґійний комендант його хорунжий Гиренко. Штаб дивізії і 3-й Сірий полк із м. Бердичева до м. Житомира в лютому не встигли виїхати, а крім того населення м. Бердичева прохало п. Головного Отамана про залишення Сірих у Бердичеві, бо тільки при Сірих можна було бути цілком спокійним за своє життя й майно.

27 лютого почала проявляти себе в районі м. Чуднова-Волинського революційна повстанська дивізія під керуванням Кийка. Ця дивізія організувалася на зразок вільного козацтва, при чім села виставляли сотні, а волості—полки, що нараховували в своїх рядах по 1,000 баґнетів приблизно. Надіслана для ліквідації цього повстання сотня Січових Стрільців примушена була під натиском повстанців відійти на Голодки. Тоді на допомогу Січовим Стрільцям був висланий відділ 3-го Сірого полку — 300 баґнетів, 6 кулеметів і 1 гармата, під керуванням поручника Дейнеки. Перед цим повстанці захопили були в полон дивізійного інтенданта Сірої дивізії полковника Жидкова, ще одного старшину, шофера й 2 козаків із автом.

28 лютого Сірі взяли з бою Пятки, при чому був узятий у полон політичний комісар повстанців. Часть повстанців відступила до Чуднова, їх переслідує відділ 3-го полку, й після невеликого опору повстанців займає 2 березня Чуднів. Повстанці тоді відступили через Мясківку до Янушполя. В Чуднові Сірий відділ затримався для ліквідації в його районі багатьох маленьких повстанських відділів, що там залишилися.

Історія Сірих
Схема 3
Турчинський відтинок
Положення від 1 до 6 березня 1919.
5 0 5 10 15 km.
на Мозир
з Сарн
Іскорость
із Звягеля
Ушомир
р. З
Красногорка
Лісовщизна
Іванівка
Мелені
Шершня
Чоповичі
на Київ
р. Ірша
Малин
2. С. п.
Турчинка
Буки
С. Буда
Кропивна
Катеринівка
Рудня
1. С. п.
с. Бобрик
4. С. п.
р. Ірша
з Житомира
Суха Воля
Ю. Н.

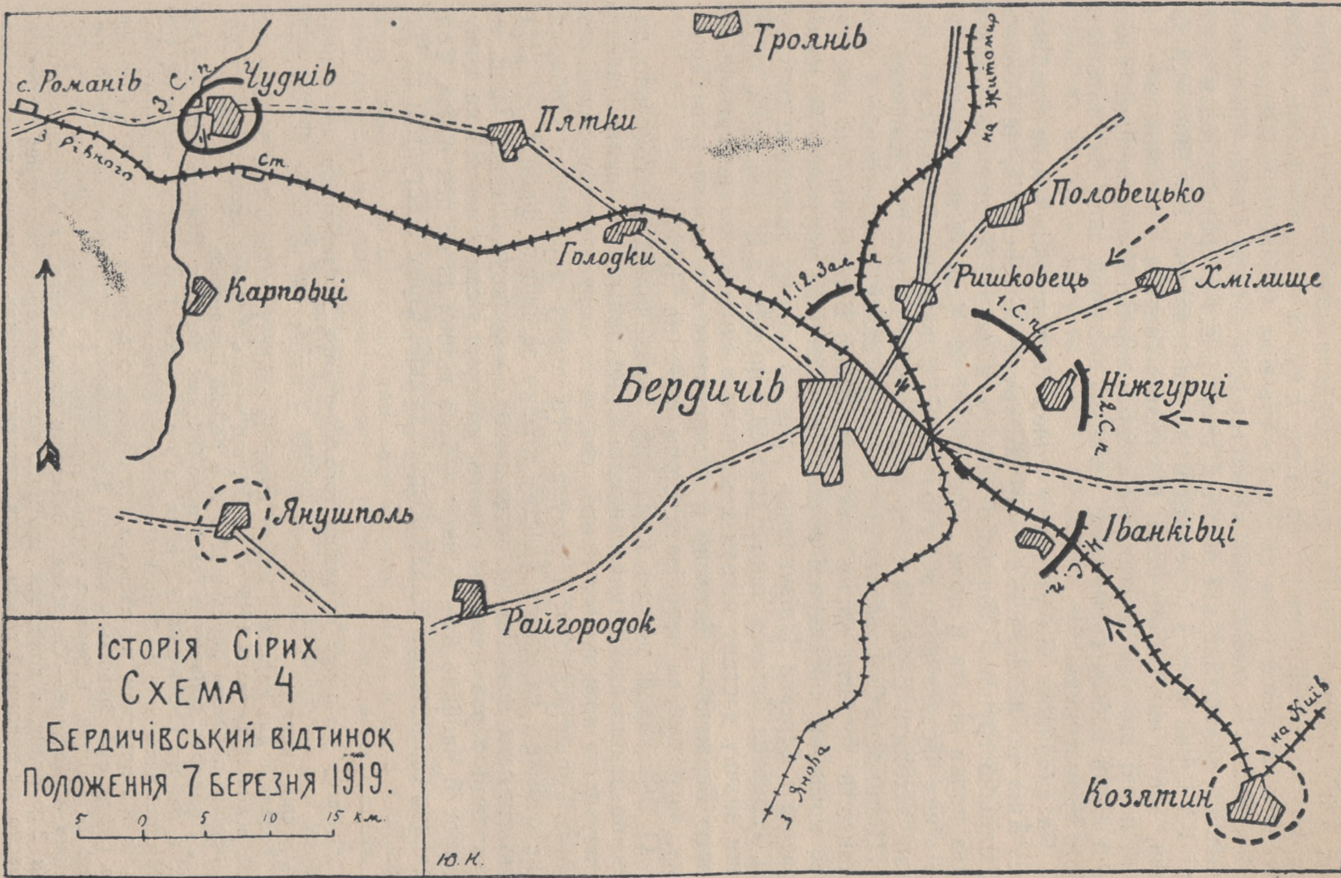
4 березня в с. Мясківці, після переговорів із повстанським штабом, були обміняні за політичного комісара полковник Жидків і старшина та козаки, що разом із ним попали були до полону.

6 березня большевики, зайнявши Фастів і Козятин, починають загрожувати Бердичеву. Для відновлення становища під Бердичевим було наказано Турчинському відділові Сірих, після зміни їх полками Січових Стрільців, що відпочивали в Житомирі, перейти в Бердичівський район.

7 березня о 4-й годині рано відділ Сірих в ешельонах прибув на стацію Бердичів, за винятком 1-ої Сірої гарматної батареї, що вирушила з Турчинки до Бердичева походним порядком. 2-га гарматна батарея зо штабом гарматного полку 8 березня вирушила з м. Житомира до Звягеля, а звідти прибула на Шепетівку.

Командир відділу полковник Ганжа з командирами Сірих полків зараз же по прибутті на стацію Бердичів подався до штабу Сірої дивізії за одержанням вказівок та інформацій. Штаб дивізії мало що знав про становище на фронті й заспокоїв полкових командирів, що положення зараз не кепське; що в районі Янушполя й Чуднова є тільки повстання місцевих большевиків і що 3-й полк відправлено на ліквідацію того повстання. Полкових командирів це мало заспокоїло, і вони настояли, щоб начальник Сірої дивізії сотник Палій порозумівся з командиром розташованих у Бердичеві 1-го й 2-го Залізничного полку отаманом Вовком, хто буде керувати операціями оборони Бердичева на випадок нападу большевиків; був вироблений плян цієї оборони та зроблена докладна розвідка в усіх напрямках на схід од Бердичева.

Тількищо прибули о 8-й годині рано полкові командири зо штабу дивізії до своїх ешельонів на стацію Бердичів, як несподівано з трьох боків почався обстріл стації рушничним і кулеметним вогнем. Командири вмент зібрали свої полки й під загальною командою полковника Ганжі повели їх у напрямках ворожого вогню (див. см. ч. 4): 1-й полк на північ, де з с. Хмілища був направлений головний ворожий удар, 2-й полк у напрямку Нізгурців і 4-й полк — Іванковець. Виявилося, що большевики в кількості до 3,000 баґнетів при 600 шаблях повели з названих напрямків наступ і, не сподіваючись застати на стації Бердичеві сірожупанників, гадали захопити її й м. Бердичів. Перша атака большевицька була відбита. Багато большевиків було забитих і поранених. Сірі захопили 3 кулемети й узяли в полон 40 большевиків. Большевики почали були тікати, але в резерві в них, по дорозі на Хмілище, був полк „Чорних чортів", що вогнем по них примусив їх знову перейти до наступу. 1-й полк зайняв позицію праворуч і ліворуч від дороги на Хмілище, на лінії В. Нізгурець—Ришковець, витримуючи й відбиваючи цілий день жорстокі большевицькі атаки, переходячи в контр-атаки, відганяючи ворога до ліска, що на південь від Половецької. 2-й полк зайняв позицію перед с. В. Нізгурці, стараючися вибити звідти большевиків, що до вечора й осягнули. 4-й полк повів наступ по обох боках залізниці Бердичів — Козятин і до 16-й години, з допомогою бронепотяга

Історія Сірих
Схема 4
Бердичівський відтинок
Положення 7 березня 1919.

„Стрілець“, що прибув був о 10-й годині з Житомира, зайняв с. Іваньківці. 1-й і 2-й полк Залізничників зайняли позицію між залізницями з Бердичева на Житомир і на Шепетівку, а гарматна батарея Залізничників (2 гарматі)—на схід від міста біля залізниці на Шепетівку. О 12-й годині в гарматчиків не вистарчило набоїв, і вони припинили вогонь по большевицькій піхоті й кінноті, що старалися збити з позиції 1-й Сірий полк і переходили до Ришковець. Залізничники заявили, що в них набоїв нема, й хотіли зніматися з позиції, але 1-й Сірий полк, що мав завжди в ешельоні нарівні з рушничними набоями й ваґон набоїв гарматних, негайно доставив потрібну кількість набоїв гарматчикам.

Як виявилося від узятих у полон большевиків, вони пройшли через Київ по шосі на Житомир до групи большевиків, що билася із Східньою групою Східнього фронту в районі Житомира. Звідти ці два полки піхоти й полк „Чорних чортів“ (так би мовити ґвардійська кінна частина ворога з горлорізів і бувших каторжан) були надіслані захопити Бердичів і перерізати шлях Бердичів—Житомир.

Цілий день Сірі завзято відбивали всі атаки большевицькі й дали можливість зробити повну евакуацію стації Бердичева, що нею керував командир інженерної сотні сірожупанників хорунжий Малевич. Надвечір 7 березня Залізничники один по одному залишили свої позиції, гарматна батарея також знялася з позиції, а большевики, скупчивши значну частину піхоти й кінноти в Ришківцях, перерізали залізницю Бердичів — Житомир і, обстрілюючи ліве крило 1-го Сірого полку, загрожували перерізати Сірим шлях на Чуднів.

О 19-й годині вечера командир Залізничників персонально доповів на пероні стації начальникові Сірої дивізії сотникові Палієві, в присутності полковника Ганжі, старшого осаула штабу дивізії поручника Горшківського й осаула 1-го полку хорунжого Проходи: „Пане отамане, на моєму участку козаки залишили фронт“. — „Наказую тримати позицію до останнього“, — крикнув сотник Палій. — „На позиції зараз нема ні одного козака, а сам я на ній не ляжу, бо ворог її напевно вже зайняв“,—була відповідь на цей наказ. Тоді начальник Сірої дивізії віддав розпорядження Сірим відступити до Чуднова *).

---

*) Автор не подає прізвища того командира Залізничників, що доповідав йому про ситуацію на його бойовому участку, чим уносить прикру неясність у свій виклад.

Редакція для паралелі подає витяг із рапорту отамана 1-ої Залізничної дивізії, з дня 18 березня 1919 р., ч. 638, що мусить пролити дещо світла на події в першій половині березня 1919 р. в районі Бердичева.

„Отаманові Залізнично-Технічного Війська. Рапорт. Доношу про останні події: в районі Бердичева 3-й полк із 1-м куренем 1-го полку, через те, що Чорноморці залишили свої позиції праворуч од полку, не повідомивши про це, а також під натиском переважних сил ворога, 5 березня відійшов на східній бік м. Бердичева. Звідціль я наказав 3-му полкові, підсиленому ще однією півсотнею 1-го полку, 6 березня зранку просунутися вперед і зайняти смугу Половецьке — Хмелище — Сінгаївка. Виїхавши рано 6 березня в район розположення 3-го полку, я довідався, що мого розпорядження полковник Чорненко своєчасно не виконав і тільки після великих змагань я уяснив полковникові

У цей день було забито й ранено до 200 большевиків і взято в полон до 100 чоловіка та 5 кулеметів. Збоку Сірих було забито й загинуло без вісти 7 старшин і до 30 козаків та ранено 4 старшин і до 15 козаків. Рідко доводилося бачити той запал надзвичайної хоробрости, що з нею билися Сірі під Бердичевим. Не дурно большевики у своїх наказах призначили нагороду за кожного пійманого сірожупанника: старшину 15,000 карбованців і козака 5,000 карб.

Большевицькі командири, певно, оповідали своїм козакам страшні речі, бо полонені большевики Христом-Богом благали Сірих дарувати їм життя й, коли одержували відповідь: „Сірожупанники беззбройних не бють, ідіть на стацію до штабу відділу, там дадуть вам їсти",—вони самі, без конвою, скоренько бігли на стацію. Один ранений большевик, що йому сірожупанник зробив був своїм бинтом перевязку й допровадив його до селянської хати, з вдячности й радости розплакався, як мала дитина.

Як стемніло Сірі залишили свої позиції. Тільки один 1-й полк успів навантажитися в останній ешельон і відїхав до Чуднова: 2-й і 4-й полк, що зайшли були далеко вперед, відступили походним порядком; тримати для них ешельони на стації було неможливо, бо ще вдень большевицькі прихильники зіпсували водотяг і водопроводи—

необхідність негайно обсадити зазначену смугу, і 3-й полк на вечір 6 березня висунувся в район Ришківці—Хмелище—Сінгаївка. 1-й полк я пересунув у райони стації Бердичів і залишив його в резерві.

Всього мав я до розпорядимости біля 400 баґнетів (біля 300 баґнетів на передовій смузі й біля 120 в резерві на стації).

Я, перевіривши особисто розположення частин, для обєднання бойової праці 1-го, 3-го полку й батареї за начальника оборони Бердичева призначив полковника Кеппа. З цими силами, що були в мене й захищали Бердичів, було мало надії утриматися довго проти значно переважного ворога. Я звернувся до отамана Сірої дивізії Палія, зясував йому сучасне становище на фронті перед Бердичевим і прохав допомогти справі. Отаман Палій зауважив, що Залізничникам треба протриматися тільки ніч, до ранку 7 березня, а там підійдуть три полки піші й один гарматний Сірої дивізії, що вже вирушили з Житомира. 4-й же полк сірожупанників був у Бердичеві. 7 березня зранку ворог відтиснув до стації Бердичів праве крило 3-го полку, що захищало напрямок із Білопілля. Сірожупанники, що прибули на стацію й іще знаходилися у ваґонах, вмить виваґонувалися і вступили в бій. Ворога було відкинуто назад, але на вечір 7 березня виявилося, що ворог обходить наші частини зліва й ісправа. Сірожупанники відійшли до стації, повантажилися в ваґони й поїхали до Шепетівки. Решта 1-го й 3-го полку з батареєю, під натиском переважних сил ворога, змушені були відходити по зазначеному їм напрямку, рівнолежно з залізницею Бердичів — Шепетівка, в напрямку: Романівка, Городишівка, Лісна Слобідка, але, прямуючи кращим шляхом, вони збочили на південь і пішли на Хмельник—Летичів—Можибіж. При відході вони мали бійку з місцевими большевиками в районі Райгородка. З Межибожа я наказав полкам вирушити на Шепетівку. Штаб корпусу переїхав із Бердичева 7 березня о 4-й годині до стації Демчин. По проході всіх евакуйованих потягів і Сірої дивізії, штаб корпусу останнім потягом вирушив 7 березня о 23-й годині зі стації Демчин на стацію Полонне. Бердичів зайняв ворог біля 20-ої години 7 березня. Коли сірожупанники в потягах поїхали до Шепетівки, залізниця до самої Шепетівки залишалася без жадної охорони, і ворог міг без перешкод іти, доки бажав би. Щоб припинити ворожий наступ, я взяв 130 баґнетів 1-го полку, що вели боротьбу з місцевими большевиками в Чуднові, а також поодиноких козаків 1-го й 3-го полку в лічбі до 40, що приєдналися після бою до штабу корпусу, й обсадив

паротяги залишились без води. А крім того ворог наблизився до залізниці Бердичів — Чуднів. Ешельон із 1-м полком пройшов, відкривши з ваґонів кулеметний вогонь по большевиках, що його обстрілювали. За ніч із 7 на 8 березня 2-й і 4-й Сірий полк стягнулися до стації Чуднова-Волинського. Можна було бачити ще окремі маленькі команди Сірих, страшенно стомлених, що ледве волочили ноги, але тягнули за собою кулемети „Максіма".

З відділів 2-го й 4-го полку був складений маленький загін для оборони стації Романова на випадок наступу. 9 березня цей загін змінив відділ 3-го полку, що прибув із Чуднова, а за кілька днів Сірих змінив Наливайківський полк 17-ої пішої дивізії.

•1-ша батарея гарматного Сірого полку, що вирушила з Турчинки до Бердичева походним порядком з охороною 25 кіннотчиків 2-го Сірого полку, 8 березня в районі Троянівки потерпіла від нападу 300 большевицьких кіннотчиків, що несподівано наскочили на Сірих. Усіх старшин і козаків сірожупанників большевики порубали й замордували, за винятком 5 чоловік, що втекли на добрих конях.

До 12 березня Сіра дивізія скупчилася на стації Шепетівці. Тут почалося глухе незадоволення сірожупанників на штаб дивізії, що навіть під Бердичевим виявив свою бездіяльність. Дивізійний коман-

---

цими силами фронт біля Чуднова, чим прикрив міст через річку Тетерів. Резервна сотня Слобідської охорони залізниць, що одмовилася виконати наказ мій, залишитися на стації Чуднів і обороняти її, була роззброєна й відправлена під охороною до штабу Головного Інспектора Військ отамана Осецького. Через добу до Чуднова підійшло іще 140 козаків Сірої дивізії під керуванням начальника штабу дивізії старшини Морозевича.

Поінформувавши докладно штаб отамана Оскілка й отамана Осецького про становище в напрямку Шепетівка — Бердичів, я одержав наказ отамана Оскілка завертати всі ешельони, що прямують із Бердичева на Шепетівку й Рівне, повернути їх назад і зміцнити фронт біля Чуднова.

Через два дні в Чуднів прибули на зміну загону Морозевичевого 150 козаків Сірої дивізії під керуванням військового старшини Дейнеки. Але ж вони не принесли ніякої користи, почали мітинґувати й самовільно залишили фронт. Телеграма військового старшини Дейнеки від 11·III. яскраво змальовує настрій козаків Сірої дивізії і їхню боєздатність.

Для наступових операцій в напрямку на Бердичів було призначено Запорізьку бриґаду — центральна підгрупа (оперативний наказ отамана Східнього фронту ч. 04).

Керувати наступом наказ ч. 04 доручив отаманові Самосенкові, командирові Запорізької бриґади; а тому, що він не прибув ще на фронт, то тимчасове керування підгрупою покладалося на мене. Потім виявилося, що Самосенко не прибуде зовсім, і замість його призначено було полковника Яценка, а до прибуття полковника Яценка, по наказу Головного Отамана, центральною підгрупою повинен був керувати я. Почали прибувати частини Запорізької бриґади: спершу 1-й курінь, потім 2-й. У згоді з наказом ч. 04 я видав їм розпорядження обсадити смугу Татаринівка — Демчин. Наступ бриґади затримувався через невміле керування куренями старшини Погребняка, але ж 15 березня, прибувши в Романів, нарешті зясував я справу старшині Погребнякові, й Запорожці почали виконувати мій наказ і вирушили з Чуднова в зазначених напрямках. 15 березня увечері прибув у Полонне полковник Яценко, і я передав йому керування центральною підгрупою"...

Підписали: Отаман 1-ої Залізничної дивізії А. Вовк. Начальник штабу старшина Мажаровський.

дир сотник Палій скликав на нараду всіх старшин дивізії. Наслідком її було уступлення сотника Палія з посади дивізійного командира, а замість нього був призначений підполковник Абаза. Тяжкий це був час для Сірої дивізії. Її неслушно обвинувачували в навмисній здачі большевикам Бердичева, й кружляли чутки про розформування Сірої дивізії. Серед козаків почалася деморалізація — відкрито висловлювалися погляди, що так продовжувати далі визвольну боротьбу не можна й що ліпше скласти зброю...

Штаб дивізії послав до пана Головного Отамана в Проскурів делеґацію з 3 старшин і 2 козаків, щоб правдиво зясували події під Бердичевим та прохали дати Сірій дивізії відпочинок у тилу для приведення себе до більшої боєздатности й уведення належної дисципліни. В цей час на стації Шепетівці були два представники Трудового Конґресу, що давали інформації Сірим і доказували необхідність завзятої боротьби на всіх фронтах, але це великого враження на Сірих не зробило, а частина їх поставилася навіть вороже до політичних діячів.

Щоб мати серед вищих штабів не тільки визискувачів сил дивізії, що ним був у боях під Турчинкою й Бердичевим штаб Східнього фронту, а й прихильників Сірих, щоб турбувалися майбутньою долею їх,—командир Турчинського відділу полковник Ганжа послав до штабу Північної групи (колишнього штабу Південно-Західнього фронту) поручника Костика й хорунжого Проходу прохати командувача Північною групою взяти Сіру дивізію під свою опіку. Командувач Північною групою, що знав Сірих по Коростенських боях, пообіцяв прохати штаб Дієвої Армії дати Сіру дивізію в його розпорядження.

17 березня в районі стації Здолбунова вибухло повстання місцевих большевиків, що, маючи дві гарматі, захопили стацію Здолбунів і почали грабувати ешельони з постачанням Сірих. Для ліквідації цього повстання був висланий відділ Сірих 1-го й 3-го полку, і він дуже успішно й скоро зліквідував його.

В час захоплення большевицькими повстанцями стації Здолбунова особливо відзначився військовою хитрістю й хоробрістю завідуватель збройною майстернею 1-го Сірого полку підхорунжий Фещенко, родом із м. Оріхова на Таврії. Коли повстанський відділ (до 100 чоловіка) несподівано оточив ешельони з постачанням сірожупанників, що стояли на запасових коліях, підхорунжий Фещенко в робочій куртці працював у своїй майстерні. Його взяли в полон повстанці, але, користуючись тим, що вони зайнялися грабуванням ешельону, підхорунжий Фещенко вискочив із ворожого оточення й побіг на двірець, щоб телефоном доповісти полковому командирові в Шепетівку про напад повстанців. На пероні підхорунжого Фещенка затримали два повстанці, що возилися з кулеметом. Фещенко, назвавши себе повстанцем-слюсарем, запитує їх по-російському: „Що ви тут робите, товариші? На бісового батька возитеся з цим кулеметом? Наші вже захопили ешельони, забрали в полон усіх петлюрівців і зараз хазяйнуть в ешельонах, а там є що взяти!“

Останні слова зробили вплив — у „товаришів“ загорілись очі від бажання пограбувати, але покинути кулемет їм було ніяково. Вони відповідають, що на стацію заскочив тільки аванґард повстанців, а головні сили мають незабаром надійти і що їм наказано виставити кулемет на такій позиції, щоб забезпечити двірець від несподіваного нападу петлюрівців із боку Рівного. „Так что же вы, товарищи, не знаете, что двух чоловѣк возлѣ пулемета мало? Нужно позвать еще! Идите за ними, а я постерегу пулемет!“

„Товариші“ радо побігли до ешельонів, а підхорунжий Фещенко, не гаючи часу, поставив кулемет на пероні в напрямку головних сил повстанців, що вже підходили, й коли вони наблизилися на 200—300 кроків, відкрив дуже влучний вогонь по густій ворожій лаві до 400 чоловіка. Перший пас зробив своє діло — чоловіка 30 — 40 повстанців упало забитими й тяжко раненими. Це так вплинуло на повстанців, що вони, розпорошившись у безладді, почали тікати, а частина їх відкрила вогонь по військових ешельонах, гадаючи, що там є ще багато українських козаків, чим припинили грабіж ешельонів. Аванґард повстанців, покинувши ешельони й полонених козаків, розбігся. Користуючися з цього, підхорунжий Фещенко організував із козаків, що прибігли на двірець, оборону двірця й протримався на ньому до прибуття допомоги з Рівного й Шепетівки.

20 березня Сіра дивізія перейшла в підлеглість штабу Північної групи, і їй було наказано відійти до м. Луцького, де вона мала відпочити та поповнитись. Але й тут їй цього не пощастило зробити.

Бої на Польському фронті.

26 березня 1919 р. Польське військо розбило Ковельську групу, що до її складу входили: Пинський, Ковельський і Коростишевський полк, Кальницький курінь та кілька відділів тих частин, що формувалися в м. Луцькому ще з часів Гетьманщини. Поляки перейшли річку Стоход, захопили стацію Переспу і, до всього, повели наступ на м. Колки й Торчин, загрожуючи м. Луцькому. Довелося Сірим рятувати становище.

1-й, 2-й і 3-й Сірий полк та 2-га батарея гарматного полку сірожупанників були надіслані до Ковельської групи військ у м. Рожище і м. Колки; 4-й Сірий полк — на допомогу Володимиро-Волинській групі в м. Торчин, останній в недовгому часі повернув до Луцького.

27 березня змучені безупинними боями, не встигши навіть побувати в лазні, Сірі відправилися на фронт. Виховані в дусі німецького „Befehl ist Befehl“ (наказ є наказом) сірожупанники мовчки, без зайвих балачок і жадного вислову незадоволення зібралися в похід.

Керування Ковельською групою перебрав командир 1-го Сірого полку полковник Ганжа, замість тимчасового командувача групою командира Пинського полку полковника Улітка і хворого командувача групою Ратушного, а до виконання обовязків начальника штабу вступив хорунжий Прохода; на начальника оперативно-розвідчого

відділу був призначений хорунжий Курило. Насамперед були приведені в порядок розбиті й деморалізовані не-сірі частини, що були в складі групи. При чому виявилося, що здатних до бою приблизно є: в Пинському, Ковельському й Коростишевському полку по 50 баґнетів і в Кальницькому курені, сотника Нагірного, до 100 баґнетів; решта піхоти, кінноти й артилерії була нездатна до бою. Для захоплення стації Переспи, крім названих частин, був призначений 1-й Сірий полк—200 баґнетів і 6 кулеметів під тимчасовим керуванням поручника Стахівського, курінь 2-го полку — 80 баґнетів і 3 кулемети під керуванням сотника Коваля й 2-га батарея гарматного Сірого полку — 2 польові гарматі під керуванням хорунжого Ковшара; другий курінь 2-го Сірого полку—90 баґнетів, 3 кулемети й 20 шабель під керуванням полкового командира поручника Пархомюка, — був надісланий на ліве крило Ковельської групи для ліквідації в районі с. В.-Березолипи польських розвідчих відділів і підтримки звязку з Володимиро-Волинською групою в м. Торчині. Відділ 3-го Сірого полку — приблизно 150 баґнетів і 4 кулемети, під командою сотника Немоловського, був надісланий ще зо стації Киверець на праве крило групи в м. Колки. Відтинок фронту Ковельської групи тягнувся більше як на 60 верстов.

Зранку 28 березня розпочався наступ. Із завзятою лютістю кинулися Сірі до бою, бажаючи помститися на ворогові, що ліз на українську землю й не давав їм покою, і повели за собою інші частини групи, але з них тільки Кальницький курінь значно допоміг Сірим. Поляків, не зважаючи на їхні значно переважні сили, було збито з позицій і відкинуто за річку Стоход; 3 старшин і біля 60 польських жовнірів було полонено, багато поляків лишилося на полі бою забитими й раненими, а ще більше втопилося в Стоході. У них був однятий військовий ешельон із майном (він був колись Пинського полку, а потім захоплений поляками), кулемети й набої. Довго поляки памятали цей бій. Сірих вони називали „старими петлюрами" й боялись їх зачіпати. Особливо в цьому бою відзначилася Сіра гарматна батарея, що під керуванням хорунжого Ковшара робила чудеса. Ураганний гарматний вогонь цієї батареї наводив на поляків жах, їм здавалося, що в Сірих не одна двогарматна батарея, а ціла бриґада.

Відкинувши поляків за Стоход, Сірі мали можливість відпочити на фронті, навіть сотні по черзі їздили до Луцького помитися в лазні й попрати білизну. Старі частини групи, за винятком тільки Кальницького куреня (він увійшов пізніше до складу 1-го Сірого полку), були відтягнуті з фронту до м. Рівного на поповнення 18-ої пішої дивізії.

У цей час відділ 3-го полку, висланий у м. Колки з метою допомогти загонові, що там був, ліквідувати польські загони в районі Колок, сел—Копили, Грузятин, Навоз, Ігнатівка, Довжиця й, установивши звязок із Сарненською групою, що мусила займати стацію Маневичі, повинен був повернутися до Луцького для поповнення й стройової підготовки, як це обіцялось Сірим полкам, надісланим

до Рожища й Торчина — але воно не так сталося. Прибувши до Колок, начальник Сірого відділу сотник Немоловський зібрав всі частини тамошнього загону й, узявши їх під своє керування, при допомозі українських повстанців того району повів наступ проти поляків, але зустрів у бою не большевицькі банди, а добре польське військо з познанців, що з перших своїх стрілів показали, чого вони варті. Бойова витривалість Сірих дозволяла утримувати переправи через річку Стир, не зважаючи на значно переважні сили польські. Глибока розвідка в ворожому тилу (партизанського характеру) через Довжицю, Сапянівку, Яблуньку, що її доконала була партія під командою самого сотника Немоловського (він був там же, в с. Яблуньці, ранений), дуже потурбувала ворога і змусила його відмовитися від наступових акцій. Виявилося, що Маневичі обсадила не Сарненська група, а поляки.

У перших днях квітня сотні Луцьких частин були відтягнуті з фронту, а відтинок Навоз—Колки зайняв відділ 3-го Сірого полку (40 баґнетів із кулеметом). Пізніше йому на допомогу була вислана 2-га кулеметна сотня (Кольта) 1-го Сірого полку — 6 кулеметів під командою хорунжого Стельмаха.

Сірі мали таку добру опінію в місцевого населення (завдяки культосвіті Сірих — особливо п. Дубрівного), що на Великдень одержали від заможних селян подарунки цілими возами, а до штабу загону почали ходити люди для полагодження своїх внутрішніх громадських справ. Там до загону пристало дуже багато добровольців, вважаючи за честь служити в рядах Сірих. Сірожупанники були тоді дійсно репрезентантами народу, що відроджувався, й реґулярної армії. Здавалося, що якби вдалося довший час побути там, то кожний, хто міг носити зброю, вступив би в ряди Сірих.

Такому відношенню, правда, допомагали реквізиції й знущання, що їх допускалося було польське військо над населенням, і останнє в особі Сірих бачило тих, хто їх захищає, вносить спокій і порядок.

На початку квітня був утворений штаб Холмського фронту, і до розпорядимости його зо штабу Північної групи перейшли Ковельська й Володимиро-Волинська група. В цей час м. Кремянець захопили місцеві большевики. Для ліквідації цього повстання командувач Холмським фронтом отаман Осецький найшов можливим послати 1-й і 4-й Сірий полк, що 14 квітня були зняті з Польського фронту.

Відтинок фронту Ковельської групи від Колок (включно) до Ворончина (виключно) зайняли тільки 2-й і три сотні 3-го й 1-го Сірого полку, маючи всього Сірих до 300 баґнетів, 18—20 кулеметів, 20 шабель (кінна сотня 2-го полку під керуванням хорунжого Падалки) і 2 польові гарматі 2-ої батареї гарматного полку. Керування цією групою доручено було сотникові Паньківському, а потім — сотникові Таранові, що фактично командував в останній час 2-м Сірим полком. У допомогу собі Сірі організували серед селян в с. с. Ворончині—Тристені, Бабйому—Щирині—Доросиному, Ясенівці—Раймісті—Немирці, Марянівці—Богунівці—Невільному чотири сотні вільного козацтва, по 60—80 баґнетів кожна й по одному кулемету. Загальне

керування цим куренем Вільного Козацтва було доручено організаторові його сірожупанникові хорунжому Литвишкові; два командири сотень Вільного Козацтва з місцевих учителів були навіть зараховані на службу, на старшинські посади в 1-му і 2-му полку, з відкомандируванням для командування сотнями своєго козацтва, це давало їм змогу одержувати харчовий пайок і платню. Сірожупанники постачали Вільне Козацтво зброєю, набоями й, оскільки було можливо, харчами. Сотні Вільного Козацтва мали між собою й штабом групи телефонний звязок і при допомозі його всі своєчасно повідомлялися про спроби поляків перейти Стоход. Це козацтво знаменито билося з поляками, коли вони 16 квітня знову попробували були перейти Стоход великими силами, як піхотою, так і в кол. Острів-Волосовський двома сотнями кінноти. Польська атака була відбита.

До 12 травня невелика горстка Сірих героїв боронила фронт на Ковельському відтинку від усіх спроб поляків, хоч сили їх були поважні, перейти річки Стоход і Стир. Сірі були розміщені приблизно так (див. схема ч. 5): район Тристеня — Доросиного — Немира — Невільного обороняло Вільне Козацтво — 240—280 баґнетів і 4 кулемети; 2-й полк: в с. Богунівці — 25 баґнетів і 1 кулемет, на залізниці, біля мосту на Стоході — 50 баґнетів і 3 кулемети, в с. Линівці — 25 баґнетів і 1 кулемет, в с. Падалівці — 25 баґнетів і 1 кулемет, на хуторах по східньому березі Янівки — 20 шабель і 3 кулемети Люїса, на стації Переспі резерва — 75 — 100 баґнетів і 2 кулемети; біля Трилисень — 2-га Сіра батарея — 2 гарматі; 3-го полку: в с. Навозі — 40 баґнетів і 2 кулемети й у м. Колках — 40 баґнетів, там же 1-го полку 2-га кулеметна сотня (Кольта) — 6 кулеметів; у Соколі, Незвірі, Годиничу й у селах, на схід від м. Колок, добровільні селянські розвідчики, що могли відперти ворожих розвідчиків.

Сили ворога (три полки піхоти Познанців, 3 ескадрони кінноти, 2 гарматні батареї) були розположені приблизно так: в Озерянах — 100 баґнетів і 100 шабель, в Новій Діброві — 100 баґнетів, в Новому і Старому Мусорі — 400 баґнетів, 2 польові гарматі й 1 шостицалева, в Порському, з позиціями на шосі й залізниці по Стоходу — 500 баґнетів і 2 польові гарматі, в Порській — Вольці — 100 баґнетів, у Кухарах — 100 баґнетів, у Вілицькому — 500 баґнетів, в Кашівцях — 100 шабель, у Довжиці — 200 баґнетів, Оконському — 200 баґнетів, Сапянівці — 100 баґнетів, Яблуньці — 100 баґнетів, на стації Маневичі — 1,200 баґнетів, в Мельниці — 600 баґнетів і в Голобах — 1,800—2,000 баґнетів, 100 шабель, 1 тяжка гармата і 2 бронепотяги. Звичайно, що при кожній сотні чи відділі було у ворога відповідне число кулеметів. Крім того 2 ворожі аеропляни щоденно прилітали на Переспу, в Рожище й, навіть, до Луцького та Киверець кидати бомби.

Бої 1-го й 4-го Сірого полку на Московсько-большевицьк. фронті.

Частини 1-го й 4-го Сірого полку (приблизно — 400 баґнетів і 12 кулеметів), виїхавши 16 квітня з Луцького під загальною командою командира 4-го Сірого полку сотника Шелера для ліквідації повстання большевиків, до Кремянця не до-

Історія Сірих
Схема 5
Польський відтинок
Положення на 13 травня 1919.

їхали—повстання зліквідували й без них. Але по дорозі Сірих перехопили, і їм було наказано допомогти Січовим Стрільцям відбити большевиків, що настирливо лізли на стацію Шепетівку з трьох боків: Старо-Костянтинова, Бердичева й Звягеля.

Приблизно 20 квітня в бою з большевиками Сірі підтримали бойову славу своєї дивізії. Большевики зайняли стацію Шепетівку-Подільську, що між м. Шепетівкою й Судилковим, і ураганним гарматним вогнем обстрілювали Шепетівку-Центральну. З допомогою гарматної батареї Січових Стрільців і бронепотягу-черепахи Сірі зайняли Шепетівку-Подільську й вибили большевиків із Судилкова, давши можливість полкам Січових Стрільців з більшою рішучістю повести наступ в напрямку на стацію Хротин; Сірі до вечора того ж дня вибили большевиків із стації Красносілки, не зважаючи на вперту оборону її. Цей удатний бій так вплинув на большевиків, що два полки їхні перейшли на бік українців, решта ж большевиків була перегнана за річку Случ і на південь від стації Плесної, що її 21 квітня зайняли були Сірі.

Сірий бронепотяг „Гандзя“ в середині квітня, оточений біля Коростеня з усіх боків большевиками, скінчив своє існування славною смертю — сам себе висадив у повітря.

24 квітня Сірих змінили на Старо-Костянтинівському відтинку Січові Стрільці, і Сірим було наказано вступити до розпорядимости командувача Звягельською групою „отамана“ Гусаренка. Звягельська група мала завдання вибити большевиків із Звягеля й зайняти його. Виконати це завдання повелося б, коли б отаман Гусаренко умів керувати частиною, більшою від сотні, тим більш, що по шосі з Рівного (Корець) на Звягель вела наступ 17-та піша дивізія під керуванням полковника Пузицького. Не зважаючи на те, що штаб групи займав цілий ешельон, у ньому, певно, не було людини, що вміла б як слід читати мапу. Через кожні 5 — 6 годин цей штаб видавав розпорядження, одно другому противні. З 24 по 28 квітня тільки те й робили, що 15 верстов наступали, а 10 відступали. Ці експерименти з наступами й відступами тим більше дошкуляли, що Сірим доводилося робити марші піхотою по болоту за 10 верстов від залізниці. Жадної системи в керуванню частинами не було, і це привело до того, що ввечері 27 квітня, в районі Стрийова—Суслів, в той день, коли большевики збиралися втікати зо Звягеля, а ворожі гармати в Суслах були захоплені одним із Московських Тульських полків, що перекинулися були на бік український, відбувся досить серйозний бій між Сірими й Туляками; були втрати з обох боків. Тільки, коли від захоплених у полон Туляків Сірі довідалися, що це свої, бій припинився. 28 квітня частини групи скупчилися в районі стації й села Орепи та обсадили на цій лінії позицію.

Увечері 28 квітня „отаман“ Гусаренко, перелякавшись на стації Колодянці стрілянини, що підняли були в селі Колодянці пяні Туляки, віддав розпорядження телефоном на стацію Орепи: „Наказую відступати“. Схопивши власноручно телеграфний апарат, він побіг до паровика, втік на ньому і більше не повертався. Осаул 1-го

Сірого полку, що випадково тут був, відмінив розпорядження Гусаренка й припинив паніку. Керування групою перебрав командир 4-го Сірого полку сотник Шелер.

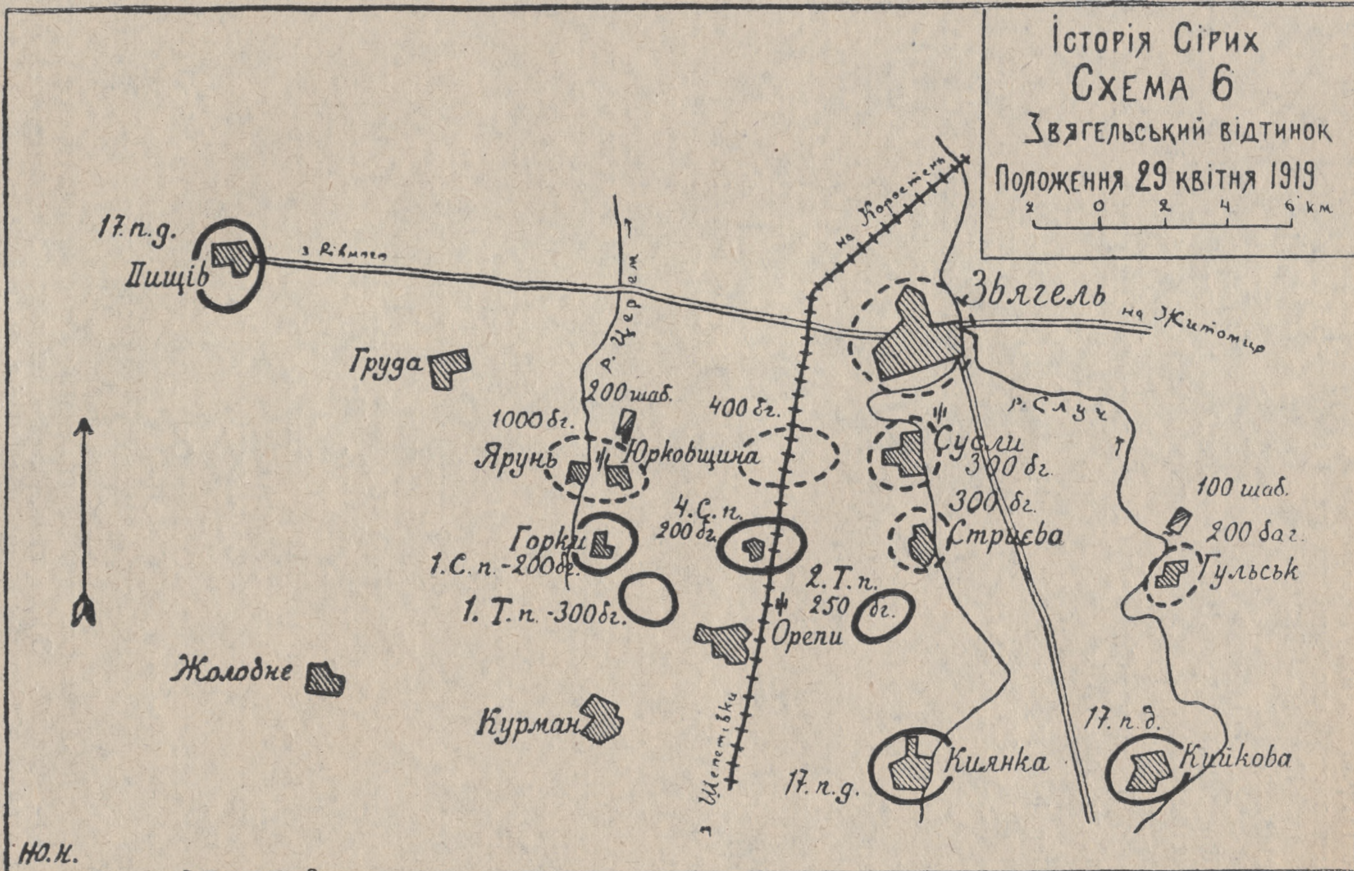
29 квітня Звягельський відтинок фронту був поділений на бойові участки між частинами групи, та почалася підготовка до наступу й установлення звязку з 17-ю пішою дивізією. Частини групи прийняли таке положення (див. схема ч. 6): відділ 1-го Сірого полку — 200 баґнетів і 6 кулеметів під керуванням сотника Балабая в с. Горках; там же 15 кіннотчиків, що мали за завдання звязатися з передовими загонами 17-ої дивізії в с. Пищеві; на західній стороні села Ореп—застава 1-го полку—15 баґнетів і 1 кулемет; на хут. Левицького 4-й Сірий полк — 200 баґнетів і 6 кулеметів та бронепотяг; на хуторах між Орепами й Горками 1-й Тульський полк — 250—300 баґнетів; по хуторах між Орепами і Стрийовою 2-й Тульський полк— до 250 баґнетів; в Киянці й Кийковому став загін 17-ої пішої дивізії під керуванням сотника Байка (колишнього сірожупанника); Звягельська гарматна батарея — 2 польові гарматі — біля стації Орепи.

Большевики мали приблизно: в м. Ярині до 800 баґнетів, в Юрківщині до 300 баґнетів, 200 шабель і 2 гарматі, на залізниці 2 бронепотяги й 400 баґнетів, у Стрийовій до 300 баґнетів, у Суслах також до 300 баґнетів і 2 гарматі, в Гульському до 200 баґнетів і 100 шабель і у Звягелі досить значна резерва.

День 29 квітня пройшов в інтенсивній рушничній, кулеметній (надто в районі Горок) і гарматній перестрілці; большевицькі кінні розїзди (надто вночі) забиралися в район с. Жалібного й заводили там страшенну кулеметну стрілянину (з Люїсів), чим деморалізуючо впливали на частини групи, здеморалізовані й без того, надто 1-й і 2-й Тульський полк, що не мали налагодженого апарату постачання і їх довелося харчувати Сірим.

30 квітня повинен був розпочатися наступ на Звягель. Лівий загін групи (1-й Сірий і 1-й Тульський полк) мав задачу—вибити за всяку ціну сильні ворожі частини з Ярині—Щуківщини й, увійшовши в звязок із 17-ю дивізією, що в той день (згідно з наказом штабу Північної групи, що йому Звягельська група також підлягала) мала вести наступ на Звягель із заходу, в контакті з нею продовжувати наступ на стацію Звягель. Правому загонові наказано було (17-ої дивізії—сотник Байко) зайняти Гульське й, забезпечуючи ліве крило групи, по можливості, тримати звязок із Січовими Стрільцями, що їх загін мусів бути в с. Баранівці. Середньому загонові (4-й Сірий, 2-й Тульський і бронепотяг) наказано було захопити Стрийову и, у залежності від ходу операцій на лівому крилі, зайняти Сусли та вийти на лінію річки Случі. Але, замість цього наступу, довелося відступати, бо большевики великими силами повели енерґійний наступ із Бердичівського напрямку на Шепетівку.

1 травня ранком ледве встиг пройти через Шепетівку ешельон із постачанням Сірих. Частини групи з боями відходили: 1-й Сірий полк по шляху Горки—Жалібне—Коритище—Доброфіївка—Рилева, 1-й Тульський полк по шляху Курман—Колодянка—Стовби—Рилева,

Історія Сірих
Схема 6
Звягельський відтинок
Положення 29 квітня 1919
2 0 2 4 6 км
17. п. д.
Пищів
з Рівного
Груда
р. Церем
200 шаб.
1000 бг.
Ярунь
Юрковщина
400 бг.
Горки
1. С. п. -200 бг.
1. Т. п. -300 бг.
4. С. п.
200 бг.
Жолодне
Курман
на Коростень
Звягель
на Житомир
р. Случ
Сусли
300 бг.
300 бг.
Стриєва
2. Т. п.
250
бг.
Орепи
з Шепетівки
Киянка
17. п. д.
100 шаб.
200 баг.
Гульськ
17. п. д.
Куйкова
Ю. К.

4-й Сірий і 2-й Тульський полк, Звягельська гарматна батарея і бронепотяг по залізниці до стації Майдан-Віла, загін сотника Байка по шляху Киянка — Смолдирів — Суємці — Мирослав — Дубрівка — стація Майдан-Віла.

2 травня частини групи зайняли оборонну позицію по залізниці біля стації Майдан-Віла і на лінії Городнівки—Рилева, але після того, як большевики остаточно зайняли Шепетівку, відійшли налінію Славута—Вашів.

5 травня Сірим було дозволено повернутися до своєї дивізії, до м. Луцького.

Переформування Сірої дивізії в корпус і Луцька катастрофа.

На початку квітня 1919 р., на нараді командирів частин Сірої дивізії, в штабі її, отаман Осецький, всупереч поглядам, що їх висловили були командири полків про обєднання всіх Сірих в один полк для більшої боєздатности, — н а к а з а в підготовитися до поділу кожного полку на два, щоб розгорнути дивізію в корпус, запевнюючи, що після мобілізації, що він її оголосить, на поповнення дивізії вступить не менше, як 10 тисяч люду. Взагалі ж, отаман Осецький був настроєний оптимістично. Укладав проєкти визволення України й перемоги над ворогами, що були один від одного фантастичніші, один від одного привабливіші. Треба було тільки зрозуміти дух народу та козака й робити все по їхньому бажанню. Сірих старшин він обвинувачував у буржуазній закостенілості й ганив за те, що вони окремо, а не разом у касарнях, на одних нарах із козаками мешкають; що старшини на командних посадах мають гайдуків; кожний старшина до командира полку включно, на його погляд, мусив все для себе робити сам, а особливо персонально ходити з казанком, нарівні з козаками, на козацьку кухню по обід і разом із ними їсти. Ніяких виделочок, столових ножів, тарілок, крім звичайної деревяної ложки, старшина не повинен був мати, хоч це все мав у Сірій дивізії кожен козак, а деревяних ложок зовсім не було. Страшенно обурився отаман Осецький, коли довідався, що старшини, користаючись із перебування в Луцькому, хотять відновити чинність старшинських зібрань—на його думку, це була малощо не зрада У. Н. Р. Не побувавши за весь час на позиції, отаман Осецький обвинувачував командирів частин, що вони не знають, який настрій у козацтва на передовій позиції; він був переконаний, що з такими молодцями можна не тільки тримати фронт на 100 верстов проти реґулярного Польського війська, а навіть гнати його до самої Варшави, треба тільки ближче стати до козака й до населення. Отаман Осецький видав багато відозв до населення, обіцяючи йому ще більше, ніж московські комуністи. Взяв на себе ролю адміністративного управителя краю й народнього добродія: малощо не персонально роздавав селянам ваґони зерна, соли, наділяв землею, закликаючи при цьому селян вступати до війська по мобілізації. Сірожупанники ніяк не могли зрозуміти, що діється з отаманом Осецьким, що мав раніш репутацію розумного й тала-

новитого генерала, до того ж на посаді наказного отамана військ У. Н. Р.—чи ним опанував соціяльно-божевільний психоз, чи він свідомо грав на струнах цього психозу.

5 квітня командувач Холмським фронтом видав наказ ч. 8 і директиву ч. 01 про переформування 1-ої Козацько-стрілецької дивізії в корпус сірожупанників. 1-й Сірий полк мав виділити від себе новий 3-й полк, 2-й полк—новий 4-й полк, 3-й Сірий полк переіменовувався в 5-й полк і мав виділити від себе 7-й полк, а 4-й Сірий полк переіменовувався в 6-й полк і мав виділити 8-й полк; гарматний полк поділявся на дві гарматні бриґаді. Крім того, мало розпочатися формування на кожну дивізію по одному кінному полку. Словом, як у чарівній казці: з 10 сотень усіх сірожупанників, що тримали величезний відтинок фронту на заході проти сильного ворога й воювали з большевиками на сході, мав зробитися цілий корпус, із 2-гарматних батарей по 2 гарматі—мало повстати дві бриґаді, а з нічого — два кінні полки. Правда, у Луцькому існувала кінна бриґада Манича й на папері займала навіть фронт Колки—Сарни чи Маневичі, але в дійсності не мала там ані однієї шаблі. А 1-й кінний ім. отамана Осецького полк перед Луцькою катастрофою спромігся здобути пятеро верхових коней і повіз для начальних осіб.

За начальника 2-ої Сірої дивізії був призначений отаман Тимченко, а за начальника штабу—сотник Пилипенко. Розпочалось формування нових штабів і полкових постачань. Повстала сила-силенна посад, повстали широкі перспективи для службової карєри в майбутньому. Отаман Осецький, обіцяючи кожному звичайному старшині ледве що не посаду командира корпусу, зумів захопити майже половину сірожупанників організаційною гарячкою. І тільки невеличке число Сірих борців, залишаючись беззмінно на Польському фронті й ведучи тяжкі бої з ворогом на большевицькому фронті в районі Шепетівки—Звягеля, з сумом дивилася на нові вигадки, не сподіваючись від них нічого путнього. Формування цих штабів із постачаннями відбувалося за рахунок стройових старшин і козаків старих полків, зменшуючи їхній бойовий склад. Остаточний поділ стройових між новими й старими полками мав відбутися тоді, коли старі полки будуть мати після поповнення мобілізованими по 800 чоловіка люду, але зробити цього так і не довелося. На мобілізацію зголосилося дуже мало і майже всі ті, що після медичного огляду були звільнені зовсім від військової служби. Зявились, щоправда, ще добровольці, але вони, здебільшого, одержавши одяг і підхарчувавшись, перед висилкою на позицію дезертували.

Нові постачання формувались, а засобів для них ні з постачання Холмського фронту, ані з головного постачання не видавалося. Хоч отаман Осецький і обіцяв надіслати Сірому корпусові десятками тисяч комплектів сірих і навіть синіх (парадних) жупанів і дати великі суми грошей, але все це обіцянкою так і залишилось. А тим часом старшини штабу фронту користувались нагодою взяти для себе з запасів 1918 р., що залишалися ще в полкових коморах, по комплекту сірого одягу.

Старі полки, нічого не одержуючи від інтендантури, жили тільки з того, що в них збереглось зо старого часу та що вдалося здобути від ворога або вивезти при відході з Чернигівщини. Найбагатшим на різне майно й продукти був 1-й Сірий полк, що мав ваґони білого борошна, крупи, сала, шинок, тютюну, зброї, рушничні й гарматні набої, чудово опоряджену збройну майстерню, шевську і кравецькі майстерні та полкову амбуляторію з запасом ліків, що їх вистачило б для цілого шпиталю. Навіть дивізійне постачання частенько зверталось до 1-го полку за допомогою. Інші полки, а особливо 2-й, що стратив був своє майно в Чернигові, були запезпечені гірше; щождо кадрів нових постачань, то вони чекали на обіцянки отамана Осецького.

В Луцькому районі назва сірожупанник стала модною. Майже всі герої тилу одягнули сірі жупани і справляли в Луцькому вечірку за вечіркою, бенькет за бенькетом. Метою цих вечірок було не національно-культурне єднання з місцевою інтеліґенцією, як це було в Сірих раніш, а на перше місце виступали горілка, жінки й карти. Забувши про Сірих на позиції, кожний під їхньою маркою старався ловити момент і „жити". Штаб 1-ої Сірої дивізії на чолі з сотником Морозевичем, не зважаючи на те, що на нього поклав був командувач Холмським фронтом керування операціями на Ковельському відтинку, здавалося, зовсім забув про існування всякого фронту, а тут, на щастя, по-старому залишився штаб Ковельської групи на стації Переспа. Тільки начальник оперативного відділу хорунжий Бутович цікавився подіями на фронті й акуратно щоранку й щовечора приймав по телефону, а іноді й по телеграфу, оперативні й розвідочні звіти для передачі до штабу Холмського фронту та інформував, оскільки сам знав, про становище на інших фронтах, бо загальні звіти й інформації вищого штабу Ковельський штаб, з переходом від штабу Північної групи (де начальником штабу був генштабу генерал Агапіїв, що працював дні й ночі) в підглеглість до Холмського фронту, перестав одержувати; це дуже відчувалось, бо старшини сірожупанники привикли щоденно одержувати інформації про загальні події для провадження відповідних розмов в окопах із козаками.

У квітні існуванням сірожупанників зацікавилися й у центрі. Ветеринарний лікар полковник Сивошапка-Вротновський був призначений за референта корпусу сірожупанників. Він кілька разів приїздив на передові позиції і збирав відомості про діяльність Сірих для доповіщення п. Головному Отаманові. Штаб корпусу сірожупанників не встиг зформуватись, бо призначений на командира корпусу генштабу генерал Мартинюк прибув до Луцького напередодні захоплення його поляками.

Після видачі наказу про переформування дивізії в корпус, 2-ій дивізії в складі 5-го (3-го) і 6-го (4-го) полку під командою отамана Тимченка наказано було обсадити відтинок польського фронту від Ворончина до Локачів, змінивши частини Володимиро-Волинської групи, що заступала фронт від Ворончина до річки Західнього Бугу,

далі позицію тримала Галицька армія. 11 квітня отаман Тимченко вирушив із 2-ою дивізією з Луцького на позицію, але в Торчині його нагнав наказ отамана Осецького про негайну висилку одного полку для операцій проти большевиків у район Кремянця, а замість цього полку начальникові 2-ої Сірої дивізії в оперативному відношенні приділявся 1-й Волинський полк. На большевицький фронт був повернутий 6-й (4-й) Сірий полк, що разом із 1-м Сірим полком під командою сотника Шелера виїхав з м. Луцького.

12 — 13 квітня 5-й полк під командою поручника Дейнеки, в складі 240—260 баґнетів при 11 кулеметах, зайняв оборонну позицію по річці Стоходу від Острова-Волосовського до річки Турги, маючи штаб полку в с. Ворончині. На південь від річки Турги до Локачів займав 1-й Волинський полк. Штаб 2-ої Сірої дивізії—в м. Торчині. Тут цілий місяць, за винятком розвідчих сутичок, було спокійно. На фронті 1-ої Сірої дивізії становище було, як зазначено вище. На початку травня 1-й Волинський полк скаржиться на перевтому й прохає про відпочинок у резерві.

6 травня до Луцького прибули 1-й і 6-й Сірий полк із большевицького фронту. Останньому після коротенького відпочинку було наказано вирушити на позицію. 8—10 травня 2-га Сіра дивізія, змінивши 1-й Волинський полк, обсаджує відтинок фронту Локачі — Острів-Волосовський, а водночас із цим начальник дивізії прохає командувача фронтом про відведення 2-ої дивізії в армійську резерву для формування й поповнення. Це прохання було задоволене. Згідно з наказом по фронту Ковельський відтинок по річках Стиру й Стоходу, від Колок до Киселина, мала обсадити 1-ша Сіра дивізія (80 верстов на 400 — 450 баґнетів), а Володимиро-Волинський відтинок, від Киселина до річки Західнього Бугу—1-ша Волинська дивізія під керуванням полковника Цівірка. 2-га Сіра дивізія мала відійти в резерву до м. Дубного, куди своєчасно виїхав із Луцького штаб Холмського фронту.

12 травня курінь 1-го Сірого полку—100 баґнетів при 6 кулеметах — під керуванням помішника командира 1-го полку підполковника Курилова зміняє частину 2-ої дивізії й обсаджує відтинок Острів-Волосовський—Киселин; на відтинку ж Киселин—Локачі 2-гу дивізію Волинці так і не змінили.

В цей час поляки до 5-ої дивізії Леґіонерів та кінного дивізіону підполковника Яворського, що були на Холмському фронті, надсилають ще 13-ту дивізію Галерівців під командою генерала Карніцького і 6-й та 8-й кінний полк уланів. Це склало групу, лічбою до 18,000 баґнетів, 1,500 шабель і 18 гармат та 2 аеропляни. А зо сходу большевики, напираючи на Рівне—Здолбунів, загрожують цілковитим оточенням.

Становище було препогане. Начальники Сірих дивізій доповіли штабові Холмського фронту про дійсний стан речей і прохали дозволу розпочати відправку обозів із багатим військовим майном Сірих. У відповідь на це був надісланий наказ про те, що начальник 1-ої Сірої дивізії підполковник Абаза тимчасово призначається керу-

вати операціями на Холмському фронті й про необхідність тримати фронт за всяку ціну, не відступаючи ні на крок. Підполковник Абаза прийняв цей наказ із олімпійським спокоєм і оголосив його частинам фронту, не виявивши далі власної ініціятиви.

13 травня ворог провадить сильну розвідчу акцію й намацує слабіші й міцніші місця фронту.

14 травня рано поляки переходять у наступ і збивають із позицій 1-шу Волинську дивізію, що відходить на лінію м. Горохова. Водночас із цим, відкривши страшенний вогонь із легких і тяжких гармат у районі стації Переспи й випустивши аеропляни з бомбами, збивають жменьку Сірих героїв на річці Стоході й переходить її. Під сильним натиском ворога, з боями, залишивши на полі до 30 забитих і ранених сірожупанників, 1-ша Сіра дивізія відходить на лінію Соколь—В.-Березолипи—Хорохорин, а 2-а дивізія — на лінію Шельвів—Затурці.

У цей день у м. Луцькому збираються всі стройові в загін під командою полковника Ганжі: від 1-го полку—180 багнетів при 6 кулеметах (прибули перед цим із большевицького фронту) і від 2-го полку—80 багнетів при 2 кулеметах. Цей загін із наказом — „викинути поляків за Стоход“ прибув на стацію Рожище о 18-й годині 14 травня й зараз же був висланий на зміцнення слабенької лави Сірих на відтинку В.-Березолипи — Залісці — Михалин — Дмитрівка— Вишеньки. В м. Колках кулеметній сотні 1-го полку повелося відбити ворожі спроби зайняти переправу, а Навоз і Соколь до вечора 14 травня були у ворога. Поляки, здобувши стацію Переспу, спішно налагоджують переправи на Стоході для перевозки гармат, що вони й закінчили до обіда 15 травня.

На ранок 15 травня було приблизно таке бойове розположення Сірого корпусу:

1-й полк: у м. Колках . . .	40	багнетів	при 6	кулеметах
в районі Соколя—Вишеньок—Популя—Дмитрівки . .	180	„	„ 6	„
в районі Хорохорина	100	„	„ 6	„
2-й полк: В.-Березолипи — Залісці—Михалин	200	„	„ 8	„
в резерві на стації Рожище .	60	„	„ 2	„
2-га гарматна батарея на шосі Переспа—Луцьке . . .	2	польові гарматі		
Обєднана кінна сотня 1 й 2-го полку в районі Соколя—Колків	35	шабель		
5-й і 6-й полк: в районі Шельвів—Затурців—Торчина .	530	багнетів	при 22	кулеметах
Разом	1,110	багнетів	при 22	кулеметах
	2	гарматі і 35 шабель.		

Крім того, до В.-Березолип і Залісець відійшло 60—80 багнетів Вільного Козацтва, що майже до вечора 16 травня приймало участь

у боях; кілька чоловіка з них попало в полон до поляків, а кілька чоловіка відійшло до Дубного; решта 16 травня розпорошилася по селах у районі Луцького. В м. Луцькому було ще 2 трицалеві й 1 шостицалева гарматі, і їх було вжито до оборони м. Луцького. Поляки мали проти Сірого корпусу не менше, як 10,000 багнетів, 1,200 шабель і 10 гармат.

15 травня зранку до обіду 1-ша Сіра дивізія пробує кілька разів на відтинку В.-Березолипи — Вишеньки перейти в наступ, користаючи з того, що ворог не встиг ще переправити свої гармати через Стоход. Але всі атаки Сірих вдесятеро переважний у силах ворог відбиває. Єдине чим потішилися Сірі в цей день—козакам 2-го полку пощастило підстрелити польський аероплян, що пролітав через Луцьке — Киверці — Рожище. Підстрелений аероплян спустився між Рожищем і Михалином, а двох літунів-старшин було полонено. В цей час поляки збивають кулеметну сотню 1-го полку на переправі в Колках і переходять річку Стир. Сотня відступає по дорозі в напрямку стації Киверець і ввечері займає оборонну позицію по річці Конопельці для захисту стації від ворожого удару з півночі.

На відтинку 2-ої дивізії події пройшли для Сірих ще нещасливіше. Зранку 15 травня польська кіннота обійшла ліве крило 5-го полку, зайшла в тил і зайняла с. Сірнички, а в той час, коли ворожа піхота перейшля в енерґійний наступ, займає Затурці. 5-й полк, оточений із усіх боків, увесь був полонений, тільки невеличкій частині його в 50—60 чоловіка пощастило пробитися й відійти в напрямку Горохова, де частина ця приєдналася до 1-ї Волинської дивізії. На лінії м. Торчина позицію зайняв 6-й полк; курінь 1-го полку відійшов до Борашина—Уланівки, а ліве крило 6-го полку до самого Дубного було цілком вільне. З цього скористала не тільки ворожа кіннота, а й піхота, що, здобувши Шельвів, почала обхід лівого крила сірожупанників.

16 травня поляки, установивши в районі Переспи дві тяжкі й чотири легкі гарматі й, розпочавши атаки на відтинку 1-ої дивізії, збивають Сірих на відтинку Топуль—Дмитрівка—Михалин—Залісці—В.-Березолипи з позиції й примушують їх відійти за Стир. Сотня 1-го полку з Вишеньок переходить за річку Конопельку. 2-га гарматна батарея, розпочавши зранку нерівну боротьбу з ворожою гарматою, на цей раз не змогла допомогти Сірим: одна гармата від надзвичайно скорого вогню—до 80 стрілів на годину на кожну гармату—розірвалась, забивши двох гарматчиків і двох покалічивши та легко ранивши командира батареї хорунжого Ковшара. Друга гармата стала майже небоєздатною й була відтягнута по шосі ближче до м. Луцького. До 16-ої години 1-ша дивізія під керуванням полковника Ганжі, за винятком куреня 1-го полку під командою підполковника Курилова, затримується на лінії річок Стиру й Конопельки, а до вечора 16 травня відходить у район стації Киверці, де й скупчується. Ворожа кіннота провадить розвідку на північ від річки Конопельки.

Операції на відтинку 2-ої дивізії відбуваються для Сірих дуже зле. З огляду на те, що значні сили ворожої кінноти й піхоти зробили обхід лівого крила з метою перерізати шлях Луцьке—Дубне, 6-й полк і курінь 1-го полку спішно відходять до Луцького. А в Луцькому в цей час тримаються наказу — не відступати ні на крок. Тільки 16 травня рано розпочалася дуже поспішна погрузка військового майна у ваґони й на підводи, але о 10-й годині шляхи на Дубне й Рівне та залізницю на стації Киверці зайняв ворог. Луцьке з усіх боків оточив ворог, тільки єдиний шлях на Жидичин (Жидів) був вільний, і по цьому шляху з власної ініціятиви проскочило до загону полковника Ганжі кілька підвід і 30—40 сірожупанників. Коли прибув до Луцького начальник 2-ої Сірої дивізії, була організована оборона Луцького: на шляху до Рівного й Дубного були поставлені 2 польові й 1 тяжка гармата, а по всіх шляхах до Луцького виставлені піші загони, наскоро складені з усіх, хто тільки міг носити зброю, а взагалі не більше, як 400 баґнетів. До півдня оборона м. Луцького за ініціятивою отамана Тимченка була організована, а ворог до цього часу цілком оточив його. Поляків здивувало бажання купки сірожупанників захищатися до самого краю. Робиться угода про завішення зброї. Начальники Сірих дивізій ведуть переговори з начальником 13-ої Польської дивізії генералом Карніцьким, бажаючи виговорити собі право відходу зо зброєю до Української Армії в район Дубного, або, в крайньому разі, залишення зброї для боротьби із спільним для України й Польщі ворогом — москалями. Генерал Карніцький, приставши на завішення зброї, затягує переговори, спираючись на те, що без командувача польською Ковельською групою генерала Бабинського ні на одну з умов Сірих персонально відповіді дати не може. Тим часом умову про завішення зброї поляки нарушили — по шосі з Переспи були підтягнуті до Луцького гармати, а частини сірожупанників на шляхах до міста поляки захоплюють і обеззброюють. До вечора 16 травня залога Луцького була обеззброєна. Увечері надійшов зо стації Киверець бронепотяг із командою сірожупанників на допомогу Луцькій залозі, але було вже пізно, і він відійшов. Зайнявши м. Луцьке, поляки оголосили, що всю залогу вони вважають за взяту в полон.

Генерал Мартинюк, що приїхав був 15 травня до Луцького й не встиг прийняти Сірого корпусу, обидва штаби дивізійні і штаби полкові, майже весь 5-й і 6-й полк, разом до 120 старшин і 600 козаків, опинилося в польській неволі. Багате військове майно й обози сірожупанницькі також дістались полякам.

Тільки загонові Сірих із Ковельської групи під командою полковника Ганжі (до 450 чоловіка), загонові з 2-ої дивізії (до 50 чоловіка), що відступав із 1-ою Волинською дивізією, і чотирьом-пятьом десяткам сірожупанників, що поодиноко пробралися до Тернополя й зорганізувалися у „Відділ Сірих“, пощастило приєднатися до Української Армії й у складі 4-ої дивізії сірожупанників — 4-го Сірого полку — 4-ої Сірої стрілецької бриґади далі провадити визвольну боротьбу за Самостійність України.

Національно-культурний вплив Сірих на населення України.

Офіціяльна назва Сірої дивізії була: „1-ша Козацько-стрілецька дивізія", назва ж „Сірі" й „сірожупанники" цілком народня; офіціяльно назва ця була закріплена наказом Головної Команди Військ У. Н. Р. 26 липня 1919 року ч. 98; ним 4-та Холмська дивізія перейменовувалася в 4-ту дивізію Сірожупанників.

Переїхавши 27 серпня 1918 р. на Велику Україну з західньої Волині, де населення працею Українських Січових Стрільців і полонених „Січовиків" було більш-менш національно освідомлене, сірожупанники побачили, що тут, а особливо на Лівобережжі, треба покласти дуже багато праці по національному освідомленню населення, щоб виховати з нього громадян Самостійної України. Революція розбурхала соціяльні пристрасті й не заспокоїла їх. Націоналізм при цьому не досягнув глибоко до народніх мас, а, прибравши за часів гетьмана Скоропадського не життьово-народній характер", викликав опозицію збоку того ж населення України. Нечисленна українська інтеліґенція, розбившись на безліч соціяльних угруповань, сварилася між собою, а авантурницький елемент під різними прапорами й гаслами каламутив ще більше воду. Треба було на національному полі багато працювати, й тяжко працювати. Праця тільки на користь загально-української справи малопомітна, уперта, довготривала, що не обіцяла ні доброї карєри, ні персональних користей, одним словом с і р а праця. Сірожупанники зрозуміли це й цілком погодилися з назвою С і р и х.

Через невеликий свій склад (по кількості баґнетів) Сірій дивізії в час соціяльно-національної заверюхи після 17 листопада 1918 р. не пощастило збройною силою, разом із іншими нечисленними дійсно національно-реґулярними частинами, врятувати положення й здобути Самостійність Україні, але вірячи, що ця Самостійність рано чи пізно мусить бути здобута, ні на крок не зупиняючись, Сірі працювали й працюють, яко націоналісти, де тільки було і є можливо. Шість тисяч сірожупанників, звільнених у час Гетьманщини, розїхавшися по Великій Україні, не засіли в себе на теплих печах зо словами: „Моя хата скраю"... Ці учні й вихованці професорів: Смаль-Стоцького й Томашівського, докторів: Сімовича, Чайківського, Охримовича, Домбчевського, п. п. Меленівського, Дорошенка, Скоропис-Йолтухівського, Жука, Троцького й багатьох видатних українських діячів Богом дані таланти не закопали в землю. Звільняючись з військової служби й залишаючи дорогу їм Сіру сімю, сірожупанники присягалися працювати в рідних селах на користь Самостійної України до самої смерти. І ці сірі, непомітні національні діячі тихо провадили й продовжують провадити свою працю.

Найбільшими аґітаторами за Самостійність України серед військових були сірожупанники і не тільки словом, а найбільше своїм поводженням. Відношення Сірих до мирного населення було найбездоганніше. На сумлінню Сірих нема ні беззаконних реквізицій, ні грабунків, а тим паче погромів. Сірі частини весь час вели енерґійну боротьбу з грабіжництвом і бандитизмом, що неминучо супроводять

кожну війну, надто громадянську. В перші дні нового постою Сірих мешканці тієї місцевости, тероризовані різними куренями й курінцями з „отаманами“ й „отаманчиками“, недовірливо ставилися до Сірих. Крамниці були зачинені, весь крам, продукти й обрік поховані, а власники їх боялися показуватися. Але пізніше, коли вони бачили, що Сірі не тільки не розбивають крамниць і не реквізують самі, а гостро забороняють робити це іншим у районі свого постою — стосунки відразу ж мінялися. Різні підрядчики починали самі зявлятися з пропозиціями доставляти Сірим усе необхідне по цінах, значно дешевших від ринкових.

Серед Сірих (за дуже рідкими поодинокими випадками) не було авантурників, злодіїв і шахраїв. Це було в ті часи загально-морального занепаду гордістю сірожупанників. Сірожупанники збереглися як військова частина, не зважаючи на найтяжчі й найбезвиходніші становища й у найскрутніші моменти життя Української Армії, завдяки (головним чином) своїй моральній силі. Апарат постачання в Сірих полках, рівняючи до інших частин, був налагоджений знаменито. Постачанський штат полку був невеличкий (2 — 3 старшини, 2 урядовці та кілька козаків). Загальна лічба всіх нестройових у полку фактично ніколи не переважала $^1/_8$ баґнетів. Але козак на позиції ніколи голодний не був, обідраний і босий не ходив, акуратно 20-го дня кожного місяця одержував платню й не потребував просити або — борони Боже — грабувати в мирного населення. Відбитим і вивезеним від большевиків цілими ваґонами: білому борошну, крупі, салу, шинці, тютюнові, цукрові, шкурі тощо провадився докладний підрахунок. Спекуляцій серед Сірих не було. Цими запасами Сіра дивізія тільки й жила, бо інтендантура нічого не відпускала.

Старшина-сірожупанник значно відрізнявся від інших своєю вихованістю, чемністю, чесністю й умінням гідно тримати себе. Пройшовши російську військову школу й знаціоналізувавши в полоні все те краще, що дала ця школа, та попрацювавши шість місяців на національно-військовому полі під керуванням німецьких інструкторів, яко військових фахівців, сірожупанники творили новий тип старшини громадянина-націоналіста.

Інтеліґенція в містах постою Сірих старалася навязати зносини з сірожупанниками; за кілька днів Сірих старшин охоче приймали в кращих домах, і без них не обходилася ані одна вечірка. Звичайно, що при цьому національно-культурний вплив Сірих полишав глибокі сліди, а ідея Самостійности України й творення реґулярної національної армії зустрічала якнайбільше співчуття й визнання. Інтеліґенція бачила, що Сірі старшини значно відрізняються від російських офіцерів своїм ширшим святоглядом; що серед них звичайний хорунжий не запобігає ласки й не підлещується до старших, не наслідує їх, як мавпа, а має в приватній розмові свої власні погляди і з ними не ховається; що кожний старшина поза службою живе своїм приватним життям, і до нього начальство не втручається. В той же час пошана до старших ранґою й віком у Сірих була дуже

велика. Так, наприклад, в їдальні до того часу, поки не сяде командир частини або старший із присутніх за стіл, ніхто раніше від нього, без його запрошення не сідав. По обіді також без дозволу старшого молодші не покидали столу. Закурити в присутності старшого без його дозволу або сидіти, коли старший стоїть, вважалося за найбільшу нечемність. Сидячи приймати кого б там не було, як у приватній, так і в службовій справі, Сірий по своєму вихованню не міг. На вечірках завжди вибирали старшого віком за господаря, і йому без жадних суперечок, як свої старшини, так навіть і гості, мусили коритися. Звичайно, що ніколи скандалів на вечірках Сірих не було.

На службі точний виконавець наказів, у своєму персональному житті сірожупанник залишався громадянином-військовим, що не потребував, щоб за кожним його кроком хтось пильнував, бо він завжди памятав, що належить до Сірої сімї, що поводження її як з військових, так і загально-громадських поглядів мусить бути бездоганне.

Як зовнішній вигляд, так і поводження старшини-сірожупанника були скромні. Сірий жупан із вигаптованими на сірому ковнірі старшинськими відзнаками — невеликими золотими колосками, невеликий австрійський баґнет із золотою китицею при темно-жовтому шкуряному паску та сірий кашкет складали уніформу сірого старшини.

Сіре козацтво користувалося великою популярністю й пошаною серед міщанства й селянства. Тактовне й чемне поводження без жадного грубого вибрику козака-сірожупанника спочатку викликало навіть, особливо серед жидів, запитання: „що це воно — звичайні салдати? може офіцери?“ І коли їм відповідали, що це звичайні козаки, недовірливо казали: „Козаки?!“... „Ах, які ж ви славні люди“.

В році 1920, коли декому із старих сірожупанників довелося побувати в Житомирі, Бердичеві, Луцькому, тамтешні мешканці приймали їх, як своїх рідних, а жиди, кінчаючи свої спомини про сірожупанників, скрізь і одноголосно говорили: „Так, це були люди, це було військо“.

У січні 1919 року при штабі дивізії було утворено Інформаційне Бюро. Спочатку це бюро, через добір невідповідних співробітників, було малокорисне, а надіслані в полки інструктори культурно-освітньої праці, так звані інформатори, часто не відповідали своєму призначенню, а іноді брали на себе к.-р. обовязки, чим цілком псували культурно-освітню справу. На певний шлях праця Інформаційного Бюра була поставлена в Луцькому в квітні 1919 року, коли її очолив хорунжий Букшований, коли інформації й аґітаційна література не лежали, як раніше, цілими місяцями в канцелярії бюра, а негайно розповсюджувалися між населенням.

Дуже добре було поставлено видання часопису „Вістки Сірих“, що живим словом вів боротьбу з провокаційно-шкідливою діяльністю злочинного елементу, бандитизмом, крадіжкою й іншими неґативними явищами, не боячись сказати слово правди деяким „щирим українцям“ і панам „отаманам“, що ловили рибку в каламутній воді.

Часопис набував все більше й більше прихильників та користувався популярністю навіть серед національних ворогів.

Найдіяльнішими співробітниками Інформбюра й помішниками хорунжого Букшованого були: поручник Драченко й козаки Дубрівний, Варивода, Савела, Лозовик та Михайленко.

Культурно-освітня праця в полках провадилася добровільно повсталими культурно-освітніми комітетами з людей, що дійсно бажали без користи для себе працювати на культурно-освітній ниві. Праця цих комітетів, не набираючи офіціяльно-урядової форми й користуючись довірям і пошаною козацтва, давала добрі наслідки. Надто зверталося при цьому увагу на виховання козака. За допомогою й відповідними вказівками культурно-освітні комітети зверталися до Інформбюра, обєднуючи таким чином культурно-освітню працю. В справі виховання козака культурно-освітні комітети значно допомагали начальству, працюючи в контакті з ним.

Взагалі, культурно-освітня справа в Сірій дивізії займала почесне місце. Сірожупанники памятали, що там, де не можна здобути зброєю, можна осягнути добрих наслідків національно-освітньою працею.

В. КЕДРОВСЬКИЙ

Підполковник.

Перше засідання Другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету.

(Уривок із спогадів).

24 червня 1917 року поспішаю ранком до „Педагогічного Музею“, де призначене було перше засідання Всеукраїнського Генерального Комітету, обібраного на Другому Всеукраїнському Військовому Зїзді.

Прихожу.

У вестибюлі застаю кількох членів Комітету і від них довідуюся, що немає де зробити засідання Комітету, бо кімнатка, що колись іменувалася „уборная“, а дотепер у ній засідав Генеральний Комітет, усіх нас не вмістить, та тепер вона й потрібна комусь із Центральної Ради. Генеральному Комітетові доводиться шукати собі іншого помешкання для засідань.

Неприємно вразила мене ця, зрештою, дрібничка і якимсь тяжким каменем лягла на душу. От тобі й маєш?! Збираємося боротися, кажемо, що ми є сила, і віримо в те, оголошуємо універсал, а найвищий військовий уряд на Україні не має свого помешкання. Та й сама Центральна Рада потребує для себе навіть „уборну“, яко робітню.

У той самий час, у цьому ж самому будункові, три чверти помешкання займає московська школа чи курси військових літунів. Різні совіти „русскіх“ депутатів, комітети московських партій та інші московські організації й особи розташувалися в найліпших урядових будинках та палацах київських, а для українських найвищих національно-революційних інституцій, у своїй рідній столиці, немає навіть поганенького помешкання до повної розпорядимости.

Ясно, що боротьба має вестися з самого початку ще за найменші дрібниці. Вся попередня робота українського національного центру пішла на першу стадію самоорганізації, так би мовити, національного руху та керівних центральних його установ і на само-

оборону від нападків московських безличних москвоцентристів. Лише тепер, зібравшись із силами та впорядкувавши їх хоч трохи, можна буде починати самим переходити від оборони до наступу. Приблизно таку оцінку того моменту я склав собі, поінформувавшися про обставини центру від своїх старших по роботі товаришів, що були ще членами Першого Генерального Комітету.

Після довгих роздумувань, де зробити засідання, десь коло десятої години ранку вирішили піти до клюбу „Родина", що був недалеко на Великій Володимирській вулиці. То був свій рідний український клюб, і звідти нас не вигнали. Але тут теж „не так склалося, як жадалося".

У клюбі білили стіни й нам дали місце в якійсь невеличкій кімнаті, де накупу були звалені всі клюбні меблі. Там ми розмістилися поміж перекинутих догори ніжками столів, стільців, серед шаф, вішалок тощо. В такій обстанові відбулося перше засідання поновленого й перевибраного на Другому Всеукраїнському Військовому Зїзді Генерального Комітету, цебто головного штабу українського вояцтва, що з нього ще треба було формувати українську армію.

Тут, мов на помешканню після пожежі чи розгрому, серед порохні й павутиння, мов конспіратори старих царських часів, почали ми обговорювати методи й тактику нашої праці по творенню національної армії та боротьби з тими перешкодами, що їх робила українському військовому рухові московська демократія, уряд та окремі представники його влади. Тут накреслювалися перші кроки реального творення тої сили, що згодом прийняла на себе й геройськи відбивала напади московських орд на Україну. Тут накреслювався плян збройної боротьби українського народу за своє визволення й створення держави. Мало хто з нас тоді сподівався, що ця боротьба так скоро досягне таких страшних кривавих розмірів, що в них вона вилилася.

Першою точкою денного порядку засідання Комітету було переведення постанов Другого Всеукраїнського Військового Зїзду. Сумніву не було, що для дальшого полегшення й доцільности праці Генерального Комітету мусила бути леґалізація московською владою його існування, нарівні з іншими московськими військово-революційними організаціями.

Досі російський уряд уважав Генеральний Комітет за організацію самочинну, а членів його за дезертирів з російської армії, що їх кожної хвилини було б поставлено під військовий суд, коли б не той моральний авторитет, що ним користувався Генеральний Комітет серед мас українського вояцтва.

Лише моральним авторитетом Генеральний Комітет забезпечував себе від розгрому від московського революційного уряду. Московська влада не зважалася вживати рішучих заходів до припинення праці Комітету, бо боялася, щоб це не викликало рішучих виступів українців-вояків на фронтах. А це могло привести до катастрофи, ато може відбитися й на самій московській владі. Також московське правительство добре знало, що в самім Петербурзі яких три

чверти військової залоги складалося з українців, що підлягала своєму Генеральному Комітетові. Знала московська влада також добре й те, що Волинський ґвардійський полк, що в лютому місяці перший підняв воєнне повстання проти царату й тим потягнув за собою на бік революції всю петербурзьку залогу, складався з 80% українців і підтримував Центральну Раду та був революційним авторитетом у Петербурзі.

Оце були частинно ті головніші фактори, що давали можливість Генеральному Комітетові існувати, організуватися та поволі скріплювати свої позиції. Але в той час, коли урядово московська демократія не виступала з рішучими репресіями супроти Комітету, вона все ж таки вела вперту боротьбу з ним певною системою призначення до Києва на посади таких осіб, що належали до керівних революційних партій і своїм революційним авторитетом могли провадити деструктивно-репресивну роботу в відношенню не лише до Генерального Комітету, а й до самої Центральної Ради та до всього українського національного руху. Видатними зразками таких призначень були в Києві: командувач військами Київської військової округи соціяліст-революціонер, бувший еміґрант, полковник Оберучев, комісар Київської військової округи соціял-демократ (меншевик) Кирієнко, начальник Київської поліції поручник Лепарський та безліч інших адміністраторів.

Крім того, шляхом шаленої пропаґанди, інсинуацій та провокацій московська демократія, через свої партійні та революційно-громадські й державні організації, всемірно намагалася підірвати авторитет Генерального Комітету й Центральної Ради серед українського вояцтва та московської революційної маси. Хоч вона прямого свого завдання не досягнула, все ж страшенно шкодила й гальмувала організаційно-конструктивну працю цих найвищих українських революційно-керівних урядів.

Користуючись повним довірям місцевих неукраїнських революційних організацій, представники влади провадили в повному контакті з ними іноді смілу й рішучу боротьбу з українством. Тому кожен виступ проти українців чинників московської офіціяльної влади на Україні рішучим чином підтримували різні „Совдепи“, „Комітети“ й навіть Київська Міська Дума. Вся преса, починаючи від крайньої лівої до самої чорної правої, неустанно провадила боротьбу з українським рухом, надаючи кожному проявові його або „непорозумінню“ з владою та москвоцентристами освітлення, відповідне завданням їхньої боротьби.

У той час українство в Києві мало проти себе єдиний, міцний та добре організований фронт „единонеделимовцев“, починаючи від чорносотенних дореволюційних організацій, що на них завжди був багатий Київ, таких як „Двуґлававо Арла“ та „Саюза Русскаво Народа“, й кінчаючи новими революційними організаціями, як „Савєт Салдатскіх і Рабочіх Дєпутатов“. У тому єдиному протиукраїнському фронті спільно виступали всі москвотяпи, починаючи від Віталія Шульґіна з його газетою „Кієвлянін“ та кінчаючи на большевиках

з їхнім лідером Пятаковим. Всі вони в різних формах, у різних організаціях, висуваючи різні мотиви, як прикриття свого москвоцентризму, вели шаленну боротьбу проти українців „во імя спасєнія Єдіной і Велікой Матушкі Россії“.

Знаючи такі обставини, я розумів, що, поки ми не були міцно зорганізовані, поки ми творили початки нашої організації, нам доводилося засідати в „уборних“. Але на першому ж засіданні Генерального Комітету, що на ньому й мені довелося брати участь, я почув слова, пляни й наміри до дальшої праці. Вони запевнювали мене в тому, що в такій обстанові Генеральний Комітет вже довго не буде засідати. Комітет тепер виходив на боротьбу, що мусить принести йому або перемогу, або члени його будуть приміщені спадкоємцями царської влади в інші помешкання, що за них нам турбуватися вже не прийдеться.

Не стану я тут подавати дослівний переказ цього засідання, бо це можна знайти в протоколярній книзі, але наведу для характеристики тої нової тактики, того нового шляху, що на нього мусив ставати Комітет відтепер, слова Віктора Павленка. Віктор Павленко був увесь час представником Українського Генерального Комітету при Ставці Верховного Головнокомандувача московської армії. Він добре знав, як ставиться до українізації армії Ставка й причини, чому вона це терпить, та навіть іноді робить уступки домаганням. Тому він, при обговоренню заходів до здобуття затвердження Статуту Генерального Комітету та управнення його нарівні з іншими військово-революційними організаціями, висловив свою думку так:

— „Випросити в Московського уряду та Командування ви, Панове, нічого не зможете. Ви зможете лише вибороти затвердження нашого статуту, а також здобути собі леґальне існування тим, що ви негайно, телеграфічно спините рух українських маршових рот на фронт, дасте по фронту телеграми, щоб українські військові не слухали наказів, що не підтверджені Генеральним Комітетом. Лише цим одним ви змусите задовольнити ваші домагання, бо цього боїться Ставка. Правда, це гра „ва-банк“, але я певен, що ми виграємо, й московський уряд буде тоді шукати порозуміння з нами“. —

З дальшого обговорення тоді цієї одинокої важної точки я зрозумів, що пропозиція ця не відкидалася, як можливість у дальшій боротьбі, але тепер ще ми самі не були готові до такого рішучого кроку. Тому треба провадити обережнішу тактику й виборювати собі одну позицію за другою, поки не настане слушний час та не будуть для того сприятливі обставини. Своєї особистої думки на цьому першому засіданню Комітету я ще не склав, а тому прислухався до того, що говорили члени Генерального Комітету першого складу, що їм усі обставини були далеко зрозуміліші, ніж мені та іншим новим членам, що тількищо прийшли до центру.

На цьому ж засіданні було вирішено, що внутрішня організація Генерального Комітету залишиться й надалі такою, як вона була дотепер, а саме: — на чолі Комітету стоїть президія з пятьох членів; окремі члени Комітету завідують певною галуззю праці; щовечора відбуваються загальні збори членів Комітету для вирішення принципових та біжучих справ, що перевищують компетенцію президії або окремих членів в їхній ділянці праці.

До президії Комітету було обібрано: С. Петлюру, як голову, членами: С. Письменного, М. Полоза, А. Пилькевича, В. Потішка, останнього як секретаря.

За місяць-півтора в Комітеті відбулася реорганізація та перевибори президії, а також перерозподіл праці. Після того внутрішня організація Комітету була така: С. Петлюра—голова Комітету; В. Кедровський — заступник голови та завідуватель мобілізаційним відділом; С. Колос — секретар; С. Письменний — член президії та завідуватель справами фльоти; А. Певний — член президії та завідуватель організацією Вільного Козацтва; В. Павленко—представник при Ставці Верховного Командування; А. Пилькевич—представник при Головному Штабі в Петербурзі; А. Жуківський — представник при Генеральному Штабі в Петербурзі; М. Полоз — представник при кабінеті військового міністра в Петербурзі; Скрипчинський—представник при штабі Південно-Західнього фронту і т. д.

Робота в Комітеті розподілена була по таких відділах, що згодом доповнювалися спеціяльними технічними, броневими і т. д. в міру потреби, для чого кооптувалися відповідні члени до праці в Комітеті:

1. Аґітаційно-просвітній і організаційний з редакційно-видавничим відділом на чолі з Д. Ровинським (перше був А. Пилькевич).

2. Інспекторський (командний склад українських частин) під головуванням генерала М. Іванова (перше був Скрипчинський).

3. Мобілізаційний (організація українських частин, українізація їх) та військової комунікації під керуванням В. Кедровського (перше був Павленко).

4. Канцелярія Комітету під керуванням секретаря С. Колоса.

5. Комендантура Комітету та організація Вільного Козацтва — А. Певний (перше був Д. Ровинський).

6. Юрисконсультський відділ під керуванням М. Левицького.

7. Стройовий відділ (вироблення положень, військових статутів тощо) під керуванням Поплавка.

8. Комісія спеціяльних служб на чолі з генералом Кондратовичем.

9. Санітарно-медичний відділ під керуванням доктора Д. Одрини із ветеринарною секцією при нім на чолі з ветеринаром Сивошапкою-Вротновським.

Пізніше був організований Військово-Інженерний відділ під керуванням кооптованого для цього в Комітет інженера М. Шумицького.

Це були головні відділи й розподіл праці, що збереглися до перетворення Генерального Комітету у Військове Міністерство та

до створення Генерального й Головного Штабу Української Армії, після третього Всеукраїнського Військового Зїзду.

Інші члени Генерального Комітету, хоч і не мали керівних призначень, теж мусили працювати день і ніч, не покладаючи рук, у різних комісіях по розробленню плянів, статутів чи при командировках у різних випадках. Особливо багато праці з цих членів було спало на плечі Ф. Селецького, А. Чернявського, що довго перебував у Москві, формуючи там українські частини, та інших.

Оцінюючи працю Генерального Комітету треба завжди памятати ті обставини, що при них вона провадилася. Треба завжди памятати ті спочатку слабі українські національні сили, що на них він спирався в боротьбі проти незмірно міцніших ворогів, що боролися з „сепаратизмом". Коли Комітет не дався спровокувати й дійшов до того часу, що перетворився у Військове Міністерство та Генеральний і Головний Штаб Української Армії, то він мусить завдячувати, головне, умілій та обережній, а разом із тим і послідовній тактиці, що її провадив його голова С. Петлюра. Він увесь час був душею й мотором українського військового руху.

ІЛЬКО ГАВРИЛЮК.

З величнього минулого.

Десять років минуло з дня проголошення IV-го Універсалу, де стояли памятні слова:

„Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, Вільною, Суверенною Державою Українського Народу“.

Ці слова раз і назавжди, здавалося, здійснювали ту остаточну мету, що за неї Україна змагалася кілька віків. Але сталося інакше. З перших же днів проголошення Універсалу треба було змагатися за здійснення тих ідеалів, що в ньому проголошувалися. Почалися роки невпинного змагання, роки надлюдської боротьби.

Десять років минуло з того часу, а перед очима проходять спогади й події всього пережитого, такі свіжі, такі яскраві, наче все діялося вчора.

* * *

Було кілька днів до відкриття Всеросійських Установчих Зборів. Я був обраний до цих Зборів від Херсонщини. Окрім мене з українців на Херсонщині ще було обрано: професора М. Гордієвського, інженера В. Голубовича, В. Чехівського та вчителя Тришевського, нині вже небіжчика, забитого большевиками.

Владу в Росії на той час вже захопили большевики, і ми, українські представники, добре розуміли, що законодавча праця буде там неможлива, але все таки вирішили зїхатися, щоб заманіфестувати нашу солідарність і проголосити свою деклярацію. Деяким представникам пощастило добратися до Петрограду, а деякі, серед них і я, не встигли, бо комунікація вже й під той час стояла зле, а Установчі Збори по першій вже добі большевики розігнали.

Тоді Український Уряд видав наказ, щоб усі члени Всеросійських Установчих Зборів від України зібралися в Києві й прийняли участь у парляментарній праці Центральної Ради.

Ще задовго до проголошення IV Універсалу большевики, користаючи з революції, мали можливість і в Україні провадити цілком вільну пропаґанду своїх ідей.

Користаючи з неосвічености й малосвідомости робітництва й селянства, взялися вони до роботи: до сіяння розбрагу між українськими масами та інтеліґенцією; різними провокаціями викликали вони між українським суспільством недовіря до Українського Уряду та Центральної Ради.

Уряд наш на той час не мав ще по всіх місцях своєї незалежної адміністрації, а через те робота большевицьких організацій розвинулася до жахливих розмірів. Становище ставало чимраз тяжче. Треба було рятуватися. Вжито було всіх заходів щодо організації певних національних військових частин, а на фракційних нарадах раз-по-раз піднімалися дебати про видання акту цілковитого відокремлення від Московщини.

Але на той час по всій Україні, й особливо біля Києва, були ще великі російські залоги. Вони щораз більше большевичились і таким чином утворювали для нашої праці несприятливі й тяжкі обставини.

Незабаром велика російська частина, розташована на лівому березі Дніпра, з величезною артилерією, збольшевичилася вкрай і зачала відверто готовитися до маршу на Київ. Центральна Рада й Уряд опинилися перед великою небезпекою.

Не зважаючи на те, що праця над зорганізуванням українського республіканського корпусу ще не була закінчена, наш Уряд вирішив узяти ініціятиву до своїх рук і збольшевичену залогу на Чернигівщині зліквідувати. В той час, окрім заложеного вже давніше полку імени Богдана Хмельницького, зорганізовано ще полки: гетьмана Петра Дорошенка та гетьмана Павла Полуботка; решта ж полків, як полк імени Тараса Шевченка, понтонний та авіяційний курінь і інші, були ще в стадії формування, отже небоєздатні. Не зважаючи на те, Уряд все таки видав наказ обеззброїти збольшевичену залогу й вислати всіх салдатів росіян за межі України. Наказ цей українські відділи виконали блискуче, і в час прибуття членів Всеросійських Установчих Зборів до Києва, безпосередньої загрози для нашої столиці вже не було.

Водночас із цими подіями почалося й офіційне загострення між Українським Урядом та „Російським Совітом Народніх Комісарів". Большевицький „Совіт" уперто домагався, щоб Український Уряд вислав до Росії величезну кількість хлібних запасів безплатно. Український Уряд, звичайно, цю вимогу відкинув, сповістивши, що між Україною та Росією можуть бути лише торговельні зносини, на підвалинах справедливого обміну або платні валютою. Большевицький Уряд, одержавши таку відповідь, постановив захопити українські землі силою. Разом із своїми ставлениками „Харківським Совітом Народніх Секретарів" він кинув на Україну, під проводом Муравйова та Антонова з одного боку й відділів „Харківського Совіту" з другого, значні військові відділи. Для України зачалися часи страшні й трагічні. А сил було так небагато. Наші частини, що билися з большевиками на фронтах без резерв, без відпочинку, вже знесилювались і на допомогу їм довелося вислати під командою Симона

Петлюри частину залоги з Києва, а саме: полк імени Петра Дорошенка, полк імени Павла Полуботка та курінь чорних гайдамаків. У Києві залишилися: Курінь Вільного Козацтва (охотники-юнаки) та полк імени Богдана Хмельницького. Події розвивалися надзвичайно хутко.

Зажерлива політика большевиків остаточно переконала всіх наших державних діячів у неможливості федерації; партії, що до того часу не хотіли визнавати самостійности, вже in corpore заговорили про політичне відокремлення. До того ще спричинилося й те, що до Києва повернулася з Берестя наша мирова делеґація, на чолі з В. Голубовичем, і в своєму звіті заявила, що їй поталанило переконати центральні держави, щоб вони не мали нічого проти, коли б Центральна Рада захотіла оголосити Україну самостійною, суверенною державою, та заручитися згодою, що якби це сталося, то цю самостійність центральні держави визнають і підпишуть мир із Україною окремо, як із державою цілком суверенною. До цього кроку й зачав гарячково приготовлятися офіційний український Київ.

Працювати доводилося в атмосфері дуже напруженій, в обставинах надзвичайно тяжких. Члени Центральної Ради та Уряду майже не спочивали. Часто засідання Центральної Ради тривали до години 2—3-ої ночі, а о 8—9 годині ранку праця починалася знову, і всі були на своїх місцях. Найбільше уваги уділювалося організації війська, мировим пертрактаціям та спроєктуванню четвертого Універсалу.

Большевицький Уряд, довідавшися про наші пляни, вирішив не допустити до проголошення Універсалу й зайняти нашу столицю якнайшвидше. Для того він збільшив свої військові сили й, користуючися величезною фізичною перевагою, почав тиснути наші частини на всіх точках.

Наш Уряд вислав із Києва на допомогу лівобережній армії останні резерви, а до Києва викликав частини, що були розташовані на Волині та Поділлю.

Тим часом із зменшення наших сил у Києві скористали місцеві комуністи й розпочали відвертий збройний виступ. Почалася бійка на вулицях міста. Залога наша в Києві була дуже незначна, допомога ще не прибула, а до большевиків все більше й більше приєднувалася всяка наволоч, втікачі з тих частин, що ще так чи інакше не встигли розпорошитися на фронті. Большевики захопили вже частину міста, що прилягала до Дніпра, зайняли навіть арсенал і посувалися залізницею до двірця. Всі зусилля наших частин було звернено на те, щоб затримати в наших руках залізничі пункти й осередок міста, де засідала Центральна Рада. За ці райони боротьба велася найупертіше. Український народ, що повстав до бою за найвище, найсвятіше право національного визволення, відпирав ворожу навалу — один проти десятьох. Цією героїчною боротьбою він наче хотів стерти з душі своєї ту ганебну пляму рабства, що протягом поколінь тяжила над українською нацією.

Одного ранку большевикам удалося настільки відіпхнути наші сили, що бій почався недалеко від будинку Центральної Ради. Кров лилася й біля університетського саду, й на розі Хрищатика та Фундуклїївської, й на розі Великої-Володимирської та Прорізної вулиці. Кулі долітали вже до Центральної Ради, що відбувала свої засідання. Холоднокровність депутатів і бажання довести свою працю до кінця були надзвичайні. Нікому й до голови не приходило кинути працю й шукати спокійного кутка. Навіть тоді, коли большевики були майже біля будинку Центральної Ради, коли кулі падали на склянну баню, й над залею засідань сипалося розбите скло, — посли не кидали своїх місць. Голова Ради професор М. Грушевський спокійно підвів догори очі, характерним рухом потаргав свою апостольську бороду й упевнено промовив: „Будемо провадити нашу роботу далі".

Минуло ще кілька годин. Розглянено чергові питання й оголошено перерву на дві годині для обіду. Який уже там міг бути обід, коли нормальний стан у місті було порушено, ресторани і їдальні зачинено, хліба вже не було й тільки де-не-де можна було купити кусень якогось сухаря та шматок запліснівілої ковбаси, сала або риби. Проте члени Центральної Ради почали потроху розходитися.

Виходити головними дверима було неможливо: бій ще точився. На дверях і ґанку зібралося чоловіка з тридцять депутатів. Декілька з них, а між ними й пані Старицька-Черняхівська та пані Мірна, вирішили були йти, але, зробивши кілька кроків, мусіли вернутися: кулі літали вздовж і впоперек. Тоді вся ця група, а в тім числі і я з В. Голубовичем, вийшли бічними дверима через сусідній двір ва вулицю, а через неї—до Миколаївського саду. Праворуч, на розі великою плямою червоніла кров.

— Боже мій! — звернувся я до Голубовича, — тут рано стояли наші вартові, і це, певно, їхня кров!

Він нічого не відповів. Тінь страждання пробігла по його обличчі; худий і блідий, він зблід ще більше, зігнувся й, перебігаючи від дерева до дерева, попростував через сад.

* * *

Стрілянина тривала цілий день. Проте на вечірнє засідання зібралися всі депутати. Становище наше гіршало з кожною годиною. Проєкт Універсалу закінчувався й на другий день мав поступити на розгляд фракцій Центральної Ради.

За відомостями, що поступили до військового міністра, наші справи на фронтах теж гіршали. Щоб спасти становище й дати можливість Центральній Раді обговорити й прийняти IV Універсал ще в Києві й, по можливості, в нормальних обставинах, вирішено відтягнути наші сили з фронту ближче до Києва, а деяким частинам, на чолі з Симоном Петлюрою, прибути й до самої столиці, щоб зліквідувати большевицький виступ. Київській залозі наказано було

триматися до останньої змоги. І ця невелика залога ідейних, вірних синів України виконала своє завдання до кінця. Майже без спочинку, без їжі, оточена з трьох боків ворогом, вона билася непохитно й кілька днів віддано боронила своїх представників. А серед цих представників, на сором і на жаль, вже знайшлося кілька легкодухів, що почали зневірюватись і тягти „ліву лінію", допомагаючи большевикам, заважаючи нашій однодушній акції.

Це, власно, й дало привід „Харківським Народнім Секретарям" до їхніх заяв, що Центральна Рада „подривается ізнутрі"...

Я так і не знаю досі, чи то з наказу нашого Уряду, чи команда залоги зробила це самочинно, але, „беручи на увагу тяжкий і відповідальний історичний час" (слова коменданта Ковенка), комендантові Києва панові Ковенкові було доручено тих депутатів заарештувати й почати проти них слідство. І я не можу й тепер ізгадати без хвилювання ту годину, коли це сталося. Хтось із членів Центральної Ради, чи не Іван Стешенко, голосно промовив, що всі виходи заняті козаками. Серед депутатів почався рух, і в цю ж хвилину біля столу президії зявився з кількома козаками комендант Ковенко.

Попрохавши всіх присутніх залишитися на своїх місцях, він почав по списку викликати деяких депутатів. Ми побачили, що викликаються саме ті, що вели ліву політику. Була напружена тиша. Всі, наче приголомшені несподіванкою, мовчали й намагалися зрозуміти: що ж буде далі? Чим скінчиться цей випадок, мабуть, перший в історії парляментаризму? Мовчали...

А десь іздаля греміли гармати, пахкали рушниці, тарахкотіли кулемети й згуками своїми дратували до краю напружені нерви.

І коли п. Ковенко, оточивши всіх викликаних козаками, оголосив їм, що вони заарештовані й мусять іти за ним, — напруження дійшло до найвищої точки.

Заступник голови Центральної Ради п. Шраг ураз підвівся на ноги й різким голосом заявив із цього приводу протест. За ним заявили протести п. п. Зарудний і Голубович.

Заарештованих повели.

Деякі депутати тішились, але більшу частину опанував гнітючий настрій, тим більше, що по якомусь непорозумінню було також заарештовано й колишнього товариша військового міністра Володимира Кедровського, хоч він до лівої течії ніколи не належав і був завжди вірним і щирим громадянином нашої Вітчини.

У той вечір розійшлися всі рано. На душі було тяжко й сумно. Я вийшов разом із професором М. Грушевським. До нього прилучилися його дружина й дочка, що були на хорах, і артист державного театру С. Каргальський, що в нього я тоді мешкав. У тому районі, де був будинок М. Грушевського й де я мешкав (за квартал) було неспокійно. Начальник охорони Центральної Ради вирядив із нами трьох озброєних козаків, і так ми, тихо розмовляючи на болючі теми та вдивляючись напруженими очима в пітьму ночі, поволі йшли до своїх осель.

Памятаю добре, як під час цієї подорожі професор Грушевський розвивав свій погляд до большевізму. З усією силою своєї ерудиції він доводив утопічність комунізму, як ідеї взагалі, й абсурдність большевицької совітської системи зокрема. Як потім, вже на еміґрації, цей старий громадський діяч, цей досвідчений европейський політик, міг еволюціонувати аж до повороту в утопічне царство комунізму — для мене цілковита загадка!...

На другий день до Києва прибув Симон Петлюра. У звичайній вояцькій шинелі, з баґнетом за плечима, він ішов на чолі чорних гайдамаків, бадьорий, енерґічний. Дивлячись на нього, вірилося, що тепер ми переможемо! Козаки вже й тоді любили його дуже, йшли за ним на все.

В той же день всі військові відділи зєднано під його керуванням. Бій не припинявся й уночі. Другого дня приступом узято арсенал, і до вечора виступ большевиків у Києві було зліквідовано.

Життя почало входити в норму. Знов вирушили трамваї, повідчинялися ресторани, їдальні, крамниці, почали функціонувати театри.

Зявилася можливість нормальної праці в Центральній Раді й по всіх державних інституціях.

Серед таких обставин закінчено IV Універсал, обговорено, виправлено й 22 січня 1918 року пізно вночі цей, великого значення акт прийняла Центральна Рада.

Сталося: Україна — Самостійна Суверенна Держава.

22 січня вже весь культурний світ знав про непохитну волю українського народу.

Того ж дня Україну, як Самостійну Республіку, визнали центральні держави, й у Берестю підписано мирову угоду.

* * *

Другого дня з-за Дніпра почали знову доноситися гарматні вибухи. То латисько-московська навала тиснула наші війська. Майже вдесятеро були більші сили ворога, але українські частини, маючи в душі своїй святий заповіт боротьби за Батьківщину, боролися героїчно й увесь час відступали з боєм.

Все ближче й ближче гарматні вибухи, все більше й більше знесилювалося наше козацтво й не було вже надії втриматися на лівому березі,—треба було відступати за Дніпро, але це вже нас не лякало.

Доля України була правно вирішена у своїй столиці, в своєму парляменті. Самостійність було визнано, мир підписано, й окупація большевиками теренів України — ми знали — буде тимчасова.

Вночі українські відділи відступили за Дніпро до Києва й там закріпилися. Бій тривав цілий день. Большевики кілька разів намагалися перейти на правий берег, але кожного разу зустрічали героїчний опір і відходили.

Спустилися сутінки. Гарматна стрілянина поволі затихала, замовкли кулемети, й тільки час від часу чулися ще поодинокі рушничні постріли.

А тим часом від житомирського шляху наближалася допомога. Ішов полк під командою полковника Петрова з величезним обозом провіянту, зброї й набоїв.

Полк ішов до Центральної Ради, як до Меки української, щоб висловити представникам народнім своє співчуття й віддати себе в їхнє розпорядження.

З Центральної Ради вийшли привітати їх: Борис Мартос — від уряду, Микола Левитський (артільний батько)—від Центральної Ради та я — від Установчих Зборів.

Ніколи не забуду палкої промови одного з козаків. Він, між іншим, говорив, що хоч він є й простий неосвічений селянин, але серцем і душею відчуває ту правду, що за неї змагається Центральна Рада, відчуває, що за них — селян і за Матір Україну борються її члени, і цю правду відчувають також і всі його товариші, що прийшли віддати нам своє життя.

„Чи так, брати, я кажу?“ — звернувся він до своїх товаришів.

„Так! Так! Правда! Правда!“ — як один загомоніли всі козаки.

„Слава Центральній Раді!“ — вигукнув хтось серед них.

І гучне, могутнє „слава“ сотень голосів пролунало далеко серед зимової ночі.

Я відчув тоді в душі своїй велику радість і зрозумів, що цей народ вартий волі, вартий своєї самостійної держави, і вічна ганьба тому, хто цій ідеї зрадить і відступиться від свого рідного народу.

Не менше зворушення викликав своєю промовою й полковник Петрів. Між іншим, він казав: „Я йду боротися за ваші ідеали, бо це ідеали всесвітні, ідеали народоправства, порядку й закона, і ми віддали всі сили наші, щоб не допустити большевицьких узурпаторів кинути в нещастя й анархію квітучу Україну. Нас вийшло вдвічі більше, ми йшли кілька днів походним порядком, і за цей час майже половина хиткого елементу розбіглася, але ці, що остались і дійшли — це самі свідомі українці, й ці вас не зрадять і не залишать ніколи! Посилайте нас на боротьбу — ми готові!“

Під час цих промов вийшли з Центральної Ради ще кількадесят депутатів і мовчки слухали. А старий борець за волю України М. Левитський підійшов до полковника Петрова, стиснув його руку, поцілував і зо слізьми в голосі звернувся до козаків:

— Сини мої! Я тридцять пять літ чекав цього часу! Визволення України почалося і, як доведеться тепер умерти, я вмру спокійно, бо знаю, що тепер вже ніяка сила не задушить волі нашого народу.

Потім промовляв я.

Далі Б. Мартос звернувся до козаків із словами: „Ви прийшли якраз завчасу. Ідіть, спочиньте,—для вас уже все готове; спочиньте й будьте величні духом, бо завтра, може, доведеться здійснювати ваші слова“.

Цей пізній вечір залишиться в моїй памяті назавжди, бо в цей вечір із особливою силою почувалося наше єднання з народом, а таке єднання є запорукою нашої перемоги.

Ніч мешканці Києва переживали у великому неспокою. Ледве почало світати, знову затарахкотіли кулемети й ревнули гармати.

Місцеві комуністи знову підняли голову й рішилися вдруге на одвертий виступ. Вони сконцентрували свої сили виключно в наступі на Центральну Раду, бажаючи захопити її до своїх рук і тим паралізувати діяльність державного центру. Їм удалося посунутися настільки близько, що в їхніх руках уже був університетський сад, частина Фундуклиївської біля Хрищатика й одна кавярня на Великій Володимирській — у двох кварталах від Центральної Ради.

Тоді наша команда кинула до осередку міста січових стрільців. Вони то й відперли большевиків.

Змучені, знервовані, перетомлені кількаденною безупинною боротьбою січові стрільці одначе завжди були першими там, де найтяжчі були обставини, де найбільша була небезпека. Хоробро й ні на хвилину не задумуючись, вони важили своїм життям для рятування рідного краю. Слава про них не поляже, а житиме в душах українського громадянства й на сторінках історії віками.

Багацько в цей день полягло вірних синів України, але ще більше большевиків. Правий берег був ще в наших руках.

Увечері того ж дня українська розвідка сповістила, що до большевиків надійшла велика допомога. Наші ж частини рідшали; сили виснажувалися; людей меншало з кожною годиною, й деякі пункти охоронялися вже 5—10 людьми. Навіть такий важний стратегічний пункт, як стація „Київ-Другий“, охоронявся лише сімома людьми. Ці семеро героїв — я сказав би, фанатиків української визвольної ідеї — на чолі із старшиною Чорним, боронили стацію гарматою й кулеметами цілих девять діб, майже без сну й без їжі. І тільки напередодні відступу українських військ із Києва на Житомир, коли двох із цієї групи було забито, самого Чорного тяжко ранено в голову, в обидві руки й ногу, а з ним ще двох людей,—вони залишили стацію знесиленими до такого ступеня, що до лікарні їх привезли зомлілими.

Наступного дня чекали ми з турботою...

Ранком большевики кинули в бій усі свої резерви й довели гарматну стрілянину до нечуваних розмірів. Вони, не жаліючи ані мирних громадян, ані самого міста, почали обстрілювати середину Києва.

Я прокинувся від страшного гуку. Будинок, де я мешкав, дрижав, дзеленькотіли вікна, чулися викрики й стогін людей. Я зірвався з канапи. С. Каргальський стояв уже біля вікна й схвильованим голосом сповістив, що стрільно попало в третій поверх будинку, що напроти. Я підійшов до вікна. Через вулицю в сніні чорніла велика вирва, на землі валялось каміння, розбиті рями й скло. Як потім ми довідалися, стрільно попало до спальні й забило батька, матір і малу дитину.

Я хутко вдягнувся й пішов до Центральної Ради. Разом ізо мною вийшов і Каргальський.

Вибухи не затихали ні на хвилину. В повітрі гуло, ревіло, й майже без перерви — то далеко, то зовсім близько — дзеленькотіли розбиті вікна. По дорозі до Центральної Ради ми вже бачили кілька розбитих будинків.

У Центральній Раді всі депутати були на місцях; робота не припинялася.

Перед полудневою перервою стало відомо, що большевикам удалося перейти на правий берег, зайняти товарову стацію й бронепотягом посунутися до двірця.

Коли ми йшли на обід, Київ обстрілювався вже перехресним вогнем. Ми проходили повз будинок М. Грушевського; він ще стояв цілий, але за яких десять хвилин ми з вікон нашої кімнати побачили в ньому кілька вирв, і з них вибухало полумя.

З товарової стації цей величезний шостиповерховий, в українському стилю будинок було видно як на долоні, й большевики, знаючи, що це будинок М. Грушевського, почали бити в нього фуґасовими стрільнами.

Увечері будинок був уже охоплений полумям зо всіх боків і величезними вогневими язиками освічував усе, як удень.

По вулицях везли тяжкоранених; то тут, то там бігли до лікарень легкоранені військові й цивільні. Люди почали ховатися по льохах, по нижчих поверхах будинків і виходили лише в крайній потребі, хутко перебігаючи вулиці й хідники та тулячись попід мурами будинків. Вночі місто вже горіло в кількох місцях з різних боків.

Розпач опанувала мешканців величезного, гарного, золотоверхого Києва.

Темна ніч, переповнена тугою й болем цих кількаденних подій, заливала жахом все навкруги, зазирала в мозок, у найдальші куточки душі й віщувала щось суворе й неминуче.

* * *

На другий день ранком, ідучи до Центральної Ради, я міста не пізнав: сила зруйнованих будинків, на бруках величезні вирви від тяжких стрілен, розбиті, потрощені дерева, звалені телеграфічні стовби, порваний заплутаний дріт, сила каміння, тинку й скла.

А над головою все скрегочуть, все виють стрільна; тарахкотять кулемети, й по всьому місті безупинний гук і стогін.

Большевики завдалися метою зруйнувати Центральну Раду. Стріл за стрілом посилають вони в цей район. Вже сила будинків навкруги Ради мають по 17—20 вирв, деякі стіни вже розсипались, а Центральна Рада стоїть, як і раніше: ціла, біла й величня.

Всередині майже всі депутати. Іде нарада про те, як бути далі? Військовий міністр заявив, що хоч українське військо знесилене й перетомлене, але триматися ще можна. Деякі депутати висловлю-

ються за те, що не слід наражати столицю, що не варто губити наші найліпші військові сили, тим більше, що допомоги немає, а до большевиків все прибувають свіжі частини. З цього приводу по обіді мала відбутися нарада міністрів і винесено певне рішення.

Тим часом канонада дійшла до найвищого ступеня. В середині міста стрільна розривалися по всіх улицях і провулках.

Одним стрільном мене було легко контужено. Отримавши допомогу в якійсь аптеці, я мусив піти до свого помешкання й лягти в ліжко. На вечірнє засідання вже піти не міг. На цьому саме засіданні було вирішено відступати на Житомир, — і пізно вночі, 25 січня, наші міністерства, Центральна Рада й військо залишили столицю.

Ранком ми були здивовані, не почувши більше вибухів. Мені було трохи легше, і я вирішив вийти. Зо мною вийшов і п. Каргальський. Вийшовши на вулицю, ми здивовано зупинилися. По вулиці, парами, обкручені навхрест і впоперек кулеметними стьожками, вешталися большевики. Всіх стрічних вони зупиняли й перевіряли документи. Підійшло двоє й до нас.

— Ваші документи! — викрикнув миршавенький, увесь у ластовиннях, руденький жидок.

На моє щастя, при мені було посвідчення по моїй попередній посаді — помішника державного контролера, його я й протягнув другому салдатові москалеві. Той, мабуть, був неписьменний, бо дочекавшися, коли жидок розглянув документ С. Каргальського, протягнув йому моє посвідчення. Жидок-комуніст розглянув і з патосом вигукнув, що це посвідчення не дійсне, бо видане контр-революційною владою, та щоб я негайно пішов до комендантури й виміняв свій документ на совітський.

У цей час до нас наблизився якийсь старенький урядовець у судейському кашкеті.

— Снять кокарду! — викрикнув той же жидок.

І не встиг урядовець ще підняти руку, як комуніст зірвав йому з голови кашкета й одірвав кокарду та арматуру разом із сукном. А москаль-комуніст тим часом стояв поруч і нахабно дурненько всміхався.

— Що ж ви рвете, я й сам зніму, — спробував був перечити урядовець.

— Нє разгаварівать! Буржуй! — викрикнув голосно жидок. Кинув урядовцеві в обличчя кашкет і, замірившись прикладом, одійшов далі творити „контроль“ і „розправу“.

— Боже мій, до чого я дожив на старості літ! — промовив урядовець із слізьми на очах, підняв із землі кашкета й пішов, зігнувшись.

І щось трагічне було в цій похиленій старечій постаті. Наче йшов живий символь осоромленої, пригніченої, заплюваної країни...

— Нещасна держава й нещасна влада, коли думають існувати при таких порядках і опиратися на такі елементи, — зідхаючи промовив С. Каргальський.

Я нічого не відповів. Все було так ясно, так зрозуміло. Тільки чув, як боліла душа й у безсилій злобі стискалися кулаки.

Якась непоборна сила тягла мене до Центральної Ради. Хтілося подивитися, що роблять там нові господарі.

Вигляд зруйнованого міста був жахливий. На Фундуклїівській вулиці здибав я п. Лизанівського. Він оповів, що багацько наших діячів не встигли завчасу вибратися з Киева, та що наші товариші по партії вирішили таемно зібратися на приватній квартирі в п. Приходька.

В умовленому місці і в умовлений час ми зійшлися й тут почули болючу, сумну новину: большевикам удалося зловити міністра Зарудного, редактора газети „Народня Воля" Пугача і члена Центральної Ради Бочковського й усіх дико мучено й забито.

На цьому засіданні було вирішено декому залишитися в Киеві для конспіративної праці, а іншим, по змозі, втікати.

На другий день, змінивши вигляд, ховаючися, я вирушив до Одеси.

* * *

Так перші дні проголошення Самостійної України були скроплені кровю найліпших синів її на фронтах і в самій столиці. Ми були розбиті, ми відступали, але все ж факт лишався фактом: Україна вже була проголошена самостійною державою, була визнана, від Московщини одірвана, і присутність на нашій землі чужих військ була лише ворожою тимчасовою окупацією.

І за цю державність ось уже десять довгих років ведеться невпинна героїчна боротьба. Ці десять років утворили з нашого народу свідому націю, що своєю кровю й страшними муками зафіксувала перед світом своє незломне бажання бути господарем на своїй предковічній землі.

Нині — це бажання стало чинником, що з ним мусить — проти волі — числитися совітська Росія, і він, скорше чи пізніше, зробить із факту російського панування в Україні—страшний, кошмарний сон.

ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ

Полковник.

Матеріяли до історії 2-ої Кулеметної бригади.

Початок формування. В середині березня 1920 року в фортеці Берестю-Литовському була зформована 6-та Запасова Стрілецька бриґада при 6-ій Стрілецькій дивізії, напочатку у вигляді кадрів для пішого куреня, кінного відділу, технічного куреня й гарматного відділу.

Крім того при бриґаді було зібрано старшинський курінь, яко резерва старшини не лишє для 6-ої Стрілецької дивізії, але й для всієї армії, що тоді перебувала ще у ворожім запіллі. Були також при бриґаді й помічні частини, а саме: інтендантство та санітарна частина.

Командний склад, старшина й козацтво. В період формування командування бриґади складалося з: командира бриґади генерал-хорунжого Білинського; начальника штабу бриґади генерального штабу підполковника Пересади; командира пішого куреня підполковника Порохівського; командира старшинського куреня полковника Романовського; командира кінного відділу підполковника Антоновича; командира гарматного відділу сотника Катилова; виконувателя обовязки начальника постачання поручника Старикова.

Старшинські та козацькі кадри бриґади, також як і кадри дивізії, складалися з тої старшини та козаків, що після війни 1919 р. перебули зиму в польських таборах. Перехворівши на тиф — або під час самої війни, або в таборах, — ці вояки під медичним поглядом в більшості своїй, по стану здоровя, потребували ще довгого відпочинку та доброго відживлення після півголодного перебування в таборах.

До 6-ої дивізії з цих вояків виділено було людей найздоровших. До бриґади ж увійшли всі ті, що ще не надавалися по стану здоровя до воєнно-походного життя, бо там були ще й такі, що зовсім не могли виходити на навчання, а тільки виходили погрітися на сонці. Але добре харчування, що було в Берестї, молодість та

щире бажання якнайскорше вибратися в Україну, радість, що вже недалеко цей час, робили чудо, і люди з кожним днем набиралися сили та здоровя.

Щира любов до Батьківщини, мрії про її визволення, ненависть до ворога, муки, перенесені в боротьбі, память про товаришів та начальників, що загинули в боях,—все це зливало цих вояків в одну братерську сімю, де не було іншого почуття, як почуття любови один до одного. Ні лайки, ні сварки не траплялися. Взаємна ввічливість, слухняність до старших знаменують цей період, коли всі готовилися до бою за волю Батьківщини. Люди були добре вдягнені в обмундурування американського зразку, мали добрі черевики.

Зброю в бриґаді було видано всім. Правда, це не були нові рушниці, але все ж таки вони були в добрім стані.

Перехід до Бердичева. В короткім часі, після відбуття 6-ої Стрілецької дивізії під командою полковника Безручка на фронт, бриґада одержала наказ від 3 травня перейти до Бердичева, де було визначено їй постій. Перехід відбувся під моєю командою, яко заступника командара бриґади, що зо своїм начальником штабу виїхав до Бердичева раніш. Переїзд бриґади до Бердичева залізницею, через лиху комунікацію, тривав вісім днів.

По переїзді через граничну лінію між Польщею та Україною було зроблено маленький парад із відповідними промовами та зо співами національного гімну „Ще не вмерла Україна".

В Шепетівці, де бриґада затрималася на чотири дні, місцевий аматорський гурток дав дві виставі. В програмі його та виконанні урочисто підкреслювалося польсько-українське обєднання для боротьби проти москалів.

Склад бригади в момент переходу до Бердичева. Бриґада в час переходу до Бердичева складалася з: пішого куреня — 100 козаків, кінного відділу — 25 козаків, технічного куреня — 30 козаків, гарматного відділу—20 козаків, старшинського куреня — біля 300 старшин і 40 урядовців, інтендантства бриґади—30 козаків, шпиталик бриґади—1 лікар, 2 фершали, 5 сестер жалібниць та 8 козаків.

Бердичів. Дня 11 травня бриґада прибула в Бердичів і розмістилася на т. зв. Лисій Горі в касарнях, що були в жалюгіднім стані: ні вікон, ні дверей, не кажучи вже про поли для спання, столи, стільці та інші предмети, необхідні для життя. Все це під час революційної стихії розграбувало населення сусідніх слобідок.

Зважаючи на те, що кадри бриґади складалися із старшин та козаків, що пробули в полі з грудня 1918 по грудень 1919 року, а крім того, ще й цілу зиму пересиділи в польських таборах, — цей стан касарень не мав жадного неґативного впливу на бадьорий настрій вояків, тим більше, що весна була погожа та тепла. Само

собою зрозуміло, що зразу ж було вжито найрішучіших заходів до приведення помешкань у відповідний стан.

Переорганізація за новими штатами.

У скорім часі після прибуття до Бердичева було отримано нові штати. Згідно з ними мала формуватися запасова бриґада, а на командира 6-ої Запасової Стрілецької бриґади на місце генерал-хорунжого Білинського, що був призначений до Києва на посаду командира 7-ої запасової бриґади, був призначений я. Разом із ним відїхав і полковник Пересада.

Бриґада, що в короткім часі довела склад свій до 1,500 душ, перейшла до організації згідно з новими штатами і прийняла такий вигляд:

Штаб бриґади: В. о. начальника штабу—хорунжий Литовчик; відділи: мобілізаційний, персональний, інструкторський, загальний та культурно-освітній. Помішник командира бриґади — полковник Василів.

Піші курені:

1) 16-ий запасовий стрілецький — сотник Кустовський.

2) 17-ий — сотник М. Бензель.

3) 18-ий — підполковник Потапів.

Кожний курінь складався з трьох піших та одної кулеметної сотні.

4) Кінний відділ — командир сотник Охтаніїв, замість підполковника Антоновича, що відбув до 7-ої бриґади.

5) Гарматний полк — командир хорунжий Пославський, замість сотника Катилова, що також відбув до 7-ої бриґади.

Гарматний полк складався: з легкої польової 3 цалевої батареї; командир — поручник Олександер Коряко; з важкої батареї—сотник Курдебановський, з гірської батареї—хорунжий Олекса Рудченко.

Для формування всіх цих батарей були зібрані відповідні по підготовці та попередній службі кадри старшин та козаків, але, на жаль, тільки формування легкої батареї було доведено до кінця. Формування ж інших батарей, через події, що розгорнулися були в короткім часі, не було виконано. Персональний склад їх було влито до легкої батареї.

6) Технічний курінь — командир куреня поручник Козловський.

Курінь мав саперну сотню, звязкову сотню, самокатну сотню та нестройову частину.

7) Підстаршинська школа.

8) Старшинський курінь — підполковник Радченко.

Курінь мав біля 300 панів старшин та 40 козаків.

Курінь розподілявся на дві сотні та нестройову чоту, що складалася зо старшин, нездатних до стройової служби, та урядовців.

9) Постачання бриґади — сотник Жученко.

10) Санітарна частина мала 2 лікарі, 3 фершали, 8 санітарів та 5 сестер-жалібниць.

Поповнення бригади. З перших же днів після прибуття до Бердичева, до бриґади почали зголошуватися охотники. Більшість із них складалася з козаків армії Української Народньої Республіки, що через різні обставини залишалися у ворожому запіллі. Ці люди охоче проходили військову муштру та з нетерпінням чекали того часу, коли їх буде відряджено до дієвої частини. Кінний відділ та кулеметні сотні піших куренів поповнялися в більшості повстанчими відділами, що, прибуваючи до бриґади, мали коней, тачанки та кулемети. Надто відзначити треба повстанчий відділ отамана Куравського, що привів до бриґади біля 300 козаків, 100 коней, тачанки та кулемети.

Отаман Куравський сам допоміг розподілити приведених людей по частинах бриґади, відповідно до здібностей та фаху. На жаль, не всі отамани були подібні до отамана Куравського. Деякі неохоче підлягали розпорядженням Вищого Українського Військового Командування й не хотіли вливатися до бриґади. Деякі зробили це лише під загрозою сили, а ще інші й зовсім ухилилися й подалися в глибоке запілля нашої армії. Звичайно, були й такі, що, вливаючись до бриґади, потім тільки й чекали першої доброї нагоди, щоб зникнути з неї знову.

Таким чином, поповнюючися найрізноманітнішим елементом, а саме: охотниками з колишніх козаків армії У. Н. Р., охочою молоддю, що ще не служила у війську, повстанцями та полоненими українцями з большевицької армії, — бриґада в короткім часі збільшилася до 2,000 вояків. Силу бриґади складали: перше, ті старшини та козаки, що прибули з нею з Польщі, і друге -- підстаршини та козаки-повстанці, що мали дуже великий потяг до регулярних частин. Решта ж потребувала як виучки, так особливо прищіплювання військової дисципліни.

Справи постачання. Бриґада могла би й надалі розростатися з таким же успіхом і то навіть без оголошення мобілізації, але на перешкоді цьому стали злі справи нашого постачання. Постачання бриґади знаходилося в повній залежності від Польської Інтендантури, а вона й сама тоді ще не була досконалою. Наслідком цього було те, що всім воякам, чинам бриґади, доводилося деякий час майже голодувати. Були дні, коли не було навіть хліба. Люди терпіли в надії, що це минеться.

Щождо задоволення бриґади одягом, узуттям, особливо ж зброєю, то справа виглядала зовсім зле. Склади з вогнеприпасами були в польських руках і, щоб одержати скриню набоїв, доводилося писати, просити та довгенько ждати. Коли ж що й одержували, то ніколи не отримували в тій кількості, скільки просилося, — або ж у таким злім стані, що часто густо не надавалося до вжитку.

Такий стан задоволення бриґади в звязку з чутками, що кружляли по місту, зле впливав на настрій вояків.

А чули ми багацько...

Виявлялося, що величпа й далекосягла ідея мирного співжиття народів українського й польського, що була покладена в основу україно-польського союзу Головним Отаманом Петлюрою й Начальним Вождем у той час Пілсудським, інтерпретувалася невідповідальними чинниками так, що далеко відбігало від замірів творців союзу. Прості польські жовніри, рядове польське старшинство, часом і деяка частина польської преси не ховали того, що Польща має бути оце до Чорного моря й у кордонах до 1772 р.

Місцеве польське населення одверто твердило, що українські частини є лише фікцією, а що тут має бути справжня Польща та що вона, вигнавши большевиків, розжене всі українські частини та приєднає Правобережжя до Польщі.

В звязку з цим не раз поширювалися чутки, що нібито Український Уряд заарештовано та що 6-у дивізію знято з фронту *).

Українське населення було дуже втішене нашим приходом, вбачаючи в українських частинах своїх натуральних захисників та ознаку творення Незалежної України.

Отже ці чутки, в звязку зо злим станом постачання бриґади, створювали у вояків бриґади враження, що польські місцеві чинники не довіряють нам і не хочуть, щоб ми мали частини великі та сильні.

Бриґаді покищо доводилось обмежуватися зброєю, вивезеною з Берестя-Литовського. Про те, що бриґада перебувала в тяжкім стані, було донесено Вищому Українському Командуванню, і тільки після приїзду до Бердичева генерала Петрова справа з харчуванням була більш-менш налагоджена.

Щождо постачання зброєю, то це питання не було розвязане.

На одяг лишалося чекати з Варшави, звідки його вислав генерал Зелінський **).

Взаємовідносини з польським командуванням.

У Бердичеві, крім 6-ої Запасової Стрілецької бриґади, стояли дві польські етапові частині. Кожна мала по два батальйони. Були—польська комендантська частина та вартова частина при польській інтендантурі. Всі ці польські частини підлягали польському начальникові залоги, і ним був, здається, полковник Шикевич, колишній командир полку в російській армії. В його особі і москалі, і большевики мали непримиреного ворога. Не тільки як польський патріот, він ще горів до них жагою помсти за свою винищену ними родину. Колишня приналежність до одної армії та ненависть до ворога вязали цього польського начальника залоги й мене (я був начальником української залоги) чисто дружніми взаємовідносинами. За весь короткий час співпраці не було між нами жадного непорозуміння. Якби доля формування бриґади залежала від цього полковника, то бриґада мала б усе, що тільки потребувала. Але, на

---

*) Очевидно, подібні чутки розповсюджували большевики, що вміло використовували в своїх цілях ситуації, подібні до вищенаведеної. Редакція.

**) Голова Української Військової Місії у Варшаві.

жаль, польський начальник залоги не мав впливу на польську інтендантуру, де була зовсім інша думка щодо формування українських частин. Начальники залог зносилися або листовно, або через адьютантів, або шляхом взаємних відвідувань.

Щодо поділу залогової служби, то вона була поділена так: порядок у місті підтримували українські патрулі, склади ж охороняла польська варта.

Між старшинами та козаками союзних армій було взаємне привітання. На двох урочистих виставах, що їх влаштовала була бердичівська громада, польські та українські вояки зливалися в одну споріднену масу. В день іменин Головного Отамана було відправлено службу Божу та переведено парад. У параді брали участь також і польські частини.

Праця командного складу бригади.

У цей період формування та організації весь командний склад бриґади переводив напружену працю для приведення бриґади до такого стану, щоб вона могла виконувати своє призначення запасової частини. В частинах переводилися навчання практичні та теоретичні. Командири частин та штаби були зайняті підготовкою помешкань як для наявних кадрів, так і для майбутніх поповнень: помешкання впорядковувалися, заготовлялося все необхідне для касарень. Господарчі частини налагоджували засоби транспорту: робили та лагодили вози, набували коні. Багато було перешкод при цій праці, але старшини та підстаршини з великим досвідом від попередніх воєн, перебувши всякі пригоди, чудово справлялися зо своїми завданнями: народжувалися не тільки добре оборудовані в розумінні господарчому частини, народжувалися частини з традиціями, з дисципліною. Кінний відділ у короткому часі мав добрих посідланих коней; батарея — з повними упряжками, з набійними скриньками; технічний курінь створив майстерні, де вироблялося все потрібне для частини. Піші курені достали кулемети та телефонне майно. Все це майно розшукувалося, де тільки було можна—по слобідках, що біля Лисої Гори, по близьких і дальших селах. Охотники, що прибували до бриґади, залюбки повідомляли, де те військове майно можна знайти. Правда, все це майно було дуже різноманітне, часами в лихому стані, але все ж таки придатне до війни. Деякі люди, що прибували до бриґади, побачивши, що зброї дуже бракує, відправлялися на недбало бережені склади і, тихцем, уночі роздобували собі зброю. Люди тягнулися за зброєю всіма почуттями. І не тільки для того, щоб учитися, а щоб іти воювати, люди зливалися в одну бойову сімю. Неохоче йшли в командировки, неохоче залишали своє військове товариство.

Штаб бриґади підготовляв усе необхідне для переведення мобілізації в трьох повітах. У ці повіти були відправлені старшини для налагодження апаратів військових повітових начальників. Були відправлені по повітах Волині повітові коменданти. Було відправлено також біля 20 старшин до польських частин для полагодження між частинами та населенням можливих непорозумінь.

Прорив фронту. Польський фронт прорвали большевики. Польсько-українська залога отримала наказа укріпити місто та бути напоготові до одсічі. Начальники залог, по взаємній згоді, поділили участок оборони на польський та українсь кий відтинок. За певним пляном почали копати окопи та будувати штучні перешкоди. Військові помагало місцеве населення. В залежності від чуток, що доходили з фронту (бо постійний звязок був перерваний), роботи по доведенню Бердичева до оборони переводилися з більшою або меншою гарячковістю. Під час цієї підготовки бриґада отримала від польської інтендантури значну кількість рушниць та всю потрібну до гармат муніцію.

Фальшиві сполохи. Під час сполохів, що вибухали були в наслідок часом зовсім неймовірних чуток, виявилася надзвичайна нервовість польських етапових частин. Їхні застави, не бачачи ще ворога, лише отримавши неправдиві повідомлення, покидали свої участки й направлялися до свого штабу.

Молоді польські жовніри, а з них переважно складалися частини, та так само молоді старшини були дуже чуйні до всяких провокацій, що на них, між іншим, не скупилися місцеві прихильники большевиків. Польські етапові вояки не могли ніяк призвичаїтися до тієї методи підлої боротьби, що її притримувалися большевики. Тому кожна ніч у залозі була дуже неспокійна: застави зникали, частини знімали сполохи, збиралися до відступу. До штабу української бриґади не раз серед ночі зявлялися з польських бекетів жовніри, щоб перевірити, чи бриґада часом тихенько не відійшла.

Транспорти ранених, що проходили через Бердичів, остаточно підривали дух польських етапових вояків: порубані, поколені півтрупи, як рівно й оповідання, що большевики не дають нікому помилування та не беруть у полон, — робили дуже зле враження на польських жовнірів. Войовничий настрій етапових частин та похвальба, що Польща має бути по Дніпро, перейшов на упадок духа; стало чути: „пощо нам битися за Україну?“ Повна відрізаність від нашого командування, брак відомостей про фронт та про ворога — позбавляли командний склад можливости вжити рішуче відповідних заходів. У кожн'м разі, щоб припинити цей настрій польської залоги, довелося українській бриґаді додати до кожної польської застави по своїй чоті або рою. Нарешті важливіші участки оборони, як Житомирська та Білопільська шоса, а також участок залізничого двірця довелося обсадити виключно українськими заставами. Щождо 6-ої Запасової стрілецької бриґади, то в цей період всі вояки її були дуже захоплені як закінченням організац ї, так головне озброєнням. Тільки в цей рішучий момент можна було отримати із польських склепів все, що було потрібне, і всі старалися не упустити цього моменту.

Найрізноманітніші почування опановували настрій вояків. Відчувалося, що цей прорив фронту має велике значення; що він знаменує новий період боротьби, що невідомо до чого доведе. Відчува-

лося, що як польська армія не видержить у боротьбі з большевиками, то нам боротьба з ними буде затяжка. А проте вояки не падали духом; у відході польської армії не вбачали причини до свого відходу, а навпаки готувалися навіть до того, що якби обставини цього вимагали — йти хоч би й через вороже запілля на зєднання з українською армією.

Большевицький наскок на Бердичів.

Український розїзд робив у 20-х числах червня розвідку в напрямку на Білопілля й доповів, що маса ворожої кінноти наближається до Бердичева. Позиції були зміцнені, і ніч пройшла в дрібній перестрілці з ворожими розїздами. Це була їхня розвідка. На ранок, можна було гадати, що большевицька кіннота залишила думку атакувати Бердичів та подалася в напрямку на Київ. Але в той же день москалі повели наступ на Бердичів у багатьох пунктах одразу:

1) На залізничий двірець із півночі та в напрямку з Білопільської шоси.

2) З півночі на саме місто, в напрямку на склад, що находився недалеко від двірця біля колії.

3) На Житомирську заставу, цебто в напрямку з Житомира здовж шоси, в пункт, де шоса пересікає залізничу лінію.

4) На Лису Гору.

Наскок цей, хоч він був і несподіваний, бо гадалося, що вдень москалі атакувати не будуть,—був відбитий на відтинку залізничого двірця та на відтинку Лисої Гори, де ворог у густих кінних масах попав під вогонь наших кулеметів та батареї. Не повелося москалям вдертися до міста й на відтинку між стацією та Житомирською шосою. Але самою Житомирською шосою москалі все ж таки вдерлися до міста. Житомирську заставу охороняла одна чота під командою старшини. При чоті був і кулемет. Застава наша боронилася дуже завзято, але підлі стріли з дооколишніх будинків змусили вояків у рішучий момент замішатися: вони почали відходити й допустили прорив. У час цього наскоку я був у місті, в помешканні штабу бриґади. Там же знаходилися майже всі чини штабу й деякі старшини та козаки, що затрималися при штабі по службі. Зібравши всіх тих вояків, що були при зброї, я повів їх на підтримку Житомирській заставі, що саме відходила. До ворожого обстрілу приєдналася стрільба з будинків. Довелося відходити. Відстрілюючись, група відходила в напрямку на Лису Гору, приєднуючи по дорозі окремих польських та українських вояків. Відходячи, ця група визволила по дорозі польського начальника залоги, що з усім своїм штабом був у критичному становищі, не маючи змоги вийти з помешкання штабу через безперервний обстріл збоку місцевих большевиків. Під час бою на вулицях міста був тяжко ранений помішник командира бриґади полковник Василів, що дістав багато шабельних ударів по голові та лицю. В. о. начальника штабу хорунжого Литовчика захопили москалі до полону. Його не встигли розстріляти, лише дякуючи контр-атаці, що її небавом повели з Лисої

Гори. Коли я з цією групою прибув на Лису Гору, звідки в напрямку на місто йшов сильний загін на підмогу, — то в цей саме момент було виявлено, що москалі скупчуються, щоб атакувати Лису Гору. Прибуття штабу бриґади та начальника польської залоги, що про них за ці сорок хвилин уже розійшлися найстрашніші вісті, було якраз начасі. Все це, разом узяте, заспокоїло вояків і обєднало командування. Батарея, що до цього часу обстрілювала відтинки: Житомир—Білопілля, перемінила з мого наказу позицію якраз своєчасно, щоб перенести вогонь на ворога, що вів наступ на Лису Гору. В момент цієї ворожої атаки на Лису Гору наша резерва стояла напоготові розвинути свою акцію в двох напрямках: на підтримку частин, що боронили Лису Гору, в випадку невтримання позицій, або для контр-атаки на місто, як тільки вияснятся обставини на Лисій Горі. Але ворожа атака на цей участок була відбита, дякуючи влучній стрілянині нашої батареї та кулеметному вогневі з наших піший позицій. Коли стало ясно, що большевики в короткому часі нової атаки на Лису Гору не поведуть, зразу ж були дані відповідні накази для контр-атаки на місто. Старшинський курінь, цей квіт українського вояцтва, спокійно, з повною свідомістю своєї гідности та обовязку, рішуче рушив на місто, щоб там, поділившись на групи, битися з ворогом та вибити його з міста. Акція цього куреня була понад усяку похвалу. Свідомі українці, досвідчені вояки — все змітали на своєму шляху. Їхній наступ був такий рішучий та сміливий, що москалі навіть не встигли зробити шкоди місцевому населенню, а під рішучим наступом покидали коней, своє майно й залишили місто. Деякі ховалися по хатах, переодягаючись, щоб тільки врятувати своє життя. Скоро місто було очищене від ворога. Москалі відійшли. Головні маси їхні подалися на Житомир, де вдерлися до міста та винищили багато народу та польських вояків. Але окремі ворожі відділи й далі то зявлялися, то зникали з очей Бердичівської залоги. В цей свій наскок ворог поніс значні втрати, але завдав також втрат і бриґаді. Розміщені на великій просторіні частини бриґади мусіли битися, не маючи міцного звязку між собою та будучи оточеними ворогом із усіх боків, як то було із заставами на Білопільській шосі та на залізничому двірці. Крім того, під час наскоку невідомо хто висадив у повітря склад вогнеприпасу. Увечері того ж дня виявилося, що з польських частин залишилося в Бердичеві лише біля сотні жовнірів та пять старшин, числячи в тім і польського начальника залоги та коменданта міста. Таким чином, в дальшому охорона та оборона міста цілком перейшла до бриґади. Це тяжке завдання бриґада несла до повороту польських частин, що за кілька днів, після непотрібного відступу втил, знову повернули до Бердичева, ризикуючи, що по дорозі їх може заатакувати ворожа кіннота. Ці частини обсадили свої участки та перебрали охорону над залишеними складами.

Після цього наскоку настав час, коли Бердичів не мав жадного звязку ані з фронтом, ані з тилом нашої чи польської армії. Телеграфічне, телефонічне та залізниче сполучення було перерване. На-

віть звичайні дороги, в напрямку на запілля, часто перерізували московські кінні відділи.

В польській залозі знов почали кружляти різні неспокійні чутки. Вони зрештою вплинули й на начальника польської залоги, що дав наказ польським частинам готовитися до відступу. Щождо 6-ої бриґади, то їй було полишено чинити на власну руку. Обміркувавши становище з начальником штабу бриґади генерал-хорунжим Пороховщиковим, з командирами куренів та помішником командира бриґади полковником Радченком, я дав наказ бриґаді про те, що бриґада й надалі залишається в Бердичеві для його оборони та що тільки тоді буде дано наказ про відступ, коли він надійде від Вищого Українського Командування, що з ним шукається звязку.

Цей мій наказ українські частини прийняли з небувалою радістю. Начальник польської залоги, переконавшися в щирому бажанні українців утримувати свої позиції так довго, як того будуть вимагати обставини, дав наказ про те, щоб і польські частини залишалися. Одначе, як збоку польського начальника залоги, так і з мого було вжито найрішучіших заходів до навязання звязку з Вищим Військовим Командуванням. Хотілося знати, наскільки оборона міста Бердичева має значення для загальних воєнних ділань, та мати своєчасно відповідні керівні накази. Саме місто Бердичів у цей час виглядало як мертве: всі маґазини були замкнені, по вулицях не було видно жадного руху, селяни не приїжджали до міста. Тим часом, по патрулях часто-густо стріляли з вікон. Було видано наказа до населення про те, щоб усі, хто мав зброю, здали її до війська. Таким чином було зібрано невеличку кількість зброї. Одначе, стрілянина по патрулях тривала далі. Це викликало велику злобу проти населення. Наради воєнного командування з представниками населення справі не помогли. Але частина жидівського населення, сама бачачи, що таке поводження несвідомого елементу може довести до ексцесів, прийшла на допомогу українському командуванню тим, що передала йому список будинків, де була зброя, з зазначенням, в які години збираються в цих будинках московські прихильники. Було вжито відповідних заходів — багато місцевих комуністів було обеззброєно, а тих із них, що ставили збройний опір, віддавалося до воєнно-польового суду.

Поза цим не було допущено жадних ексцесів супроти населення. В цей час всі мали багато праці. В той час, коли військові відділи охороняли позиції, провадили близьку та дальню розвідку, постачання бриґади займалося підготовкою до відходу—розподілом майна, що тоді прийшло з Варшави. Персонал шпиталю мав досить праці з раненими та хворими.

Відхід із Бердичева. Нарешті звязок із Вищим Польським Командуванням було налагоджено. Пробувши ще кілька днів у Бердичеві, залога отримала наказа відходити на Старо-Костянтинів. Цей відступ пройшов у дуже тяжких умовах: безпереcтанний дощ і страшне болото по дорогах.

Увесь час бриґада йшла в арієрґарді з додержанням заходів до оборони, як на марші так і на відпочинку. Переходи з необхідности були великі, бо Бердичівська залога була далеко поза лінією загального відступу. Тому, під час цього відходу, відбилося від бриґади багато тих молодих, що вступили до бриґади в Бердичеві. Були також і цілі окремі групи, що подалися на повстання.

У Старо-Костянтинові було зроблено затримку. Відсутність набоїв не давала змоги бриґаді стати на позицію. Все ж таки, щоб підтримати польські частини, до них було послано від бриґади відділ під командою полковника Радченка. Щоб зробити цей відділ боєздатним, довелося відібрати набої від усіх людей, так, що в кожного залишилося на руках не більше від одного вірванта.

У Старо-Костянтинові старшинський курінь був розформований, і старшини були відряджені до других запасових бриґад.

Відділ полковника Радченка після впертих боїв із ворогом, що їх він мав на фронті поруч із польськими частинами, був на початку дальшого відходу відправлений до бриґади. З нею він і зєднався, окрім батареї, що була приділена на час відступу до 54-го польського полку і з ним зробила довший відступ до Галичини, не раз визволяючи цей полк.

Бриґада ж, хоч мала ще досить людей, примушена була відходити майже безоружною в той час, коли ворог знаходився на її запіллю.

Напередодні відходу зо Старо-Костянтинова штаб 13-ої польської дивізії, що при ній була бриґада, загубив звязок із своїми частинами й гадав, що під ворожим натиском вони відійшли на Шепетівку. Цей штаб мав при собі лише декілька підвід та невеличку кількість кінноти і, маючи таким чином більшу рухливість, з моменту на момент був готовий виїхати зо Старо-Костянтинова. Обеззброєній бриґаді треба було йти, надіючись лише на те, що їй пощастить не мати зустрічі з ворогом.

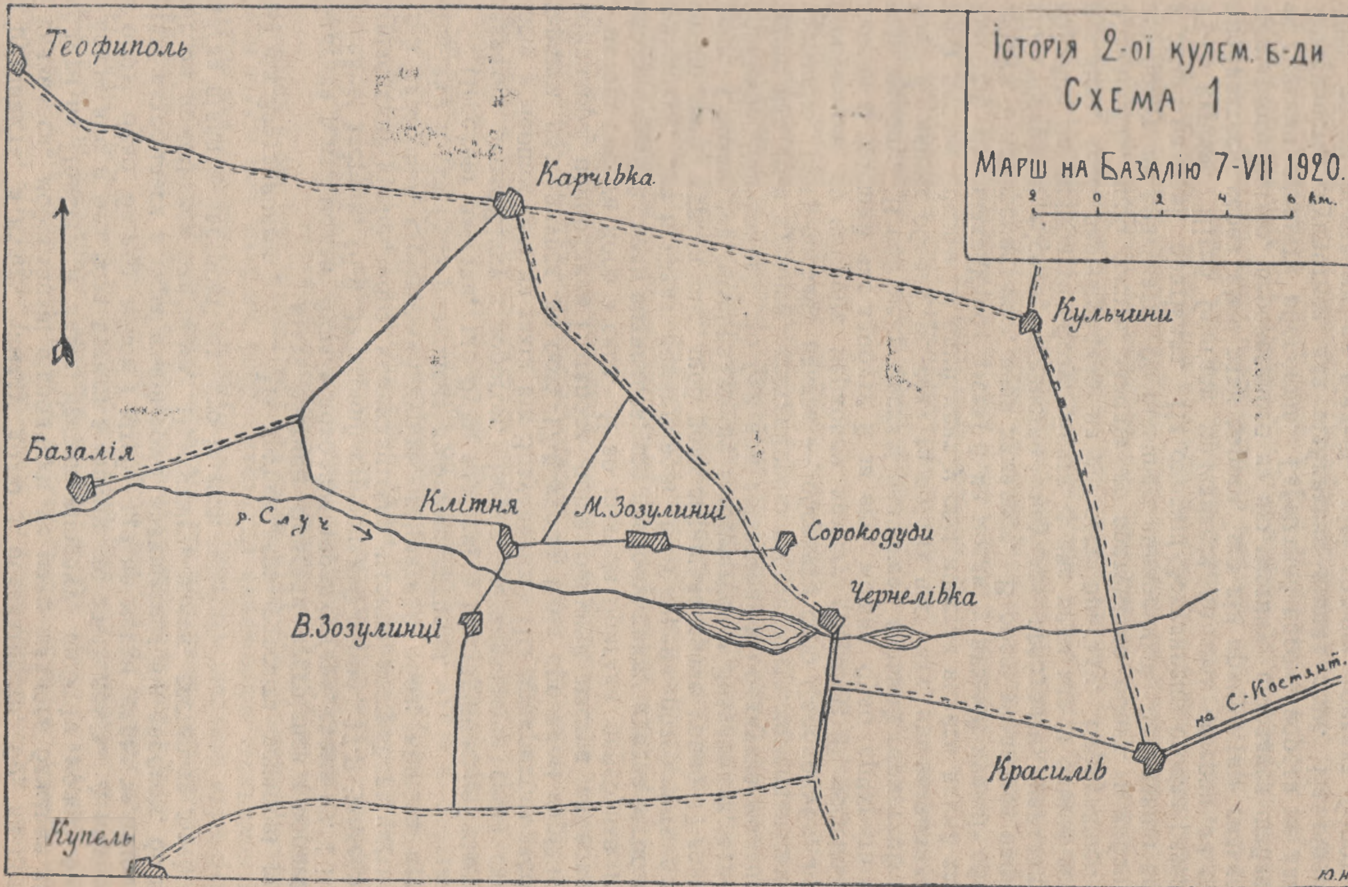
Відступ від Старо-Костянтинова.

Перший день відступу минув щасливо. На марші було отримано від випадкових людей повідомлення про те, що в Проскурові йдуть бої з москалями. В напрямку від Чорного-Острова доносився відгук сильного бою. В напрямку на захід від Шепетівки з різних місць — звуки сильної гарматної стрілянини. Все це вказувало, що в багатьох пунктах ворог продерся в запілля. Становище було критичне. З тилу — жадних відомостей. Перед моїм відїздом із штабу 13-ої дивізії мені було сказано, що оскільки не пощастить навязати звязок із частинами до певного часу, то штаб дивізії піде в напрямку на північний захід у той час, як бриґада відходила просто на захід. Таким чином ворога можна було чекати з усіх боків. Увечері першого дня відступу до бриґади приєднався її обоз, що при такій заплутаній ситуації гадав знайти при ній захист. Це приєднання обозу (він був досить великий та в більшості своїй складався з підвід, мобілізованих для тимчасового переїзду) відняло в бриґади не тільки

її рухливість, а навіть чималу долю її боєздатности, бо, як потім і виявилося, мобілізовані підводчики не мали жадного бажання відходити на Польщу й лише чекали випадку, щоб їм можна було з возом або й без воза втекти з кіньми до своїх домів. А подруге в обозі було багато жінок і дітей, що не могли через те, що їх рідні находилися в українській армії, залишатися під ворогом, бо він міг би помститися над ними. Присутність жінок, сестер та дітей не могла підняти настрою тих, хто їх мав.

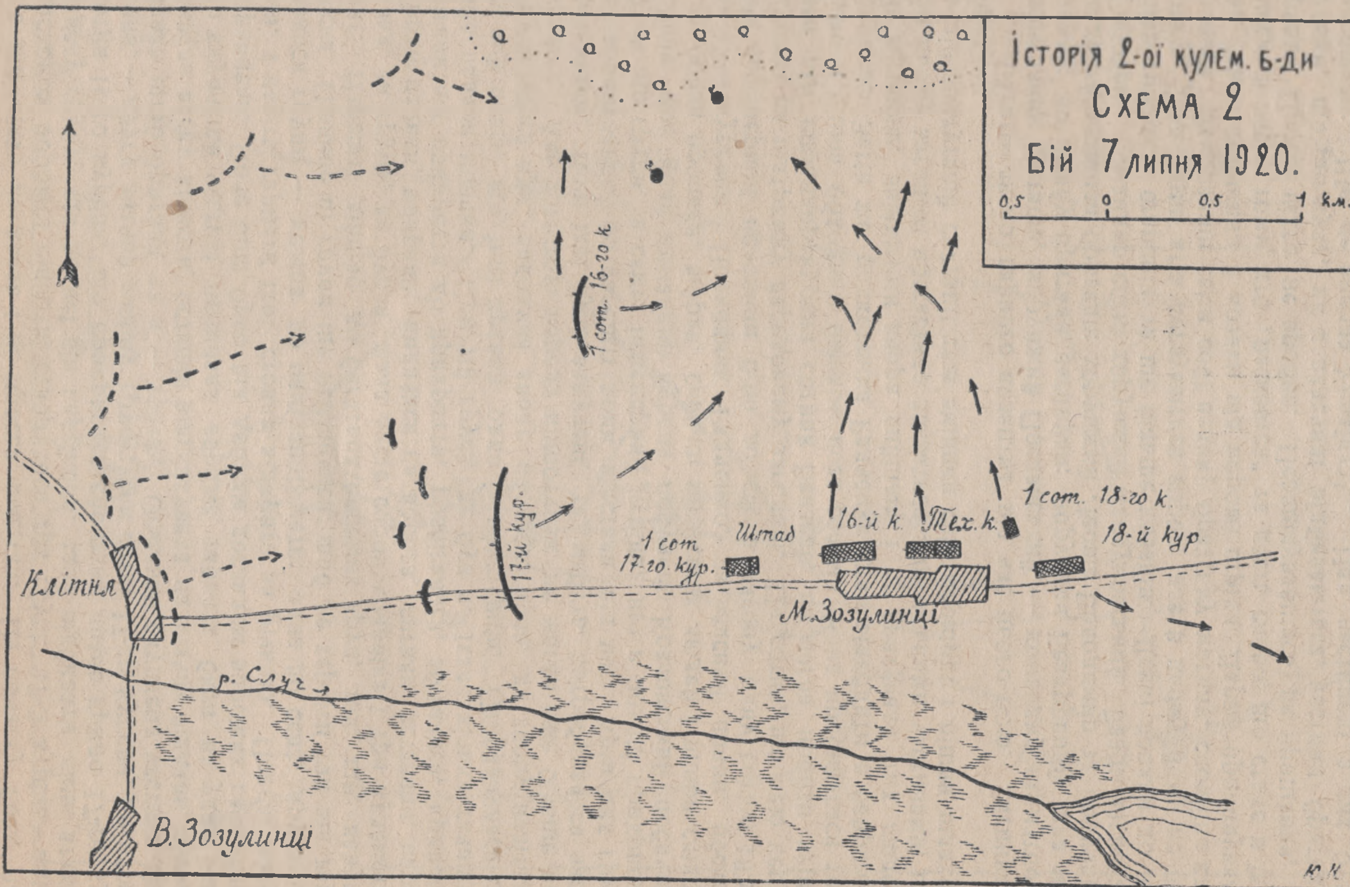
Бій під Зозулинцями. На другий день удосвіта передові розвідчі частини бриґади зустрілися з ворогом. Бриґада в цей момент була в походнім порядку (див. схема чч. 1 і 2): передові застави, 16-й Запасовий стрілецький курінь, 17-й Запасовий стрілецький курінь, обоз, комендантська частина, нестройова частина, 18-й Запасовий стрілецький курінь, гарматний обоз; кіннота несла розвідку й уся була розкинена дрібними групами.

Передові застави, що були виділені з підстаршинської школи, завязали перестрілку з ворогом. Ворог, не виявляючи своєї сили, засів у першім селі на захід від Зозулинець. Під прикриттям застав, першим розгорнувся до бою 17-й курінь і під проводом курінного командира полковника Потапова повів рішучий наступ на ворога з метою вибити його з села. Я зо штабом бриґади перебував при цьому курені й, коли виявилося, що правому крилу куреня загрожує небезпека, дав я наказ командирові 16-го куреня розгорнути одну сотню свого куреня так, щоб вона захищала праве крило 17-го куреня. Обозам дав розпорядження затриматися в Зозулинцях, а полковникові Радченкові, що був при арієрґарді й обєднував командування над 18-м куренем, нестройовою частиною та комендантською частиною, було послано наказа — обсадити село Сорокодуби, пристосувавши до оборони церковну камяну огорожу; її москалі не змогли б довший час здобути й за нею можна було прикрити багато народу. В цей мент москалі розпочали сильний гарматний вогонь по наших обозах, по селу та по тих частинах, що знаходилися поза нашим обозом. В один мент у селі повстав якийсь дикий хаос: підводи, що знаходилися в селі й не могли у вузькій вулиці обернутися, — поперекидалися, вози ламалися. В обозі зчинилася паніка. Під обстрілом місцеве селянство кинулося грабувати, нападаючи збройно на прикриття обозу. Довге, в два ряди хат із одною лише вулицею, село перегородило на дві часті бриґаду. Вернувшись до Зозулинець, щоб ужити заходів до врятування обозу, я побачив, що обозу не врятувати, бо більшість підводчиків, покидавши вози й сівши на коні, повтікала. На околиці Зозулинець стояла резерва 17-го куреня. Штаб бриґади приєднався до цієї резерви та став пробиватися через кінні лави ворога, що під прикриттям сильного гарматного вогню, перенесеного на цю частину, старалися шаблями та списами знищити оборонців. Гарматний вогонь ворога не давав можливости скупчитися для відбивання кінних атак. На рівному полі, трохи похилому на південь, цілі години тривала боротьба,

Історія 2-ої кулем. б-ди
Схема 1
Марш на Базалію 7-VII 1920.
2 0 2 4 6 км.
Теофиполь
Карчівка
Кульчини
Базалія
Клітня
М. Зозулинці
Сорокодуди
р. Случ
Чернелівка
В. Зозулинці
на С. Костянт.
Красилів
Купель
Ю. Н

і в ній ніхто не давав і не просив пощади. На початку бою, під наскоком ворожої кінноти, створилося три групі: 17-й курінь—одну стислу групу, що до неї він перейшов, щоб відбивати кінні атаки; сотня 16-го куреня, що прикривала спочатку праве крило 17-го куреня, — другу значно меншу групу; три сотні 17-го куреня, де перебував штаб бриґади та я — третю. Оскільки скупчена частина відбивала атаку кінноти, остання відскакувала на значну віддаль, а тоді по скупченій частині починала ворожа гармата бити на удар і на шрапнель. Поле бою було під добрим доглядом ворожих гарматчиків, і навіть гармати їхні стояли відкрито за річкою. Поволі посувалися групи — кожна до наміченої мети: одна до села, друга до ліска. Пізніше ці групи ще поділилися, щоб не терпіти так від гармат. Нарешті дійшло до багатьох окремих груп, так, що, наприклад, та група, де був я, мала лише сорок чоловіка і три кулемети. Люди падали, вмирали, кидалися на ворога, лягали, вставали, перебігали від прикриття до прикриття, розбігалися, збігалися, кричали або падали мовчки. При тій групі, де був я, їхало кілька тачанок та мій повіз, що ним правив один із повстанців. Направлялася ця група через яри, виходила знову на чисте поле, де знову налітала кіннота. Але зрештою ворожі кіннотчики не могли вже більше наскакувати. Коні їхні були замучені, та, мабуть, потребувалося часу на згрупування, бо нарешті вони відстали від нас. Крім цих груп були ще групи, а саме: інженерний курінь, що в поході прикривав обози, але коли командир куреня поручник Козловський побачив, що обози пропали, зібрав, скільки міг, своїх людей і пішов слідом за 17-м куренем. Полковник Радченко, на власний почин, послав під час першої половини бою зо свого загону одну сотню 18-го куреня на підтримку передовому загонові. Ця сотня, що нею керував сам командир куреня сотник Бензель, не могла пройти через село й пішла обходним шляхом поза селом. Вона пробивалася теж окремо. Загін же полковника Радченка став відходити в напрямку на Красилів, звідки ми вчора вийшли, і це врятувало тих людей, бо цьому загонові пощастило звязатися з польськими частинами, що в цій заплутаній ситуації теж змінили свій маршрут і пішли шляхом бриґади.

Багато лягло гарного козацтва під час цього бою. Загинули: полковник Потапів, хорунжий Пославський — командир гарматного полку; зо штабу бриґади загинули: поручник Безкровний, два молодші адьютанти бриґади: хорунжий Леонів Володимир та поручник Горобець, командир сотні хорунжий Каплуновський. Разом загинуло біля тридцяти старшин та ще більше козаків. Деякі попали до полону. Над ними хтів поглумитися ворог, але в цьому йому не повелося. Викопавши сами собі велику братську могилу, спокійно стали разом старшини й козаки під ворожі стріли. Дарма пропонували москалі ласку тому, хто „раскаєтся“ та дасть слово, що стане в їхні ряди. Цього ніхто не зробив. Перецілувавшись на прощання, ці вояки, що ще чули, як в далечині відбиваються частини бриґади, заспівали: „Ще не вмерла Україна“!... Над частиною з них було

Історія 2-ої кулем. б-ди
Схема 2
Бій 7 липня 1920.
0,5 0 0,5 1 км.
Клітня
В. Зозулинці
р. Случ
М. Зозулинці
17-й кур.
1 сот. 16-го к
1 сот 17-го кур.
Штаб
16-й к.
Тех. к.
1 сот. 18-го к.
18-й кур.
Ю. К.

затримано кару смерти до другого дня, бо москалям потрібні були люди для копання могил для своїх забитих. З цієї частини декому пощастило врятуватися, і це вони розповіли про те, що було. Тих же, кому не пощастило втекти, було на другий день розстріляно: це була кара за те, що бриґада Котовського понесла значні втрати в бою під Зозулинцями. Між іншими, там большевики загубили одного командира дивізіону та декілька сотенних командирів. На другий день бою, під час розстрілу полонених, на москалів повела атаку 13-та польська дивізія, і серед незакопаних трупів був знайдений хорунжий бриґади Кобилянський, що пережив це полонення, бачив напередодні розстріл своїх товаришів і був на похоронах московських командирів. Нарешті й сам став під ворожі стріли. Поранений пістольним вистрілом, він упав на голі, скривавлені тіла своїх розстріляних раніше товаришів, і понеже червоноармійцеві здавалося, що він недобре влучив, то Кобилянський дістав удара ще й списом. У цей саме момент посипалися на москалів польські стріли. Польські гармати помстилися над москалями за полеглих напередодні українців та за розстріляних полонених. Хорунжий Кобилянський був витягнутий із ями, вилікувався в шпиталі й повернувся до бриґади. Пізніше знову бився проти москалів на Дністрі й, коли вже бриґада була в Румунії, загинув, виконуючи дане йому доручення. Всі розєднані частини бриґади в значно зменшенім складі знову обєдналися вже на терені Галичини в м. Тернополі *).

---

*) Про настрої бриґади після всіх змальованих вище подій під Зозулинцями дещо промовляє наступний рапорт командира 6-ої Запасової стрілецької бриґади з дня 12-го липня 1920 р. за ч. 48 (ориґінал знаходиться в редакції).

Командир
6-ої
Запасової стрілецької
бригади.
12 липня 1920 р.
ч. 48
Тернопіль.

Командуючому Запасовими частинами української армії.

РАПОРТ.

Доношу, що доручена мені бригада на марші зі Староконстантинова до Ожиговець 7 липня була перейнята большевиками, які заняли села: Малі Зозулинці, Великі Зозулинці, Калитну, Кошилівку.

За відсутністю в бригаді достаточної кількости кінноти,—розвідка не могла виявити точно сили ворога, і тому бригада перейшла в наступ з метою пробитися в напрямку на Базалію. З боку ворога були введені в бій 3—4 армати, 10 кулеметів і цілі полки кінноти. Бригада, понесши страшні втрати (загубила вбитими, раненими й полоненими біля 70 старшин та 600 козаків), з великими труднощами, одбиваючись на всі боки, пробилась: частина зі мною в напрямку на Теофіпіль, а частина, що була позаду — в напрямку на Красилів, де й сполучилась з 13-ою польською дивізією, яка опинилася там випадково, бо вона по плану повинна була відходити через Маневці—Теофіпіль, але завдяки загрозі большевицьких атак з півночи — вся скупчилася в Красилові і, маючи при собі досить кінноти та 10 батарей, 8 липня, після 10-ти годинного бою, пробилася через ті пункти, яких не могла пройти 6-та бригада.

Мужність старшин 6-ої бригади, які загинули в цій бійці, не піддається опису; йшли, як велетні, з криками: „Слава Україні"! „Хай живе Україна"!

В Галичині. Яко резервова частина, бриґада зробила відступ до Нижнева.

Далі, в містечку Товмачі, було зроблено переформування запасових частин: з шістьох запасових бриґад було утворено дві збірні запасові бриґаді, зведені в запасову дивізію.

Полковник Базильський, яко начальник українських запасових частин, і далі керував цими двома бриґадами. До 6-ої запасової стрілецької бриґади влито 3-тю та 7-му запасову бриґаду, вони й створили окремі курені. Число людей в куренях було урівняне за рахунок 6-ої бриґади, що мала більше людей, ніж 3-тя та 7-ма бриґада разом.

Бриґада, під назвою 2-га збірна запасова бриґада, заступала позиції на Дністрі та приймала посильну участь у наступах через Дністер, у повторному відступі за Дністер і в обороні лінії Дністра. Під час цих боїв бриґада мала знову значні страти в людях і конях.

Переформування 2-ої Збірної Запасової бригади на Кулеметну бригаду. Після другого відступу за Дністер запасова дивізія була перейменована на 1-шу Кулеметну дивізію, а збірні запасові бриґади були переформовані на кулеметні бриґади. Друга Збірна Запасова бриґада отримала назву: 2-га Кулеметна бриґада й прийняла таку організацію:

За командира бриґади був призначений я.

А старшини, що дісталися до полону, в момент, як їх після допиту большевики рубали по черзі, кидали в вічі ворогу такі слова: „Не тішся, враже, — сотня поляже, тисяча натомість стане до борби!" (хорунжий Горобець і инші), другі знову-ж кричали, що вони загинуть, а Україна все-ж буде. Все це оповідають ті старшини та козаки, які були в полоні, але були відбиті потім 13-ою польською дивізією і бачили героїчну смерть своїх товаришів. Трупи порубаних старшин та козаків бачила вся та українська частина, що йшла з 13-ою польською дивізією. Що торкається козаків, то де-які не зберегли до кінця бою своєї хоробрости: під огнем і повторними атаками кінноти кидали зброю, не хотіли відкривати вогню по ворогові, який в другій половині бою перейшов у наступ і, взагалі, виявили до большевиків далеко не ворожий настрій, гадаючи, що большевики їм нічого не зроблять; але багато большевики порубали і їх. Населення в тому районі, де був бій, поставилося до наших вояків вороже: убивало, ограбовувало, знущалося, на шляху руху ставило опір.

Зараз бригада, в кількості 80 старшин, 440 козаків, 100 рушниць і 6 кулеметів, знаходиться в Тернополі.

Становище дуже тяжке: в цих подіях загублені кухні, канцелярії, всі власні речі старшин, шинелі. Є багато старшин і козаків цілком роздягнених большевиками та селянами. Штаби частин розвалилися, кращі старшини загинули.

Зараз провадиться організаційна праця: піднаття дисципліни, поповнення зброєю та обмундуруванням.

Настрій старшин і козаків нервовий, недовірливий до загального становища.

Необхідні аванси для бригади, щоби можна було продовжувати організаційну працю по формуванню.

Харчування зле.

Полковник Порохівський.

Старший адютант,

Хорунжий Литовчик.

Помішник командира бриґади — полковник Пузицький (під час боїв 2-ої Збірної Запасової бриґади він виказав себе, як хоробрий старшина, але за справу Оскілкову він не користав із ласки у Вищого Командування і прийняв посаду помішника командира бриґади, замість полковника Радченка, що відбув на посаду до штабу 1-ої Кулеметної дивізії).

Начальник штабу — підполковник Рахвальський, замість генерал-хорунжого Пороховщикова, що відбув на посаду до штабу армії.

Штаб бриґади мав ті ж самі відділи, що й запасова бриґада. На посадах штабових старшин були: хорунжий Литовчик, хорунжий Олександрів і поручник Варда.

Комендантська частина:

3-ій кулеметний курінь — сотник Микола Пилипенко.

4-й кулеметний курінь — сотник Михайло Бензель.

Гарматна батарея — поручник Олександер Коряко.

Кінна сотня — поручник Назарук, замість сотника Охтанієва, що відбув до Херсонської дивізії.

Технічна сотня — поручник Козловський.

Постачання — сотник Жученко.

Санітарний відділ.

Організація кулеметних куренів.

Кулеметний курінь мав: командира куреня, штаб куреня, кулеметних сотень — дві, піших сотень — одну, відділ звязку, господарчу частину, санітарний відділ.

Штаб куреня складався з: адьютанта, начальника звязку та начальника господарчої частини.

Кулеметна сотня мала: командира сотні, чотових старшин на кожну чоту по одному, а всіх—чотири, кулеметних старшин по одному на кулемет, а всіх — вісім, бунчужного, підстаршин — 16, козаків при кулеметах — 48, звязкових козаків — 12, козаків при підводах — 10, нестройових — 4, санітарів — 4.

Піша сотня мала: командира сотні, молодших старшин — 4, козаків — 100.

Батарея мала: командира батареї, старшого старшину — поручника Радченка, командирами півбатарей: хорунжого Радченка, хорунжого Карташевського, батарейний парк, кулеметну чоту — два кулемети „Кольта", звязкову чоту — 4 телефони, чоту кінних розвідчиків, господарчу частину, санітарний відділ. При чотирьох гарматах батарея мала до 220 чоловіка та 70 коней. Відділ цей складався зо старих, досвідчених старшин та козаків, що, крім технічних знань, уміли добре поводитися з людьми та завели зразкову дисципліну, що її не могли зруйнувати потім навіть довгі роки перебування на чужині.

Кінна сотня: командир сотні, молодших старшин — 2, козаків — 50.

Технічний відділ: дві чоті — саперна та звязкова.

Озброєння бриґади. З чотирьох кулеметних сотень, що були в бриґаді, дві сотні були озброєні кулеметами „Кольта", а другі дві — кулеметами „Максіма". Всі кулемети „Кольта" були нові, мали належне число запасових цівок та прилади до набивання пасів. Кулемети „Максіма" не були нові: це були ті кулемети, що в свій час побували на повстаннях, і з ними бриґада билася в Бердичеві та в інших місцях. Однак симпатії старшин та козаків були по боці старих „максімовських" кулеметів. До нових же „кольтовських" всі ставилися з нехіттю, головне тому, що під час бою треба було бути готовим до заміни нагрітої цівки на нову. Але з часом усі позвикали до цих кулеметів і навіть полюбили цю смертодайну зброю за її легкість та за те, що в цьому кулеметі затримки усувалися швидше й легше. За короткий час перебування в Галичині майже всі старшини та козаки добре вивчили свою зброю та пройшли стрільбу на скоречену відстань. На огляді, зробленім бриґаді Головним Огаманом Симоном Петлюрою біля Товмача, всі кулемети виїжджали на позицію та приготовлялися до стрільби надзвичайи швидко. Одначе кулеметних пасів було замало: по два-три на кулемет. При тій скорості, що з нею кулемет випускав кулі, це було ніщо. Цього вистачає на дві-пять хвилин стрільби. Роздобути ці паси було завданням командного складу. Полковник Базильський не раз енерґійно вживав заходів перед Вищою Командою, щоб роздобути паси, одначе число пасів у бриґадах не збільшувалося. В розумінню озброєння над частинами тяжила лиха доля. В той час, як було відомо, що поляки мають пасів досить, наші кулеметні частини, не маючи пасів, не могли вживати в боях і своїх кулеметів. Не ліпше справа стояла й з набоями. Поляки довго не давали нам набоїв, а коли зрештою й прислали, то з написом на скриньках: „для карабінув машинових нє уживаць". Це були старі заржавілі набої з деформованими, розірваними ґільзами. Все це чистилося, перебиралося і, що можна було, призначалося для вжитку. Не отримавши від поляків того, що просилося, полковник Базильський звернувся за набоями до одної з наших чинних частин, здається, до 3-ої Залізної дивізії, і звідти ми дістали дещо добрих набоїв. З машинками до набивання теж було зле: їх бракувало.

Все це справляло на старшин і козаків недобре враження. Всі бачили, що бриґада ще не озброєна. Між тим відчувалося, що її можуть кинути до бою ще й до озброєння. „Ми готові до пятихвилинного бою, а потім повторяться Зозулинці", — говорили ті старшини та козаки, що брали участь у тім бою. Піші сотні, щоправда, були озброєні добре, але з набоїв козаки мали лише те, що носили при собі. Жадного запасу набоїв бриґада не посідала.

Засоби звязку. Бриґада мала телефонну лінію, що давала їй можливість звязатися зо штабами куренів, але не на далеку відстань. Курені мали дроту досить, щоб сполучитися з сотнями на позиціях. Рівнобіжно з цим практикувався засіб звязку, що рідко зраджує,—людьми пішими, кінними та на підводах.

Засоби пересування. На кожний кулемет припадала одна тачанка. Одначе власних тачанок-підвід було лише по чотири на сотню. Решту ж підвід добувалося через реквізицію, що зле відбивалося на рухливості бриґади, бо доводилося мати багато непорозумінь із населенням.

Постачання бриґади. У цей період постачання харчами було налагоджене добре. З одягом було терпимо, гірше—з узуттям. Отримували, щоправда, черевики, але в числі малому, а що найгірше, з паперовими підошвами.

Персональний склад. Оскільки під поглядом матеріяльним лишалося бриґаді бажати ще багато, остільки зо свого персонального складу вона була цілком задоволена. Старшини, що ввійшли до складу 2-ої Кулеметної бриґади, в більшості складалися з людей, що ще в році 1917 увійшли до складу частин української армії, перетерпіли всі стадії боротьби за визволення батьківщини й приймали в ній найактивнішу участь. Ці старшини у свій час билися за оборону Києва в 1917 р., наступали на Київ у 1918 р. і не раз у 1919 р. Це були побратими і тих старшин, що полягли на полях боїв за Україну та повмирали від тифу під час перебування в Польщі. До 6-ої Запасової стрілецької бриґади ввійшли найкращі старшини з тої старшинської резерви, що була в Берестю-Литовськім. Після зєднання трьох запасових бриґад знову ж таки лише найбільш витримані старшини залишилися в Збірній запасовій бриґаді; решту було відряджено до резерви при Запасовій дивізії.

При переформуіванні на Кулеметну бриґаду знову деяких старшин було відряджено до резерви, а на їхні місця були покликані відповідніші старшини з резерви. Кадри сотенних командирів, чотових та кулеметних старшин — це був квіт українського старшинства по своїй щирій любові до батьківщини, по свідомості, по бажанню— або бачити Україну вільною, або вмерти. Серед цих старшин були такі, що в свій час керували куренями та окремими частинами, але вони були пересякнуті свідомістю, що визволення батьківщини залежить не від того, щоб прагнути до вищої посади, а від того, щоб у рямцях найскромнішої посади свято нести свої обовязки. Не було ні одного випадку в бриґаді невиконання наказу або якоїсь нечемности. Переконані, що роблять святе діло, старшини тримали себе так, як то старшині належить. До населення ставилися відповідно, стараючись не обтяжувати й без того тяжкої для нього війни. Коли в Товмачі один старшина з кінного відділу дозволив собі надужиття—його покарано було на горло. За невеликим винятком, старшини ці були вояки-манахи, що крім мети визволення батьківщини нічого більше не бачили, нічого більше не прагнули. На всю бриґаду був лише один старшина, що не вмів говорити по-українському, але це йому й не можна було ставити у вину, бо він народився в Москві.

Козаки. Ті кадри, що були зібрані в Ланцуті та в Берестї і що коло них групувалися прибулі до бриґади окремі охотники та

групи повстанців, і надалі складали основу бриґади. До всього, ті козаки, що перебули зиму в Польщі, зберігали свій спокій, незалежно від того, чи ми йшли вперед, чи робили відступ. Повстанці ж у таких випадках часгенько зміняли настрої й, коли посувалися вперед, були дуже добрі, слухняні та дисципліновані; під час же відступу — виявляли бажання йти на партизанку. Мобілізовані пізніше козаки не були добре вдягнені й були для бриґади лише тягарем. Забрані проти волі, вони неохочо йшли до бою, службу несли не так, як слід, і при першій же нагоді старалися втекти. Це давалося їм легко, бо вони не були вдягнені в уніформу української армії.

Від Товмача в Україну. Слідом за частинами польської та української армії, що знаходилися в наступі, в кінці вересня 1920 р. вирушила й Кулеметна дивізія, хоч вона й не пройшла ще тоді повного вишколу. Прибувши походними маршами в Україну та затримавшись на деякий час у Камянецькім повіті, в районі села Іванковець, бриґада приступила до переведення мобілізації. Не встигла вона закінчити цієї мобілізації, як Кулеметна дивізія одержала наказа виступити на позицію. Дивізія підтягнулася до позиції, але з огляду на те, що вона в повному своєму складі ще дійсно не була готовою до бою, то з неї був виділений окремий загін, що під командою полковника Пузицького вирушив на фронт і брав участь в наступі. Дивізія ж повернулася на своє старе місце, щоб докінчити мобілізацію. До загону полковника Пузицького 2-га Кулеметна бриґада дала: 15 старшин, 69 козаків, 7 кулеметів, 52 рушниці, батарею та 7 возів. Після переведення мобілізації, що значно збільшила сили дивізії, було одержано наказа йти на фронт та обсадити його участок. Під час цього маршу, що тривав кілька днів, багато мобілізованих козаків відстало від частин. З маршу ж був висланий відділ під командою сотника Ганущака в складі 8-х старшин, 30 козаків при 2-х кулеметах та 21 рушниці в Бережанську волость для того, щоб силою примусити повернутися до частин тих, хто втік.

Кінна півсотня ще не була готова й зосталася на деякий час в Ольховецькій волості для підготовки себе до бойової праці.

Позиція. 27 жовтня о 19-ій годині бриґада прибула на визначену їй позицію та тимчасово стала (див. схема ч. 3): штаб бригади, 3-ій курінь, батарея та постачання — в селі Грушках, 4-й курінь—у селі Косах. Був час завішення зброї, й частини зайняли визначені їм місця, не маючи жадних бойових акцій. Але зараз же було зроблено таємну та відкриту розвідку в напрямку на села: Віли та Букотинку. Ці пункти ворог обсадив незначними силами й, маючи на увазі завішення зброї, жадної активности не виявляв.

28 жовтня. На підставі зробленої вночі розвідки, бриґада обсадила охоронними заставами пункти: Гоболівку, Бабчинці й Соколи та пункт на південь від села Чернівців. Село Бабчинці, з огляду на те, що там був ворог, застава тримала лише під безпосереднім доглядом, ставши на узбіччю.

29 жовтня. Розміщення бриґади було таке: штаб бриґади, 3-ій курінь, технічна частина та господарча частина — в селі Грушках, 4 ий курінь — у селі Косах. Цей курінь для охорони всього участку бриґади виставив застави: в селі Ново-Никольськім 2 кулемети, в селі Соколах 1 кулемет і в селі Гомолівці 1 кулемет.

Гарматна батарея відійшла до с. Брониці для переформування. Кіння півсотня ще не прибула з Ольхівської волости, де закінчувала формування. Відділ сотника Ганущака находився в Бережанській волості, в с. Кутківцях.

Звязок. Бриґада тримала звязок: на правому крилі з 1-ою Кулеметною бриґадою, на лівім—з 22 куренем 3-ої Залізної стрілецької дивізії в с. Чернівцях. Звязок між заставами та резервою куреня, як рівно й між бриґадою та куренем, підтримувався на підводах.

Цей самий фронт із такими охоронними заходами бриґада тримала до 9 листопада.

1 листопада. Виявлено чотири ворожі гарматі на схід від села Бабчинець.

2 листопада. Виставлено ще одну заставу в с. Віли.

4 листопада. Спостережено пересування ворожих частин у глибокому запіллі. Підготовка до нашого наступу. Прибула наша батарея, що за новою організацією входила до складу гарматної бриґади при 1-ій Кулеметній дивізії.

Полковник Пузицький прибув із своїм загоном. Загін влився до куреня, а полковник Пузицький відбув до штабу дивізії, отримавши призначення помішника начальника дивізії.

7 листопада. О 3-ій годині 30 хв. наша Бабчинська застава мала перестрілку з ворожими стежами. Трохи пізніше сильні ворожі стежі, кінні та піші, намагалися наблизитися до наших застав, але були відбиті вогнем. Прибула кінна півсотня.

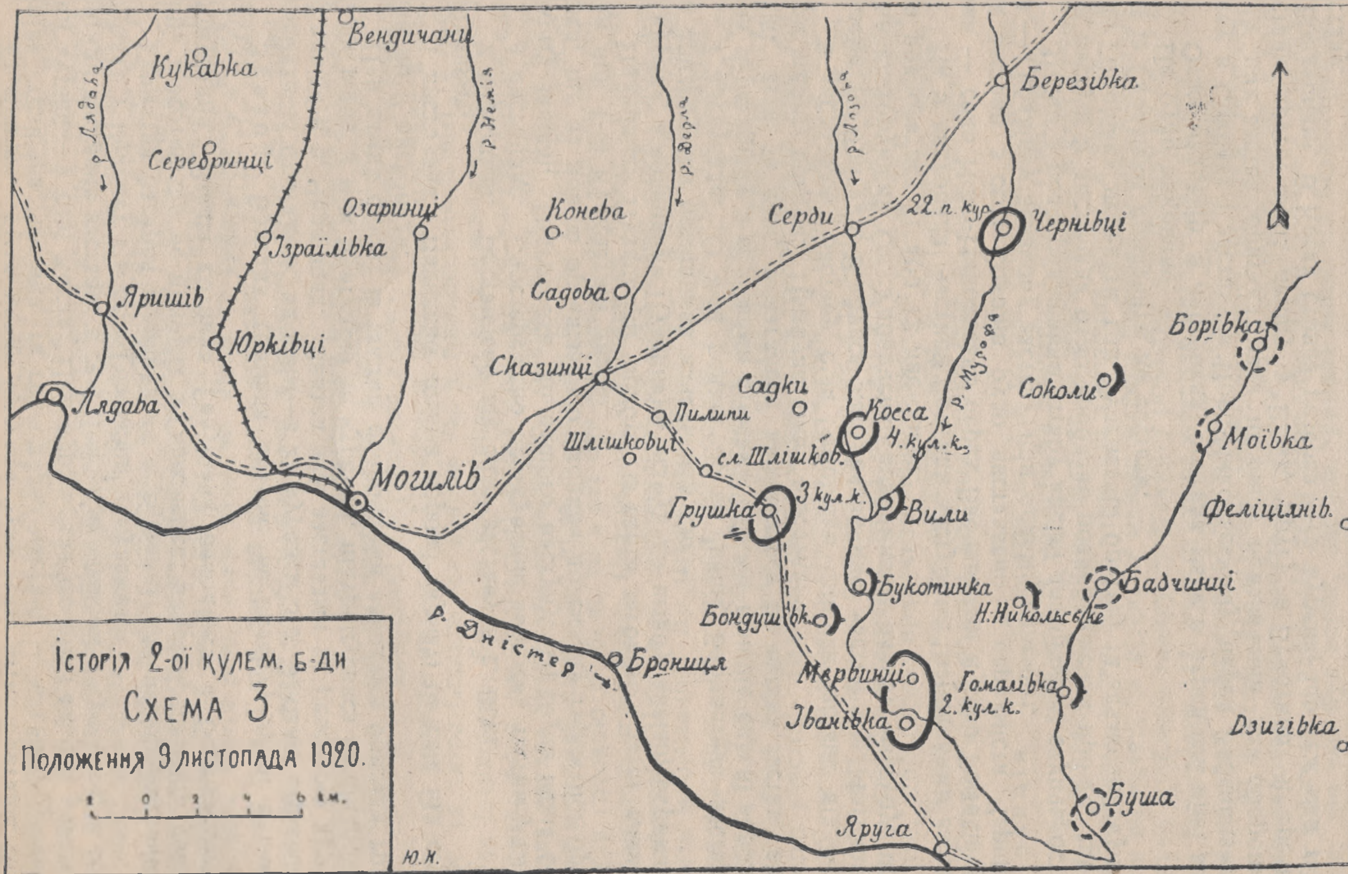
9 листопада. Заставу біля Гомолівки змінила застава від 1-ої Кулеметної бриґади. Відбувся зїзд начальників частин у м. Могилеві. Генерал-хорунжий Ол. Удовиченко знайомив із пляном наступу, що мав розпочатися 11 або 12 листопада.

На 9 листопада частини бриґади заступали: передовими заставами — село Ново-Никольське перед Бабчинцями й село Гомолівку. Від застави з села Соколів було виставлено в передмістя Чернівців — Гибалівку звязкову заставу при одному кулеметі.

Згідно з розпорядженням штабу дивізії для більшої скупчености при наступі 9 листопада було зроблено розпорядження про те, щоб село Гомолівку передати 1-ій Кулеметній бриґаді та звязковий кулемет із Гибалівки прилучити до застави.

Це було виконано.

Отже надвечір 9 листопада бриґада мала в передовій лінії заставу в Соколах і заставу в Ново-Никольському перед Бабчинцями. Крім цих застав бриґада мала на лінії, призначеній для оборони, застави другої лінії: першу у Вілах, другу в Букотинці й третю в Бондашівці. В Косах стояла резерва 4-го куреня, що теж мав там заставу.

Історія 2-ої кулем. б-ди
Схема 3
Положення 9 листопада 1920.
0 2 4 6 км.
Ю.К.
р. Лядава
Кукавка
Вендичани
р. Немія
Серебринці
Озаринці
Ізраїлівка
Ярошів
Юрківці
Лядава
Могилів
Конева
Садова
р. Дерла
Сказинці
Пилипи
Шлішковці
сл. Шлішков.
Грушка
3 кул. к.
Серди
р. Лядова
22. п. кур.
Чернівці
Березівка
Садки
Косса
4. кул. к.
р. Мурафа
Вили
Соколи
Борівка
Моївка
Феліціянів
Букотинка
Н. Никольське
Бадчинці
Бондушівка
р. Дністер
Брониця
Мервинці
Іванівка
2. кул. к.
Гомалівка
Дзигівка
Буша
Яруга

Ці застави другої лінії були розміщені так, щоб у кожну хвилину могли утримувати ті позиції, що були доручені бриґаді для оборони. Позиції по річці Мурафі були розбиті на курінні й сотенні участки.

7 листопада ввечері частини зробили пробне обсадження позицій для обзнайомлення з ними. Після перевірки розподілу участків та можливости швидкого їх обсадження, на цих позиціях зилишилися в значних лише пунктах застави, а частини відійшли в с. Грушки та Коси.

Розвідчі команди кожної ночі виходили на лінії передових застав.

Щождо розположення ворога, то він заступав: село Бушу та Петрашівку — проти участка 1-ої бриґади, с. Бабчинці та Борівку — проти участка 2-ої бриґади.

Звичайно, що ворог мав свої застави і в інших проміжних пунктах, але це були невеликі застави. Така невеличка застава була й у Моївці.

Заступаючи своїми заставами лінію: Буша, Бабчинці, Моївка й Борівка, ворог переводив у перших числах листопада скупчення своїх сил.

Так, у Бабчинцях було спочатку лише 200 чоловіка, але коло 1 листопада прибуло до Дзигівки біля 2,000 чоловіка поповнення без зброї. Частина з них прибула до Бабчинець; для озброєння їх москвини послали чотири підводи за рушницями до Тростинця, де був склад зброї та вогнеприпасу.

10 листопада. Штаб дивізії телеграфічно наказав, що на випадок, коли б ворог повів наступ 10 листопада — нам треба відповісти контр-наступом і розпочати виконувати наказа про наш загальний наступ. Згідно з цим наказом 2-га Кулеметна бриґада мусила наступати двома колонами в напрямку на села: Моївку, Дзигівку й Фелиціянівку.

О 8-ій годині було чути гарматну, кулеметну та рушничну стрілянину на участку 3-ої Залізної дивізії, де ворог розпочав наступ. Штаб бриґади мав телефонічний звязок зо штабом дивізії; вся бриґада була готова перейти до наступу.

О 14-ій годині ворог повів наступ по всій лінії бриґади. Відбиваючись, застави стали скупчуватися на раніше визначених пунктах, а резерви стали підтягуватися до пунктів, вихідних до контратаки. В цей момент ворог, що прорвав фронт на участку 3-ої Залізної дивізії, повів наступ на ліве крило бриґади. Маневром частин 4-го куреня повелося, затримавши ворога, забезпечити на деякий час це крило. На фронті ж бриґади, рівно як і на фронті 1-ої Кулеметної бриґади, ворог вів наступ. Звязок із 1-ою бриґадою скоро пірвався. Останні повідомлення телефоном говорили про її критичне становище.

О 15-ій годині 30 хв. командир 2-го Кулеметного куреня післав до штабу 2-ої Кулеметної бриґади таке повідомлення:

„Командирові 2-ої Кулеметної бриґади. 2-й Кулеметний курінь 1-ої Кулеметної бриґади під натиском ворога відступив із сел: Мервінці, Івонівки й об-

садив позицію на захід від Івонівки, на Ямпільській шосі, перед лісом. Прошу тримати зо мною кінний звязок. Сили ворога: коло 300 чоловіка піхоти з 7-ма тачанками й кінною сотнею до 50 чоловіка.

Командир 2-го Кулеметного куреня сотник Бочаров".

Між тим, бриґада мала наказа о годині 16-й перейти до контрнаступу й вести його в напрямку на села, що були намічені загальним пляном нашого наступу, цебто, вибивши ворога з перших його позицій, вести наступ на села Дзигівку та Фелиціянівку.

Ситуація на 16-у годину складалася така:

3-ій кулеметний курінь, обсадивши лінію річки Мурафи, відбивав наступ ворога на фронті бриґади, утримуючи села Віли, Букотинку та Бондишівку.

Резерва цього куреня була на його правому крилі, на випадок обходу цього крила збоку 1-ої бриґади.

4-й кулеметний курінь, займаючи села Коси та Садки, загнув своє ліве крило в напрямку на с. Пилипи.

Кінна півсотня переводила розвідку в напрямку на Серби, бо по відгуку бою, що його вела 3-тя Залізна дивізія, можна було думати, що ворог посувається в запілля бриґади.

Гарматна батарея стримувала наступ ворога на 3-ій та 4-й курінь.

Технічний курінь, яко резерва в Грушках.

Обозам бриґади було дано розпорядження відсунутися до Могилева та тримати тісний звязок безпосередньо зо штабом дивізії.

О 16-ій годині було одержано донесення:

„Командирові 2-ої Кулеметної бриґади. Доношу, що під ворожим натиском я відійшов. Трапилося це так: застави, що знаходилися попереду села Віли, під сильним натиском ворога відійшли. Я займаю позицію на захід від села Коси. Звязкові кіннотчики зникли. Маю в своєму розпорядженні 25 чоловіка. Гармати бють зле й при тому вище, ніж треба. Переді мною на горбі за с. Коси ворога до 400 баґнетів. Сотник Бензель".

Батареї було дано наказа уважніше ставитися до стрільби. Щождо вислову: „маю в своєму розпорядженні 25 чоловіка", то після пояснень сотника Бензеля це мало означати: з пішої сотні, що складалася виключно з мобілізованих, зосталося лише 25 козаків, решта розбіглася по сусідніх селах та поховалася по селянських хатах. Це легко їм далося зробити, бо вони ще не мали військового одягу.

В кожному разі, куреневі було дано наказа не відходити, а, навпаки, зайняти старі позиції та ждати мого прибуття до цього куреня. Донесення:

„Командирові 5-ої Кулеметної сотні (3-го Кулеметного куреня). Ворог зайняв с. Н.-Никольське й підсовується до Букотинки. Застава від 4-го куреня відійшла під тополю, що біля криниці. Сотня ворожої кінноти зайняла хутір Никольське, правіше від с. Букотинки. Чекаю розпоряджень

Начальник застави ч. 1 хорунжий Білинський".

Таким чином між 16-ю та 17-ю годиною ситуація була скрутна' Звязок із 1-ою бриґадою був утрачений. Зо штабом же дивізії теле-

фонний звязок був, і хоч часто переривався, але все ж таки в цей момент можна було говорити.

3-ій курінь відходив, затримуючись на різних пунктах. 4-й курінь, що його ліве крило було загрожене, затримався на лінії на захід від Косів—Садків. Кінна розвідка доносила, що ворог посувається з Сербів на Садову—Сказинці.

Хоча бриґада з того часу, як увійшла у вогневий звязок із ворогом, займала досить великий фронт, становище її з фронту не було загрожене жадною несподіванкою. Весь той відступ, що його зробили та й далі робили деякі застави, відбувався за певним пляном та вів лише до скупчености й до зайняття вигідних, раніше намічених позицій.

Щождо загального становища, то воно було в високому ступені невияснене. Те, що 2-га бриґада не мала звязку з 1-ю, ще не було таким великим злом: це крило я вважав за забезпечене. Щождо лівого крила бриґади, то йому загрожував ворог, і на це крило треба було звернути пильнішу увагу. Те, що ворог посувався в напрямку на Сказинці, було найгірше, бо загрожувало бриґаді повним перерізанням шляхів її відходу, якби такий зарядило командування. Щоб перевірити ситуацію лівого крила, я поїхав із Грушок до 4-го куреня в напрямку на с. Садки. Обсадивши лінію на захід од Садків—Косів із закрутом крила в напрямку на Пилипи, цей курінь, відбиваючись, відходив. Не встиг я визначити дійсні ворожі сили, як отримав записку від начальника штабу бриґади, що мене просять негайно до телефону. Прибувши до Грушок, я отримав через телефон наказа відходити. Щождо самих пунктів відходу та шляхів, а також лінії, де треба було затриматися, то цього я не міг довідатися, бо телефон у цей саме момент зіпсувся. Я ще задня, даючи пояснення начальникові дивізії щодо ситуації та передбачаючи можливість загублення звязку зо штабом дивізії, просив начальника дивізії намітити мені ті пункти, де б у випадку відходу треба було затриматися. Він сказав, що наш відхід, якщо він трапиться, не буде великим, та що ми не можемо відійти далі од лінії Садової—Сказинців—Могилева. Тому то й тепер, із трудом довідавшись, що треба відступати, я дав наказа:

„Командирові 3-го Кулеметного куреня. 10 листопада 1920 р. На випадок відходу 2-ій бриґаді наказано обсадити лінію Сказинці—Садова, де й затриматися. Тому наказую: відходити по шляху через Пилипи на Сказинці. В селі Сказинцях зупинитися й обсадити оборонну позицію. В селі Садовій буде 4-ий курінь. Штаб бриґади буде в Сказинцях.

Комбриґ 2-ої кулеметної полковник Порохівський".

„Командирові 4-го Кулеметного куреня. 10 листопада 1920 р. Ч. 0.122. На випадок відходу 2-ій бриґаді наказано обсадити лінію Сказинці—Садова, де й затриматися. Тому наказую: відходити по шляху через Пилипи, Сказинці, Садову. На останньому пункті зупинитися й обсадити оборонну лінію. 3-ій курінь буде в Сказинцях. Штаб бриґади в Сказинцях.

Комбриґ полковник Порохівський".

У той час, коли я підписував ці накази, ситуація на фронті не сприяла відступові. На фронті 3-го куреня, що обсадив позицію на

лінії Букотинка—Бондашівка, ворог вів наступ і знаходився в безпосередній близькості, виключаючи цим відступ. 4-й же курінь, остаючись на тих же горбах, де я йому наказав, теж відбивався від ворога. Технічний курінь охороняв східній куток села Грушок.

Я переїхав до батареї, що стояла на західній ділянці села Грушок, і дав їй наказа: частим вогнем відбити вороги, що наступав на 3-ій курінь. Потім перенести вогонь на ворога, що наступав на 4-й курінь і далі яко мога швидше перейти на позицію, на південь від слободи Смичковецької. Батарея розсіяла ворога, що наступав на фронті, і швидко перенеслася на вказану їй позицію. І це було зроблено якраз начасі, бо нові піші ворожі маси повели наступ на 4-й курінь. Влучний вогонь батареї розсіяв ворога й, користаючи з цього, 4-й курінь став від бойового порядку переходити до похідного. Коли курінь робив цей маневр і частина його вже доходила до дороги Грушки — слобода Смичковецька, ворожа кіннота, вискочивши з-за горбів, повела на нього атаку. Навряд чи стомленим козакам повелося б справитися з цією атакою, хоч змучені люди знову почали відбиватися, але врятувала цей курінь від повного розгрому батарея: стоячи на відкритій позиції й бачачи цю небезпеку для куреня, вона відкрила по ворогові частий, влучний вогонь. Ворожа кіннота скрилася. Курінь відступав далі й, пройшовши слобідку Смичковецьку, подався на Пилипи. В цей момент зовсім смеркло. Батарея, під прикриттям кінноти, стояла та ждала відступу 3-го куреня. Час проходив, а про курінь не було жадних відомостей. Я дав наказа командирові кінної сотні послати розїзд у тому напрямку, де востаннє був курінь. Довго довелося чекати на поворот розвідчиків, але нарешті вони прибули й донесли, що 3-го куреня нема й невідомо, де він подівся. Я мав думку, що цей курінь відійшов в напрямку на Могилів і дав наказа батареї рушати через с. Смичківці в напрямку на Могилів з тим, щоб дійшовши до дороги Могилів — Сказинці, іти по ній на Сказинці на зєднання з 4-им куренем. У селі Смичківці батарея зустрілася з 3-ім куренем, що був примушений відходити в цьому напрямку. Командирові 3-го куреня сотникові Середі, що прийняв курінь від сотника Пилипенка, дано наказа:

„Командирові 3-го Кулеметного куреня. Комбриґ наказав Вам зараз же з куренем вирушити на Сказинці польовою дорогою, взявши для цього провідника. Мати на увазі, що гармати, кіннота та прикриття будуть іти по шосі від Могилева на Сказинці. В Сказинцях виставити охорону. Звяжіться з 4-им куренем, що мусить бути в Сказинцях.

Начопервід 2-ої Кулеметної бриґади хорунжий Олександрів.

10 листопада 1920 р. о 19-й годині".

Давши цього наказа та прослідкувавши за початком його виконання, я поїхав до Могилева, щоб отримати наказа від начальника дивізії. Прибувши до штабу дивізії в Могилів, я застав там неспокій. Все складалося, говорили про сотні якихось кулеметів, що їх не мали змоги вивезти. Щождо ситуації, то вона не була ясна й для штабу дивізії. Тут я отримав наказа:

„Наказ по 1-ій Кулеметній дивізії. Ч. 28. 10 листопада 1920 р. 18 год. 25 хв.

1. Кіннота ворога прорвала наш фронт у с. Березівки.

2. 3-тя Залізна дивізія відступила й зайняла позиції (свої відповідні). Вся наша кіннота зосередиться в с. Вендичанах для ліквідації цього прориву.

3. Наказую:

а) 2-ій Кулеметній бриґаді до 8 години ранку 11 листопада заняти позицію на горбах на схід від м. Озаринці, від села Борщівка, по шляху до перехрестя доріг по шляху на Могилів.

б) 1-ій Кулеметній бриґаді скупчитися в м. Озаринці на західній околиці, по дорозі на Серебринці.

в) Технічному куреневі перейти в с. Куківку.

г) Штаб дивізії переходить у с. Куківку.

д) Польовий штаб групи на ст. Вендичанах, а інспекторський—м. Курилівці-Муровані.

е) Мої замісники: полковники Пузицький і Мазуренко.

ж) Ранених направляти на м. Нову-Ушицю.

Генерал-хорунжий Бурківський.

Начштабу полковник Мазюкевич".

1-ша Кулеметна дивізія разом із 3-ою Залізною творила групу, і нею керував генерал Ол. Удовиченко. Точні вказівки в повищому наказі відносно місця польового штабу групи, скупчення кінноти та завдань, що їх покладалося на дивізію, — все це говорило, що хоч наша ситуація і не з добрих — все ж така, що з неї група завтра вийде, привернувши свої позиції.

Цього наказа я отримав коло год. 20-ої. В цей час до Могилева прибула й батарея з кінною півсотнею та прикриттям. Сталося це тому, що коли батарея повернула, згідно з моїм наказом, на Могилівський шлях, в напрямку на Сказинці, то там зчинився бій. Командир батареї поручник Коряко не найшов можливим іти туди поночі й рушив, переїхавши через Могилів, шукати сполучення з частинами бриґади. Таким чином, у Могилеві з частин 2-ої Кулеметної бриґади знаходилися: кінна півсотня, технічний відділ, обоз, що затримався випадково, та прикомандирована до бриґади батарея. Я зробив розпорядження, щоб обоз, маючи за прикриття технічний відділ, зараз же залишив Могилів, направляючись на Нову-Ушицю. Це й було виконано. Коло мене залишилися: начштабу сотник Пилипенко, начальник оперативного відділу хорунжий Олександрів та персональний адьютант поручник Микола Варда. Залишившися з цим польовим штабом, я там же, в Могилеві, дав командирам куренів такого наказа:

„Командирові 4-го Кулеметного куреня. 10 листопада 1920 р. о 21 годині.

2-ій Кулеметній бриґаді наказано: до 8-ої години ранку 11 листопада обсадити позицію на схід від села Озаринець по горбах: від села Борщівки до перехрестя доріг, що йдуть на Могилів із Копевої. Комбриґ наказав:

4-му куреневі заняти позицію до 8-ої години ранку 11 цього листопада від с. Борщівки до дороги, що йде з Озаринець на Садову.

3-му куреневі — вправо від 4-го куреня, до перехрестя дороги з Озаринець із шосою. Куреневі мати резерву. Штаб бриґади в с. Ізраїлівці. Ранених направляти на Нову-Ушицю.

Заступники комбриґа: командири куренів — сотник Михайло Бензель та Петро Середа.

Начопервід 2-ої Кулеметної бриґади хорунжий Олександрів".

Цього наказа було послано командирам куренів через командира кінної півсотні. Йому було наказано вирушити з півсотнею до командира 4-го куреня й, будучи в його розпорядженні, помогти йому встановити звязок із 3-ім куренем та частинами 3-ої Залізної дивізії. А потім, по можливості, звязатися з ворогом. Але ще до отримання цього наказу командир 4-го куреня сотник Бензель, прибувши до Сказинець, згідно з моїм наказом, та маючи на меті посуватися далі на Садову, навязав звязок із частинами 3-ої Залізної дивізії й, довідавшись від кінноти, що піші частини відійшли на лінію Озаринці — Вендичани, зарядив відступ на ту ж лінію, повідомивши про це й командира 4-го куреня.

Останній, давши людям невеликий відпочинок, теж вирушив за 4-им куренем на Озаринці. Лишивши батарею в районі Ізраїлівки, я з начальником штабу поїхав до Озаринець, щоб, зєднавшись із куренями, що про їх відхід я був повідомлений, помогти командирам куренів обсадити призначені їм позиції.

На шляху Вендичани—Могилів я зустрів кінну частину 3-ої Залізної дивізії, що йшла з Вендичан. Запитаний про напрямок начальник частини відповів, що кіннота відходить для скупчення. Але куди, то цього я не міг довідатися.

Зустрівши 4-й курінь в Озаринцях на відступі, я затримав його для того, щоб вияснити, чи відхід 3-ої Залізної дивізії, що може мати своє специяльне призначення, чи цей відхід диктує й нам відступати? Це була дуже тяжка задача для розрішення. Був наказ про те, що треба обсадити певні позиції, в той же час рух інших частин показував, що обсадження тих позицій не має жадної рації. Порадившись із командирами частин я рішив відійти до лінії Ізраїлівка—Юрківці для того, щоб, затримавшись там, навязати звязок зо штабом Кулеметної дивізії та найти 1-шу Кулеметну бриґаду, бо її в Озаринцях не було. Курені почали відходити з Озаринець. Це було о 4-ій годині 11 листопада.

В цей час я послав доповіщення начальникові дивізії про те, що частини 3-ої Залізної дивізії відходять, та що я теж відхожу на лінію Ізраїлівки. В Ізраїлівці бриґада затрималася на годину. В цей час стали поступати доповіщення, що 1-ої бриґади в районі Озаринець нема. За деякий час прийшло повідомлення, що в Куківці нема штабу дивізії, як рівно там нема й технічного куреня Кулеметної дивізії, що там мусів бути, згідно з наказом. Доповішення говорили про те, що вночі в Куківці й Серебринцях були москвини. Напрямок відступу 3-ої Залізної дивізії на Юрківці-Лядове, а не на Серебринці-Куківку, як то мало бути,—показував, що ночівка большевицької кінноти в Куківці була можливою. Таким чином, бриґаді лишалося тільки відступати. В кожному разі, я не давав наказу про відступ, а лише розпорядився пересунутися бриґаді з села Ізраїлівки до Юрківців, щоб бути ближче до частин 3-ої Залізної дивізії. Прибувши до Юрківців, я там найшов 7-му бриґаду 3-ої Залізної дивізії. Вся бриґада була скупчена в селі. Заходів до охорони прийнято не було. На запит, які пляни має бриґада, заступник командира бриґади

відповів, що командир бриґади поїхав розслідувати обстанову і що тоді буде видно, коли надійде від нього розпорядження. Це мало, на мою думку, значення й для мене.

Одначе, лишатися в селі, що стояло в глибокім яру, було небезпечно: боронитися в ньому на випадок ворожого наскоку було неможливо. Я дав наказа бриґаді витягнутися з села на горби, що на захід від нього. Ця позиція давала повну змогу як боронитися (бо мала добрий обстріл), так і давала можливість відходити на Яришів. Я виїхав на цю позицію першим для того, щоб оглянути її. Частини ж зробили вихід на позицію дуже поволі: люди були стомлені, бо не спали цілу ніч та не мали відпочинку звечера 9 листопада.

Майже одночасно з рухом бриґади на позицію, частина 3-ої Залізної дивізії вирушила на Лядове. Про це мене, власно, ніхто не повідомив. У цей момент (а це було вже коло 8-ої години) було остаточно виявлено, що ні 1-ої бриґади, ні штабу Кулеметної дивізії в цьому районі немає, та що ворог перерізує дорогу на Нову-Ушицю. Було дано наказа зніматися з позиції та вирушити на Яришів. Але в цей момент Яришів обсадив сильний відділ ворожої кінноти, і таким чином шлях відступу був відрізаний. Бриґаді лишалося лише пробиватися. Пробиватися можна було в двох напрямках: чи через Яришів, чи через Лядове. Я рішив вдарити через Лядове і саме тому, що при такому русі я був би в арієрґарді 3-ої Залізної дивізії, що в дальнішому могло мати для бриґади велике значення, бо це робило б її, ніби частиною 3-ої Залізної дивізії, і при ворожих наскоках можна було відбиватися від нього купно. Це одно. Друге те, що, пройшовши через Лядове, бриґада мала б ворога лише з одного боку й, прикриваючись Дністром, могла б пробратися до лінії наших частин. Пробившися ж через Яришів, бриґада наражалася під час дальшого маршу бути атакованою ворогом із усіх боків, що при малій кількості набоїв, змученості людей та коней привело б частину до загибелі, тим більше, що піші сотні перестали існувати: піша сотня 4-го куреня остаточно розбіглася під час відходу, а сотня 3-го куреня з наказу командира сотні сотника Кириці пішла ще з Ізраїлівки на Нову-Ушицю.

Я дав бриґаді наказа поступово спуститися в Юрківці та рухатися на Лядове. З Юрківців бриґада в похідно-бойовому порядку, виставивши охорону на всі чотири сторони, рушила на Лядове. Пересікши дорогу Яришів—Могилів, бриґада виставила охорону лише з правого боку та стилу. Під час цього руху порядок був такий: 3-ій курінь, батарея й 4-й курінь. Я знаходився при батареї. За 4-им куренем, на відстані одної верстви, йшла наша застава під командою хорунжого Цапенка. З правого боку на невеликому просторі йшли дозори. Наша кіннота була послана до Лядового раніш для того, щоб, обсадивши його та обороняючи, не дати можливости большевикам заняти його до нашого приходу. Кулемети на підводах, звернені вправо, батарея в повній поготові відкрити вогонь — в такому порядку йшла бриґада. Я запитав командира батареї поручника Коряка, чи могла б батарея завдати поважні страти ворогові, що

маневрував у відстані 2—3 верстов від нас. Поручник Коряко відповів, що перші ж стріли могли б влучити, але батарея має дуже мало набоїв та що всі вони переведені на картеч, тобто для стрільби впрост.

Між тим, збоку Могилева появилися ворожі кіннотчики, й наша тильна застава, що в цей момент скоротила відстань до колони, почала затримувати ворога рушничним та кулеметним вогнем.

Таким чином, о 11 — 12-тій годині 11 листопада ситуація була така:

Бриґада знаходилася на висотах між Юрківцями та Лядовим. Яришів був у ворожих руках, із Озаринець на Ізраїлівку пересувалися ворожі частини. Дві сотні ворожої кінноти маневрували між Яришевим та Юрківцями. Відділ ворожої кінноти був виявлений на дорозі, що на захід від Яришева. Збоку Могилева ворожа кіннота при тачанках наскакувала на тилові застави бриґади. Бриґада відходила поволі, без жадного поспіху та в повному порядку. Всі засоби оборони—напоготові. Всі відчували, що немає чого квапитися, бо ворог загрожує не на один якийнебудь момент, а буде загрожувати довго.

Коли голова колони спустилася в долину Лядового, колона затрималася. До мене підїхав кіннотчик і доповів, що колона не може піднятися з села, бо коні не можуть вивезти на гору кулеметних возів. Я рішуче наказав, щоб колона рухалася на гору. За деякий час колона рушила. В цей момент становище 4-го куреня було найкритичніше, бо на нього могла кожної хвилини обрушитися ворожа атака. Тому я, пропустивши батарею, затримався на деякий час при цьому куреневі й саме для того, щоб уразі крайньої потреби, змусити його до самопожертви та не дати ворогові врізатися в колону в той час, коли вона буде в селі. Я мав плян, що тільки тоді, коли 3-ій курінь та батарея виберуться на високий протилежний шпиль, пройшовши через село Лядове, — тільки тоді дозволити сотням 4-го куреня пройти через село, вже під захистом передніх частин, що мали б перед собою знову добрий обстріл і були б у стані не тільки оборонитися, а навіть змусити ворога очистити Яришів. Поволі втягнувся в село й 4-й курінь. І тут я, на своє здивовання, з жахом довідався, що не вгору, по дорозі направляється бриґада, а до Дністра — по вузькій, покрученій дорозі.

По місцевих умовах та по умовах самої дороги не було й думку про те, що можна змінити цей шлях. Не шукаючи винного, я став шукати виходу з цього становища. Селяни сказали, що вздовж Дністра є досить добра дорога і по ній можна пройти. Зараз же я дав розпорядження вислати сильні застави на високі горби, що на захід від Лядового. Ці застави мусіли прикривати рух бриґади та не допустити ворога наближатися до самого берега. Річ у тому, що тут Дністер мав дуже високі круті береги, й дорога, що нею мусіла тепер іти далі бриґада, лежала внизу, між водою та береговою стіною. Отже сама колона бриґади була беззахисна: самим тільки камінням та гранатами ворог міг знищити її, не нариваючись сам на жадну

небезпеку. Застави вийшли на високий берег і, обсадивши позиції, прикривали бриґаду, поки вона не підійшла до самого берегу. Я послав кінну півсотню вперед по цій єдиній для бриґади дорозі. В скорому часі півсотня повернула, бо шлях вже був перетятий, кінноту зустрів ворог. Я дав розпорядження зміцнити застави на висотах та готовитися до бою. В цей момент на місце відпочинку бриґади прибув розїзд від кінного Фроловського полку в силі 18 людей; начальник розїзду доложив, що він відбився від полку в той момент, коли його полк бився з ворогом біля Озаринець. Цей начальник розїзду доповів мені, що весь район знаходиться у ворожих руках, та що не тільки ворожа кіннота, але й піші частини його пересуваються на підводах до Яришева.

Я зібрав командирів частин та сотенних командирів для того, щоб познайомити їх із ситуацією й почути їхні думки. Я поставив їм питання: коли нам ліпше пробиватися — чи зараз, чи зачекати до ночі? По обміні думок встановлено, що зараз пробиватися є неможливим, бо люди втомлені до краю, до повної байдужности; козаки в заставах, як тільки нахиляються до кулемета, зараз же засинають. Крім того, як тільки ми виберемося в чисте поле, то нас почне атакувати ворожа кіннота, а відбити її не маємо засобів, бо набоїв лишилося лише по одному — два паси на кулемет. На людях теж набоїв дуже мало — приблизно по пять на рушницю (пізніше бриґада здала румунам лише біля 10 тисяч набоїв. На 32 кулемети це складає таку дрібницю, що кулемети не могли б вести бою навіть одної хвилини). Щождо думки — ждати ночі, то й це не було добре, бо до ночі ворог обсадить нас і кінно, і пішо, заатакує і скине в Дністер. У цей час із румунського боку, де румунські бекети стежили за критичним становищем бриґади, стали кричати, щоб частина рятувалася на той бік. На це мало хто звернув увагу. Але за деякий час стали з того боку кричати, що 1-ша Кулеметна бриґада вже вся там. Тоді думка перейти на той бік стала поширюватися серед козаків та старшин. Одначе, я заборонив про це й говорити. Я ждав, що якийсь випадок вкаже нам дійсний напрямок для нашого руху. В цей час наші застави ворог почав обстрілювати. Становище з кожним часом ставало все гірше та гірше. Знову скликав я сотенних командирів на нараду. На цій нараді начальник штабу бриґади доклав, що ситуація склалася така, що тільки тимчасовий перехід на терен Румунії може врятувати бриґаду від знищення, а при вмілому переведенню переговорів із румунами, такий перехід може бути навіть корисним для української армії, і до неї ми зможемо прилучитися в найкоротшому часі.

Згадки про 1-й Запорозький корпус, що в свій час перейшов був через терен Румунії, та думка, що таким способом зєднання з рідною армією є можливим і для нас, вплинули на мене, і я, бачачи, що другого виходу нема, дав наказа про перехід через Дністер. Це було о 15-ій годині 11 листопада. В цей самий момент, на кілька кілометрів нижче, москвини скинули в Дністер Фроловський кінний полк.

Недовго носила зброю 2-га Кулеметна бриґада. Лише вісім місяців розділяє початок її озброєння від моменту, коли вона мусіла свою, поступово та з трруднощами, а часами й при трагічних умовах, набуту зброю скласти на чужій землі, щоб довший час не мати її в своїх руках. Але доля майбутнього нам не відома, і все, що перенесла ця частина: холод, голод, тяжкі марші під дощем та гарячим сонцем, тяжкі поразки, радісні перемоги над ворогом, — все це спричинилося до викування сильного духу, щирого братерства, гарячої любови до рідного краю та щирого бажання вмерти за волю Батьківщини. Цього духу не зломила недоля й на чужині. І всякий, хто в лавах бриґади пройшов хресний шлях української армії, згадує про все добре й лихе, як про найкращу, найяснішу пору свого життя, і всі прагнуть і ждуть тої щасливої хвилини, що покличе їх знову під стяги Батьківщини.

ТИМІШ ОМЕЛЬЧЕНКО
Підполковник.

Від Кременчука до Бірзули.

Від командувача військами Лівобережної України прийшов наказ—Кременчук опустити й евакуватися на захід. Розуміється, залізницею, бо це був час, коли ми воювали здебільшого з ешельонів і тому трималися міцно залізниць.

Командувачем військами Лівобережжя був тоді отаман Волох, а ми уявляли з себе VI Полтавський корпус. Кажу уявляли, бо насправді всі наші бойові частини, між ними й найсильнішу — 36-й піший Полтавський полк, забрала нам потроху команда Лівобережжя й порозтикала їх у різних напрямках. Нам залишився штаб корпусу та рештки, а серед них був і кінний полк—власне, старшинська сотня.

Я виконував у той час тимчасово обовязки начальника штабу VI Полтавського корпусу, по усуненню з цієї посади генштабу підполковника Рака. Корпусом командував полковник Кудрявців. І ті дні командування корпусом далі штабу, власне, не йшло, бо навіть рештки корпусні були розтикані по Кременчуцькій та Крюківській стаціях, що ними необмежено володарював і керував штаб Лівобережжя.

При таких обставинах із евакуацією нашого корпусу ми багато почати не могли. Тому я вдався до штабу Лівобережжя, щоб зясувати й полагодити справу.

Начальник штабу Лівобережжя (обовязки його виконував тоді добре відомий запорожцям сотник Стефанів) прийняв мене дуже ввічливо, але ж із-за тодішнього розгардіяшу поради якоїсь у справі нашого корпусу дати не міг. Не більше залагодив справу й заступник командувача військами Лівобережжя отаман Волощенко. Сам отаман Волох якраз був кудись відїхав. Одна порада — евакуація. З чим і як—однаково. Головне—далі за Дніпро. Пізніше вже розбереться.

Повернувся я до свого командувача корпусом і доложив, як і що. Висновок — другого дня евакуація зо стації Крюкова, з усім, що можемо згорнути докупи й до одного ешельону, виїхати.

Другого дня, вже зранку, штаб корпусу, кінний полк та ще якісь рештки зібралися до Крюківської стації. Але призначеного нам ешельону не було ще й опівдні, не було його й пополудні. Аж надвечір, коли вже сутеніло, зрештою давно бажаний ешельон зявився.

Метушня, посадка. Я допомагав додержувати ладу, оскільки це було можливо. Наслідок — усі мали місце, тільки не я. Та я цим не журився, а, знайшовши у нашім ваґоні ще вільну лавку на другім поверсі другої кляси, любенько там розташувався. Розташування ж було просте, бо майно моє усе на мені. Навіть у голови нічого покласти, бо клуночок з моїми речами злизала язиком зо стації якась Крюківська кішка (звичайно, пристань!), доки я хортом ганяв сюди та туди в справі нашої валки.

Тим часом ешельон наш показав крюківцям хвоста й окутаний ніччю сунувся, важко віддихаючи, на захід. Їхали цілу ніч повільно, з передишками, бо скрізь було набито ешельонами.

Зрештою дочвалали до Знамянки. Тут загрузли. Стоїмо. На стації ешельон на ешельоні. Усе штаби та господарчі частини. Ходять чутки, одна другої гірші. Сподіваються нападу григорївців.

Незабаром таки зявився до Знамянки і штаб Лівобережжя. Куди далі сунутися, не знають. Чекаємо. Та не чекають григорївці. Як надійшла ніч, почали вони бити по стації з гармати та обстрілювати її з рушниць. У нас хвилюються. Лежачи на моїм другім поверсі, дослухаюся, як наближаються та рвуться гарматні набої. Стріляють тільки з одної гармати, не хапаються. Досадно отак бездіяльно лежати та чекати, доки тебе влучить. Але що ж залишалося, як не чекати, затримуючи спокій?

У цей час покликано мене до комкору. Там мені доручено піти до штабу Лівобережжя за інформаціями.

Передираюся через кілька ешельонів до двірця, де працює штаб Лівобережжя. Повздовж ешельонів дзижчать кулі. Стріляють з напряму водокачки. По стрілах чути, що напасників тим часом не багато.

Тимчасового начальника штабу Лівобережжя, згаданого вже сотника Стефанова, застав із рушницею. Певно, охота була помірятися з напасниками. Інформації від нього прості: стріляють збоку водокачки, з гармати бють з півдня, певно—григорївці, а скільки — не відомо. За дальшу евакуацію ще нічого не відомо.

Повернувся до нашого ешельону. Зробив комкорові доклад. Вирішили розвантажити наш кінний полк та послати його на розшукання гармати, що непокоїла стацію. Пішов відповідний наказ.

По якомусь часі ешельон наш рушив, щоб пересунутися на зручніше до розвантаження коней місце. Стою на ваґоновій приступці. Темно, хоч око виколи. Дзижчать нечасті кулі. Блискають розриви гарматних набоїв.

Та не встигли ми рушити, як спереду лайка, гукають — ешельон зупинити. І, дійсно, зараз же стали. Поспішаю наперед. Там метушня. Кіннотчики вивантажують уже коні. Просто на колії, по-

серед ешельонів. Вивантаження йде хутко й у повнім ладу. Коней трохи не на руках виносять. По круто поставлених дошках вони один по однім просто сунуться з ваґона на землю, підтримані з обох боків кіннотчиками. Добрі коні й молодчаги кіннотчики!

Незабаром розвантаження закінчено. Порозумілися зо штабом Лівобережжя. Повздовж ешельонів, один за одним, із конем у поводі, зникли кіннотчики в нічній темряві. Ми залишилися зо штабовою охороною та з напівозброєною частиною штабівців „у бойовій поготівлі".

Десь біля півночі спробував знову поінформуватися вгорі. Але стара справа. Тому, користаючися тим, що виїзд нам не було загороджено, ми вирішили сами-собою далі евакуватися. На паротязі мали ми певну й досвідчену людину, батька одного з наших штабових старшин.

Рушили. Темно у валці, темно навколо. Хто знає, хто й що у цій нічній темряві спереду нас? Сунемося поволі, ніби напомацки, сподіваючися кожної хвилини якоїсь несподіванки з ворожого боку. Але час минав, а ми сунулися та сунулися.

Минула щасливо ніч. Настає ранок. Ми осягли стацію перед Лисаветом. Напоїли паротяг, узяли палива. За дальше посування загадалися, бо ні телефонічного, ні телеграфічного звязку з Лисаветом не добилися, що було поганою ознакою. Ходили чутки, що в Лисаветі большевики. Проте ж нічого певного.

По довгім гаданню рішили ми таки пересуватися далі. Поїхали. Та недалеко від Лисавету, де залізниця врізалася глибоко в горб, зупинилися. Телеграфісти спробували звязатися з Лисаветом, але добитися нічого не могли. Права ж із висланих нами стеж незабаром донесла, що за горбом запримітила вона ніби теж стежу, що знов сховалася в яру.

Ми рішили „оперувати", попереджуючи ворога. Наші „бойові сили" поділено на дві нерівні частині. Менша залишилася при ешельоні, виставивши на всі боки варту. Більша розійшлася в лаву й посунула проти підозрілого яру.

Хвилини напруженого сподівання. Стежимо за нашою лавою, що поволі посувалася вперед. Ось доходить вона до яру. Напруження в нас росте. Тепер лава досягла яру. Ще одна хвилина... і лава наша зійшлася докупи та повернула назад. З докладу командувача нашими „ударними силами" виявилося, що ні в яру, ні поза яром, куди око бачить, нікого й нічого. Чисте поле, та й годі. Правда, в яру зауважено сліди, але тих, хто сліди ці зробив, ніде не видно.

Повернули за якийсь час до ешельону й вислали наші стежі до ст. Лисавет. Але на саму стацію стежа не зважилася вступити, а тільки зауважила, що стація зовсім порожня.

Значить, справа з Лисаветом так-таки й не вияснилася, а тим часом почало вже вечоріти. Сунутися з нашим штабовим ешельоном далі на Лисавет не було рації, а тому вирішено повернути на попередню стацію.

Задкуючи, щасливо її осягли. Сутеніло. Аж ось із темряви, збоку Знамянки, висунувся на стацію якийсь ешельон і став побіч нас. Придивляємося, а вони придивляються до нас. Виявилося — господарча частина гайдамаків. Нам на серці полегшало. Інформуємо їх, вони нас. Напад на Знамянку зліквідовано. Напасників збоку водокачки розігнано, чи полонено. Наш кінний полк відшукав і полонив гармату, що наробила бешкету, і її гарматчиків. Але ж на Знамянку сподіваються таки наскоку Григорєва, а тому вжиті відповідні заходи для його зустрічі.

Спокійно переночували, хоч спалося й не дуже-то спокійно. Як засіріло, гайдамацький ешельон знявся та й подався без довгих вагань на Лисавет. Відома річ — гайдамаки!

Не встигло ще добре й розвиднітися, а гайдамаки вже телефонують із Лисавету, що там усе гаразд. Посунулися туди й ми. Виявилося, що останніми днями Лисавет справді відвідали большевики, але тепер там було все спокійно.

Звязуюся телеграфічно зо штабом Лівобережжя на Знамянці. Звідти повідомляють, що VI Полтавському корпусові посуватися далі на Бірзулу. Гайдамакам наказувалося повернутися на Знамянку, бо запорожці йдуть у другім напрямі. Помимо того, нам надійшло тут повідомлення, що полковник Кудрявців має передати VI Полтавський корпус генерал-хорунжому Поджіо, що чекає нас уже десь по шляху на Бірзулу.

Одержавши такі відомості, посунули ми без зайвих прогаєк далі. Здається, в Ольгополі вже чекав нас новий командир корпусу, і тут відбулася „передача“ VI Полтавського корпусу. Полковник Кудрявців та генштабу підполковник Рак поїхали до Жмеринки, де була головна команда українських військ, а генерал-хорунжий Поджіо перейняв командування VI Полтавським корпусом.

За допомогою телеграфа почали ми з новим комкором відшукувати по залізниці наші частини й наказувати їм стягатися на Бірзулу. Розуміється, навязання потрібного нам звязку за тодішніх обставин було справою нелегкою.

Тим часом ешельон наш посувався далі. Нарешті ми досягли Бірзули, звідки направлено нас на Слобідку. Тут отаборилися й почали стягати туди наші частини та обмірковувати їхню організацію.

Аж ось згори наказ: VI Полтавському корпусові розформуватися й улитися в III Херсонський. От тобі й маєш!

Почали шукати III Херсонського корпусу, щоб у нього вливатися. Виявилося, що III Херсонського корпусу, власне, немає, але є його штаб, що стоїть теж на Слобідці. Отож уливатися не було в що, але наказ є наказом. Тому розформувалися й улилися!

Мене призначено було до складу штабу III Херсонського корпусу. Почалася праця з переорганізацією III Херсонського корпусу, після влиття в нього VI Полтавського. Та праця ця не встигла ще добре й початися, як згори знов наказ: III Херсонському корпусові розформуватися й улитися в південно-східню групу республіканських

військ. Штаб цієї групи стояв на Бірзулі. Командував нею отаман Янів зо своїм помішником генштабу полковником Змієнком.

Пішло знову розформування та влиття, для мене друге за кілька днів. Я одержав припис зявитися в розпорядження начальника резерв Дієвої армії. Начальником цим був мій старий співробітник із Синьої дивізії, командир її 4-го полку, полковник Микола Чехівський. Отже припис мені був довподоби, і я першим потягом відїхав до Жмеринки.

Так закінчилася евакуація VI Полтавського корпусу від Кременчука до Бірзули або, правдивіше, до Слобідки. Цікавого в цій евакуації було мало, зате навчального багато.

Дармштадт — Німеччина,
3 липня 1929 р.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ.

Генерал П. Н. Врангель. Записки. Часть I. Белое дело.

У. 1298. К-во „Мѣдный Всадник". Берлин. 311. 4°.

Серед проводирів російського білого руху генерал барон Врангель був, безперечно, однією з найвидатніших фігур. З його іменем був звязаний не тільки цілий кримський період цього руху, а й окремі важливі моменти попередньої доби. Тому цілком зрозуміле те зацікавлення, що з ним читач бере в руки його „Записки". Але, в залежності від того, чого саме він шукатиме в них, це зацікавлення може бути й не зовсім оправданим. Той, хто бажав би познайомитися з военними операціями протибольшевицької війни на Північному Кавказі, вздовж Волги між Царициним та Камишиним і почасти в Україні, за час від серпня 1918 до січня 1920 року, — знайде тут багатий матеріял. Той же, кому ближче політичний бік справи, відчує певне розчарування: у вічі кидається неповнота, виразна нехіть автора торкатися деяких моментів, особливо неприємних для нього, навмисне замовчування їх. Як приклад — вбивство голови Кубанської Краєвої Ради М. С. Рябовола. З приводу останнього він каже: „13-го червня в Ростові було забито одного з найяскравіших представників кубанських самостійних груп М. С. Рябовола. Вбийники встигли сховатися. Частина преси надала вбивству політичний характер" (ст. 157).

Двозначний натяк на можливість неполітичних мотивів злочину і — крапка.

Чи не тому, що за небіжчиком стежили старшини „Отряда особого назначенія" кавказької армії, а на чолі ж її тоді стояв автор „Записок"? В цьому відношенню автор „Очерков Русской Смуты" ген. Деникін стоїть незрівняно вище, знаходячи в собі громадянську мужність не минати й невигідних для себе фактів та подій.

Починає автор свої спомини з переддня революції 1917 року, що заскочила його на посаді командира 1-ої бриґади Усурійської кінної дивізії. На її чолі стояв відомий генерал Кримов. Останній свого часу плянував дворцовий переворот, а коли вибухла революція й пішла не тим шляхом, як він сподівався,—став вишукувати засобів загнуздати її. Покладаючи всі надії на козаків, він закликає до спів-

праці Вранґеля, бо в складі бриґади був 1-ий Нерчинський козацький полк. Та Вранґель не погодився і то ніби тому, що не вірив у козаків.

„Проживши дитячі та юнацькі роки на Донщині, беручи участь в японській війні в лавах Забайкальського козацького полку, командуючи під час цієї війни козацьким полком, бриґадою та дивізією, що до складу їх належали полки трьох козацьких військ, я добре знав козаків“, — каже він. — „Я гадав, що вони легко можуть стати знаряддям у руках певних політичних козацьких кол. Властиве козакам поривання відокремитися уявляло в ту хвилю (коли значна частина армії складалася не з козаків, а козацькі частини були розкидані по реґулярних дивізіях) — чималу небезпеку“ (ст. 28). Сміло можна твердити, що Вранґель в даному випадкові просто ретроспектує своє пізніше уявлення козацтва, бо ніяких „певних політичних козацьких кол“ пізнати тоді (початок квітня 1917 р.) він не міг,— виявилися вони трохи згодом. І не тому він, очевидно, відмовився від співпраці з Кримовим, що не покладав жадних надій на козацтво, а через те, що їм було не по дорозі. Кримов, як то свідчить сам Вранґель, радо стрінув революцію й щиро прагнув підтримати Тимчасовий Уряд, а Вранґель хотів, щоб „росіяни й тепер, як споконвіку, служили б цареві й батьківщині та вмирали за Вѣру, Царя і Отечество“ (ст. 21). Тому він кидає посаду вже командира Усурійської дивізії та їде до Петрограду.

Тут починається підшукування „вождя“, що з твердою й незломною рішучістю міг би покласти кінець дальшому розпадові держави“, і чиє імя, „беручи на увагу умови часу, було б досить „демократичним“. Водночас, при допомозі графа А. П. Палена, Вранґель таємно організовує штаб, бойові офіцерські відділи, звязок із юнацькими школами та деякими частинами, налагоджує розвідку, добуває матеріяльні засоби й виробляє „докладний плян опанування головніших центрів міста та захоплення тих осіб, що могли б бути небезпечними“. Та не знайшлося „вождя“: ген. Лечицький відмовився, а ген. Корнілов несподівано залишив Петроград,—і Вранґель їде на фронт командувати 7-ою кінною дивізією. Проте, своєї праці він не кидає й на фронті, користуючися нагодою, навязує стосунки з Корніловим, підтримуючи звязок із ним через свого офіцера графа П. П. Шувалова. Але в Корніловському виступі ні сам Вранґель, ні його організація жадної участи не взяли, ніби з причини заколоту, викликаного несподіваністю розриву Керенського з Корніловим і пасивности та нерішучости як останнього, так і його оточення. Проте, „в залежності від політичного моменту та з огляду на його політичне обличчя“, новий військовий міністр ген. Верховський не допустив Вранґеля до командування 3-им кінним корпусом, на яке становище його було недавно призначено, і він опинився без певної посади при ставці Верховного Головнокомандувача, де розробляє плян реорганізації армії. Між іншим, цікаво, що в той час, як деякі військові вбачали порятунок у реорганізації армії на підставі чи то національного (ген. барон Бутберґ), чи то територіяльного (ген. Дідеріхс) прин-

ципі, він висував ідею розвернення ударних частин, доводячи, що „в сучасних умовах територіяльна організація могла б повести лише до розпаду армії, а з нею й держави“.

Перебувши першу большевицьку навалу в Криму, Вранґель після гетьманського перевороту їде до Києва. Знаючи „виключно близько“ Скоропадського, що його в минулому „начальство охоче висувало, а багато товаришів не любило“ (йому ставили в вину сухість і замкнутість), він мало вірив у те, що той, хто „не посідав запалу, розмаху і скорости рішень, міг би дати собі раду з тим надмірно тяжким завданням, що випало на його долю. Але серед моря анархії на всій величезній просторіні Росії ніби створився перший кріпкий острівець. Можливо, він міг стати пунктом прикладання творчих сил держави“, і в цьому йому хочеться переконатися.

З державної точки погляду Вранґель припускав можливість „німецької“ орієнтації. „Тяжкий стан Німеччини“,— каже він,— „давав нам право сподіватися складення вигідного для нас договору. Щодо моральних зобовязань перед нашими союзниками, то, на мою думку, Росія вже давно була вільна від них. За минулий період боротьби вона принесла спільній справі незлічимі жертви, а участь союзних урядів у „російській безкровній революції перекладала в значній мірі відповідальність за виступ Росії із спільної боротьби на тих чужоземців, що надавали духу цій революції“ (ст. 66). Але „Німці дуже підтримували українське самостійництво, і сам Скоропадський чи для того, щоб догодити могутнім покровителям, чи з „політичних міркувань“ наявно грався в „щиру Україну“. Через те Вранґель, коли після пропозиції заняти посаду начальника штабу, на своє запитання, „чи віриш ти сам у можливість створити самостійну Україну, чи уявляєш ти її собі лише як перший склад слова „Росія“? — почув у відповідь від Скоропадського: „Для мене ще велике питання, куди мені орієнтуватися—чи на схід, чи на захід“... — то хутко залишив і Київ, і Україну.

В кінці серпня 1918 року Вранґель зявляється на Кубані й тут одержує від Деникіна призначення на посаду командувача 1-ою кінною дивізією, що складалася з 5 полків козацьких, 1 черкеського, 3 батарей і 1 пластунського батальйону. Незабаром, напочатку листопада, він стає на чолі 1-го кінного корпусу, а ще трохи згодом, наприкінці грудня, на чолі Кавказької армії.

Спочатку воювати було дуже тяжко. Постачання зброї, набоїв, муніції відбувалося виключно на рахунок ворога, а харчі та фураж, за відсутністю інтендантства, довелося відбирати безпосередньо в мирного населення. Технічних засобів, ліків, перевязок майже зовсім не було. Згодом, коли все це поволі почало зявлятися в міру захоплення ворожих баз та обозів, стало легче. Та хоч якою іноді величезною й була військова здобич [наприклад, як свідчить Вранґель, в січні 1919 р. на Терщині, після останнього погрому червоної армії „від станиці Каргалинської до Кізляра, на віддалі 25 верстов, вся залізниця була забита суцільною низкою кинутих валок. Тут було залишено запаси незлічимої вартости зброї, набоїв, величезна кількість

медикаментів, медичних струментів, взуття, одежі; ваґони з автомобілями, меблями, ґалянтереєю, кришталем" (ст. 112)], але в наслідок того, що, з одного боку, багато розкрадалося, а з другого — військові сили зростали чисельно,—недостача всього необхідного на війні відчувалася більш-менш увесь час.

Щоправда, з лютого почали прибувати з Анґлії до Новоросійська величезні транспорти з усяким військовим майном, та, як свідчить Вранґель, все віддавалося добровольчій армії, що до її складу входила „ґвардія" Деникіна, так звані „цвѣтныя войска" (корнілівці, марківці, алексіївці, дроздівці), а Кавказька армія, що складалася трохи що не виключно з Кубанських козаків, майже нічого з того не одержувала й уже влїті билася під Царициним і за ним — обірвана, боса й простоволоса, часто-густо без набоїв, без технічних засобів. Воювати туг, майже виключно за рахунок воєнної здобичі, було неможливо: ворог не був такий багатий, як на Північному Кавказі, всяким військовим і іншим майном, та й провід мав значно кращий і не терпів таких катастрофальних поразок, як на Ставропільщині та Терщині.

А між тим, взагалі щодо доцільного використання воєнної здобичі, як засобу постачання, справа стояла зле. Властиво весь час, „живучи виключно з місцевих засобів, маючи в усьому недостачу, не одержуючи нічого від скарбу, частини мимоволі дивилися на воєнну здобич, як на власне майно. Боротися з цим у перший період було майже неможливо. — Я намагався",— каже Вранґель,— „не допускати сваволі й можливо правильніше розподіляти між частинами воєнну здобич. Потім я досяг того, що захоплені в полонених гроші й усе майно, що попадало до рук військової частини, розподіляли між козаками осібні комісії з представників сотень, а все, що мало бойове значення, передавалося дивізійному інтендантству. Пізніше, коли за допомогою союзників було зорганізоване загальне постачання наших армій, я добився здачі військовими частинами всієї без виключення воєнної здобичі" (ст. 81). Але останні твердження Вранґеля дуже сумнівні, бо інакше після Царицина, де захопили тільки на одній залізниці 2,085 ваґонів, навантажених артилерійським та інтендантським майном, — не було б отих „обірваних, босих та простоволосих", що існування їх у своїй армії він констатує майже безпосередньо після цього.

Не краще було й із харчуванням війська за рахунок мирного населення, що часто-густо оберталося в звичайнісінький грабіж. Щоправда, боротьба з цим лихом велася, але яка і як? На сторінці 81 Вранґель вихваляється: „Від перших же днів нашої боротьби, не виключаючи й того періоду, коли ми жили лише за рахунок воєнної здобичі, я безжалісно карав усякий грабунок населення. У перші ж дні, як приїхав до дивізії, я повісив декількох мародерів". Але „безжалісність" ця була дуже умовна. Не далі ж, як на попередній 80 сторінці, він оповідає, як, зловивши на ст. Курганській на гарячому вчинкові кількох офіцерів-грабіжників з дивізії Покровського, він усього на всього запропонував їм, під загрозою розстрілу, зали-

шити за годину район розташування власної дивізії. А що Врангель зробив, щоб приборкати незабаром підлеглого йому ген. Покровського, що про нього сам же каже, що він „не тільки не перешкоджав, а почасти сам підпирав лихі інстинкти своїх підлеглих. Серед його частин виробився погляд на сучасну боротьбу не як на визвольну, а як на засіб збагачення“ (ст. 81)? Нічого, — бо й сам був не без гріха, щодо потурання „лихих інстинктів“. Їх же, а не якісь шляхетні почуття та поривання, він мав на увазі, коли в наказі Кавказькій армії армії № 1 із 8 травня 1919 року, заохочуючи її до походу на Царицин, казав про „награбовані незлічимі багатства“, що в ньому переховують большевики.

Та не зважаючи на все це, воювали до часу дуже добре. Навіть при побіжному ознайомленні з Врангелевим оповіданням про воєнні операції на Північному Кавказі, не можна не помітити тієї виключно величезної ролі, що в них відігравали кубанські частини, і того геройства, що його вони виявляли в тяжких і впертих боях з дужим, хоробрим ворогом. Поки боротьба йшла за рідний край, некомплект у частинах зявлявся лише після великих боїв, як наслідок великих страт, але поповнення негайно підходило, і він щезав. До самого Царицина ми не чуємо Врангелевих нарікань на те, щоб козаки уникали фронту. Та захоплюється Царицин, проголошується похід на Москву, і починаються скарги на те, що Кубань перестала давати людей. Звичайно, на Врангелеву думку, причина цього полягала в тому, що „відсутність на Кубані твердої влади й ладу на місцях та невпинна політична боротьба давала можливість козакам уникати виконання свого військового обовязку“ (ст. 162).

Але влада Кубанська була не мякша за владу Деникінську, а щодо ладу на Кубані, то його тут навіть і більше було, ніж на теренах, захоплених добровольчою армією. Отже річ у чомусь іншому. І саме в тому, що гасло боротьби за „единую, неделимую Россію“ не могло приваблювати й заохочувати взагалі козацтво, що йому, як твердить сам же Врангель, „властиве споконвіку прямування до окремішности“, а тим паче кубанське, в більшості з походження українське (битися не тільки за чужу, а по суті ворожу та некорисну йому справу, воно просто інстинктовно не хотіло), а відношення добровольчої армії до нього і те, що творила вона на опанованій нею території, відштовхувало його.

Сам же Врангель свідчить, що не тільки по відношенню до козаків, але й до всіх тих, хто не приймав без заперечень і застережень політики головного командування, ставка виявляла якусь нетерпимість. Проголосивши гасло „Єдина, Велика, Неподільна Росія“, по суті туманне й невиразне, головнокомандувач із якимсь фанатизмом поборював усе те, що, як здавалося йому, суперечило тому, що він сповідує. Всіх козаків називали „самостійниками“. Самостійниками було проголошено й усіх тих, хто ще недавно боровся з большевиками в Україні, всіх, хто служив у гетьмана. Після упадку України велика кількість старшин втекла на південь. У ставці на них дивилися ледве що не на зрадників, вони були під підозрінням

і служити далі їм дозволялося лише після реабілітації перед осібною комісією. Це було жорстоко й несправедливо" (ст. 118). На совісті самого Вранґеля лежать ще жорстокіші та несправедливіші вчинки, як, наприклад, масовий розстріл у с. Успенському, без жадного суду, без жадної реабілітаційної комісії 370 душ командного складу, захоплених у полон большевицьких частин" (ст. 85).

Та у відношенню добровольчої армії до кубанців була не тільки нетерпимість. Навіть „лагідний" військовий отаман Філімонов жалівся на незаслужені кривди, що їх чинив кубанцям ген. Деникін, на зневажливе відношення ставки до нього й місцевої влади, і це постійно ставкою ще й підкреслювалося. На те ж гірко нарікав і наказний отаман ген. Науменко" (ст. 117).

Але не кращий за Деникіна та його ставку й сам Вранґель. Він, наприклад, не одержавши від голови Кубанської Ради запрошення виступити на її засіданні, з причини відсутности з його боку офіційної про це заяви, переказує голові Ради: „Як командувач Кавказькою армією, я ладен був зробити Раді честь—відвідати її й виголосити доклад про потреби кубанських частин. Про це я вчора подав до відома отаманові та членам Уряду. З окремими проханнями до п. Макаренка я звертатися не буду... Повернувшись до армії, я оповім моїм частинам про те відношення, що його стрінув їхній командувач ізбоку голови Ради" (ст. 185).

Ну, зовсім дореволюційний губернатор „розпікає" якусь повітову земську управу. Зарозумілому баронові й у голову не приходить, що так поводитися з народнім представництвом не можна, що це образа всього народу, що за ним стоїть.

Козацтво все це помічало й розуміло, але, скуте ще старою військовою дисципліною, ховало до часу біль, образу й обурення, наявно покищо не реаґуючи.

Така поведінка випливала не тільки з психології представника панівного російського централізму, а й із тієї політики „твердого курса" щодо Кубані, що його триматися Вранґель ще на початку свого перебування на Кубані спробував був радити Деникінові з приводу тієї боротьби, що точилася тоді між „правими" та „лівими" під час виборів „Військового Отамана". „Мені уявлялось", — каже він, — „що всякі політичні виступи, всяка політична боротьба втилу в той час, коли на фронті точаться криваві бої, роблять непоправну шкоду нашій справі... Добре знаючи козаків, я не мав жадного сумніву, що могуче гримання ген. Деникіна в корні припинило б ці виступи" (ст. 99). Та Деникін не захотів балакати на цю тему, як не прийняв і пропозиції ген. Покровського та Шкури влаштувати переворот*). Але, звичайно, не тому, що зупинився перед питанням,

---

*) Між іншим, Вранґель подав досить цікаві характеристики як цих двох „героїв" громадянської війни, так і деяких інших своїх „соратників".

Покровський, що його він знав іще з Петрограду, як члена своєї таємної організації, „неабиякого розуму, видатної енерґії, великої сили волі й великого честолюбства, він в той же час не дуже гидував засобами, мав нахил до авантюри. Військовим чуттям і бойовим досвідом, звичайно, значно був нижче

чи він на це має право (щодо права, то чи він, чи Вранґель, чи ще якийсь інший „русскій человѣк“ — всі вони вважали, що як „русскіе люди“, „во імя спасенія единой, недѣлимой Великой Россіи“ вони на все мають право), а лише тому, що добре розумів небезпечну для самого існування добровольчої армії такого могучого гримання“. (Див. Деникін „Очерки Русской Смуты“ т. III ст. 199, 209, т. IV ст. 50, 51).

Засвоївши собі політику „могучого гримання“ й переконаний, що всяка полегкість, всяке шукання владою компромісу вважалося б її слабістю, і неминучим наслідком були нові вимоги місцевих „демагогів“, Вранґель увесь час відповідно з Кубанню й поводиться.

Наприкінці квітня 1919 року Деникін, підо впливом невдач на фронті, погоджується на організацію Кубанської армії, і начальник його штабу ген. Романовський про це повідомляє Вранґеля, додаючи, що єдиним кандидатом на посаду командира її є він, Вранґель.

і від ген. Шатілова, і від ген. Улагая. Його неоцінимими властивостями були — геть чисто виключна непохитна твердість духа, надзвичайна непосидливість в осягненні поставленої цілі й величезна витримка“.

Шкура. Полковника Шкуру я знав по його праці в Лісових Карпатах на чолі „партизанського відділу“. Відділ Шкури, здебільшого, тинявся втилу, піячив і грабував. Серед певної частини козацтва Шкура був популярним. Але популярність цю він здобував, головним чином, потуранням підлим інстинктам козаків. У воєннім відношенню, як начальник великих частин, він виявляв цілковиту непідготовленість і відсутність широкого хисту, будучи лише здібним партизаном. Ставка все висовувала Шкуру, сподіваючись, очевидно, використати його в боротьбі з самостійними козацькими течіями“. Сам Вранґель дуже не жалував Шкури й на кожному кроці давав йому це відчути.

Ген. Улагай — „нервовий, до хоробливости самолюбивий, чесний і шляхетний, величезної мужности і з великим воєнним чуттям, він зачаровував своїх старшин та козаків. Добре орієнтуючись в обставинах, він умів їх використати, виявити своєчасно особисту ініціятиву і спритність. Посідаючи, безумовно, хист начальника великих частин кінноти, він мав і вади: нерівність характеру, надмірну, іноді хоробливу, образливість, легко переходив від великого піднесення духа до безконечної апатії; приступаючи до виконання завдання, ладен був часом шукати в ньому непереможних перешкод, але, зупинившись на якомусь рішенню, блискуче переводив його в життя“.

Ґен. Топорков, що вислужився з козаків, „добре орієнтувався в обставинах, завдяки природньому чуттю. Людина надзвичайної хоробрости, великого поривання й нічим непохитної твердости, він завжди близько стояв до свого війська, жив із ним одним життям, ділячи всі тягарі бойової служби й захоплюючи в тяжкі хвилі особистим прикладом. Накази начальства Топорков неухильно виконував, не рахуючись ні з якими перешкодами; в цьому відношенню він іноді переборщував“.

Ген. „Павліченко“, що теж вислужився з простих козаків, „був людиною цілком виключної мужности й великого поривання“.

Ген. Бабієв — „мужній, прекрасний кавалерійський начальник, але користувався піхотою“.

Ген. Науменко — „хоробрий і здібний старшина“.

Нарешті, Деникін — „він мав репутацію чесного салдата, хороброго, здібного, великої воєнної ерудиції начальника. Добре володів словом, мова його була сильна й образна. В той же час, промовляючи до війська, він не вмів захопити серця людей. У нього не було всього того, що впливає на юрбу, запалює серця й захоплює душі. Він, що здавався твердим і непохитним, по відношенню до підлеглих йому старших начальників, був незрозуміло мяким. Ревнивий до своєї влади, підозріливий навіть по відношенню до своїх найближчих помішників, ген. Деникін боявся твердих, самостійних людей“.

Останній же робить усе, щоб її не було. Під час побачення з кубанським військовим отаманом Філімоновим і кубанським військовим міністром ген. Науменком, він умовив їх зріктися своєї Кубанської армії, а два місяці пізніше, коли в Катеринодарі Філімонов і Науменко під натиском Ради знову підняли питання про Кубанську армію, і ген. Науменко доводив, що командувачем нею мусить бути якраз Вранґель, хоч він, правда, з походження не козак, але „імя його досить популярне серед кубанського козацтва, і залишення його на чолі Кубанської армії задовольнило б і „уряд", і козаків" (ст. 167)— заявив: „Поки я є командувачем Кавказькою армією, я не відповідаю за політику Кубані. Від хвилі ж, коли я стану командувачем Кубанською армією, армією окремого державного витвору, я буду відповідальним за його політику. При сучасному ж політичному напрямку Кубані, мені, ставши на чолі Кубанської армії, залишалося б одно— наказати: „чотами ліворуч навкруги" і розігнати Законодавчу Раду" (ст. 168).

І це казала людина, що за три місяці перед цим доводила ген. Романовському: „Якщо ви вважаєте необхідним залишити за Донщиною право мати свою армію, то й Кубанщина, і Терщина повинні мати це право. В протилежному випадку ви не обберетеся докорів у пристрасності та несправедливості й дасте привід до справедливого незадоволення" (ст. 118), а пізніше провал питання про створення Кубанської армії буде витикати Деникінові, як свою заслугу в боротьбі з кубанськими самостійниками" (ст. 182).

Взагалі, послідовність не була властивістю Вранґеля. Захопивши, наприклад, Царицинський район, він телеграфує ген. Лукомському: „Район широко мусить бути використаний у харчовому відношенню. Дані сили й засоби Кавказької армії замалі, щоб у повній мірі використати багатство району. Необхідно негайно зформувати інтендантську округу й прийомну комісію, що взяли б на себе експлуатацію району й запасання для всіх армій" (Деникін, т. V ст. 113). І в той же час засипає Кубань вимогами хліба, провіянту, загрожуючи, що війська повернуть утил проти тих, хто примушує їх голодувати (ст. 183), жаліється Деникінові і т. д., і т. д. Але жалоби його на Кубань були цілком безпідставні. Не зважаючи на наявно невідповідні дійсним потребам вимоги (наприклад, Вранґель, що його армія взагалі ніколи не перевищувала 20—25 тисяч душ, вимагав на липень 1919 р. провіянту на 80 тисяч, а на серпень на 110 тисяч — тоді якраз, коли нарікав на страшний некомплект у частинах), Кубань все, що треба, в армію посилала, та не її вина, що з огляду на панування скрізь на залізницях добровольчої армії, цілі маршрутні потяги зо збіжжям без вісти щезали десь за Тихоріцькою.

Розходячися багато де в чому з Деникіним, особливо в питаннях стратегії (між іншим Вранґель вважався й уважається, в протилежність антантофілові Деникінові, германофілом. Перша частина „Записок" такої опінії до певної міри не виправдує. В ній він виступає скорше англофілом, і може, якраз у цьому, в його звязках із Англією, й полягає почасти розгадка тих відносин, що під кінець утво-

рилися між ним та Деникіним), він в основному цілком поділяв погляди останнього щодо Кубані. Останню, на думку їх обох, треба було приборкати за всяку ціну, ніби для того, щоб завести там лад, бо без нього були неможливі дальші успіхи добровольчої армії *).

Оповідання Вранґеля про те, як він заводив лад на Кубані, з політичного боку, може, найцікавіша частина його споминів. Між іншим, коли до цього були ще деякі сумніви, щодо тієї ролі, що її відіграв ген. Науменко в історії насильства добровольчої армії над Кубанню, то після опублікування Вранґелем своїх „Записок" ці сумніви мусять розвіятися. Вранґель ґрунтовно доповнює й підтверджує те, що відомо було вже раніше з праці Деникіна („Очерки Русской Смуты" т. V), споминів проф. К. Н. Соколова („Кубанское дѣйство", „Архив Русской Революціи" т. XVII) і статті А. П. Філімонова — „Историческая Справка" („Новое Время" № 738 2/X 1923), але що все ж таки досі здавалося неймовірним.

На початку жовтня, коли добровольча армія хутко посувалася на Москву, Вранґель, використовуючи період тиші на своєму фронті, надсилає ген. Покровського „в отпуск" до Катеринодару, а сам іде

---

*) Цікаво: бралися завести лад на Кубані люди, що не могли дати самі собі ради з отим ладом. Сам же Вранґель дав таку убивчу характеристику ладу на теренах добровольчої армії: „В краю бракувало мінімального ладу. Слаба влада не вміла примусити слухатися себе. Добір адміністрації на місцях був цілком незадовільний. Сваволя й зловживання службовців Державної варти („Государственной стражи"), численних органів контр-розвідки й карного розшуку стали звичайним явищем. Численні, часом суперечні, накази головнокомандувача не розвязали хоч трохи складне, порушене розрухами, питання землекористування. І тут, у земельному питанні, як і в інших, не було ясного реального пляну Уряду. Не зважаючи на те, що Уряд посідав величезні, незлічимі природні багатства краю, курс грошей безнастанно падав, і дорожнеча життя швидко зростала. Рівняючи до необхідних видатків на існування, плата військовим і цивільним службовцям була жебрацькою, наслідком чого зявилися численні зловживання урядових осіб (ст. 213).

...Влади фактично не було. Краєм правила ціла низка дрібних сатрапів, починаючи від губернаторів і кінчаючи першим-ліпшим військовим начальником, комендантом і контр-розвідчиком. Спанталичений, заляканий мешканець не знав, кого слухатися. Велика кількість всіляких авантурників, типових продуктів громадянської війни, зуміла, користуючись безсиллям влади, пролізти в усі галузі державного апарату. Уявлення законности цілком бракувало. Безконечна кількість суперечних розпоряджень не давала можливости представникам влади на місцях орієнтуватися в них Кожний робив за своїм розсудом, діючи до того в повній свідомості своєї безкарности. Згубний приклад подавався зверху... Крадіжка й хабарництво глибоко пройшли в усі галузі управління. За відповідну винагороду можна було оминути яке завгодно розпорядження Уряду. Не зважаючи на величезні природні багатства захопленого нами району, наша грошова валюта безнастанно падала. Експорт, що його головне командування передало на комісію приватним підприємцям, майже нічого скарбові не давав...

Величезні запаси, що їх постачали англійці, безсовісно розкрадалися, Зле забезпечена армія харчувалася виключно за рахунок населення, лягаючи на нього надсильним тягарем. Не зважаючи на великий приплив добровольців з наново захоплених армією місцевостей, чисельність її майже не зростала. Тил був заповнений тими, що уникали поля. Велика кількість їх благополучно влаштовувалася по безпечних управліннях і установах, що неймовірно розрослися" (ст. 217).

до Деникіна в Таганрог. Тут він, покликаючися на інформації, що їх подав йому Покровський на підставі своїх розмов із отаманом Філімоновим, ген. Науменком та деякими членами Ради, доводить Деникінові необхідність його „могучого гримання“ на адресу Кубані й пропонує йому цілий плян приборкання її *). Той погоджується й доручає йому перевести цей плян у життя. Прибувши після цього до Катеринодару, Вранґель підшукує тут собі помішників. „З ген. Філімоновим“, — каже він, — „розмовляти було неварто. Я вирішив посвятити в справу найближчого його помішника, що виконував обовязки наказного отамана й військового міністра, ген. Науменка. (Науменко тоді вже міністром не був. У наслідок недовіря, висловленого йому Радою, він подав до димісії й був призначений Деникіним на посаду командувача 2-м Кубанським корпусом в армії Вранґеля. — П. С.). Останній, розумна людина, добре здавав собі справу в необхідності змінити той лад, що існував на Кубані. Після обіда в отамана, я з генералами Покровським та Науменком розмовляв цілий вечір... Я виложив намічений плян чину, з ним зрештою погодилися всі“ (ст. 219). Плян цей, у принципі принятий і Деникіним, зводився до того, що Краєва Рада, „підо впливом“ присутности в Катеринодарі „надійних“ військових частин, змінить, на пропозицію певної групи своїх членів, кубанську конституцію, вбік збільшення влади військового отамана, й зречеться створення окремої Кубанської армії.

Погоджуючися на цей плян і таким чином втретє зрікаючися Кубанської армії, генерал Науменко вимагає для Кубані, як компенсації за все це, не так вже багато: а саме: 1) скоршого розрахунку добровольчої армії з Кубанню за сировину й харчі, 2) передачі їй справи апровізації Кавказької армії, 3) припинення діяльности на Кубані реквізиційних і ремонтних комісій та повернення вже закуплених коней, 4) означення права на певну частину воєнної здобичі, 5) повернення в розпорядження Кубані всіх козаків, що знаходяться в некозацьких частинах та установах, 6) неприняття без згоди військового штабу козаків у некозацькі частини й установи і 7) права Кубані самій мобілізувати своїх іногородніх (некозаче населення). Але дістав ще менше.

Четверту й сьому вимогу Деникін, коли вони стали йому відомі, відкинув зовсім, пяту задовольнив цілком, а решту обіцяв задовольнити почасти.

Повернувшися на фронт, Вранґель надсилає до Катеринодару бриґаду полковника Буряка й наказує Покровському за всяку ціну стриматися від арештів, збройних виступів тощо. Але несподівано зявляється телеграма Деникіна про воєнно-польовий суд над особами, що підписали договір дружби між Кубанню й Північно-Кавказькою Республікою. Ситуація ускладняється, і Вранґель поспішає до Катеринодару, щоб „в зависимости от обстановки на мѣстѣ дѣйствовать в дальнѣйшем“.

---

*) За Вранґелем ініціятива розправи з Кубанню належала йому, а не Деникінові: останній же твердить протилежне — т. V, ст. 207.

Після наради з Покровським, Науменком та проф. Соколовим, Враніель, заборонивши Покровському будь-які виступи без його дозволу, виїздить до Кисловодська, доручивши Науменкові щодня інформувати його по прямому дроту про стан речей. Між іншим, проф. Соколов свідчить, що на цій нараді Покровському було доручено не тільки арештувати Кулабухова, а й покласти кінець діяльності самостійників „шляхом видалення з Ради головних баламутів, що їх число означувалося різно, від 10 до 40 душ". При чім на запитання Соколова Науменкові, „чи вважає він неминучим вживання надзвичайних заходів, популярний кубанський генерал, не вагаючися, відповів, що це цілком неминуче, і що „стукнути необхідно" („Кубанское дѣйство", ст. 247).

У Кисловодську Враніель, очевидно, переживає вагання й усякі сумніви, як свідчать його листи до Покровського з 21 жовтня і до Лукомського з 27 жовтня. На бригаду полковника Буряка він не дуже покладався. Не вірила козакам і ставка Деникіна, що помимо Враніеля скупчила в Катеринодарі під проводом агента своєї контррозвідки полк. Карташова, що стежив і за Враніелем, 200 надійних офіцерів-добровольців (В. фон-Дрейер: „Крестный путь во имя Родины" ст. 74).

І 29 жовтня він, з одного боку, пропонує Деникінові аж 4 пляни розвязання конфлікту з Кубанню, а з другого, як свідчить Деникін, запитує по дроту Науменка, чи не краще Покровського видалити з Катеринодару (Деникін, т. V ст, 212). Науменко ухиляється від прямої відповіді і 30 жовтня їде до Враніеля в Кисловодськ на нараду.

Того ж дня військовий отаман Філімонов і голова Уряду Курганський надсилають Деникінові, всім командувачам арміями та отаманам телеграму, де, покликаючися на дипломатичну недоторканість осіб, що від імени Кубані підписали договір дружби з Горською Республікою, вимагали відкликання телеграми Деникіна про віддачу їх під суд, з огляду на безсумнівне виключне право тільки Кубанської влади судити своїх дипломатичних представників. Але Деникін 31 жовтня надсилає Враніелеві телеграму, й у ній вимагає негайного переведення в життя свого попереднього розпорядження й арешта ще й інших осіб, що вважалися однодумцями тих, що підписали вищезазначений договір.

„Ми" (Враніель та Науменко — П. С.), — каже Враніель, — „докладно обговорили справу. Ген. Покровський повинен був перевести арешти Кулабухова й ряду других осіб і негайно віддати їх під воєнно-польовий суд, що мусить бути зформований при бригаді полк. Буряка. Щоб не ставити отамана в тяжке положення і тим ще більше не ускладняти питання, я просив ген. Науменка перебалакати від мого імени з ген. Філімоновим і посилкуватися переконати його в необхідності скласти з себе звання отамана" (ст. 230—231).

Під час цієї наради, натурально, виникло питання, кому ж бути кубанським отаманом після Філімонова? Враніель, як оповідає з його слів Соколов („Кубанское дѣйство" ст. 250), запропонував Науменкові

виставити свою кандидатуру, і той на це погодився. Через Науменка Вранґель передає 31 жовтня Покровському наказ арештувати Кулабухова й інших намічених Покровським осіб, віддати їх під воєнно-польовий суд, і вирок останнього негайно виконати, а Деникінові подає: „Наказа буде вручено ген. Покровському після того, як військовий отаман подасть до димісії, що зробити йому дано пораду одночасово з цим“. І хоч другого дня й одержує від Деникіна листа: „Пропоную вам після обговорення питання з кубанським військовим отаманом виконати мого наказа за телеграмою № 016729 відносно Кулабухова. Як що це буде уявлятися необхідним, то Кулабухова можна відпровадити для осудження до Таганрогу“. Одначе нічого цього не робить і залишається в Кисловодську. „Всі розпорядження були зроблені, мені залишалося лише чекати“ — каже він (ст. 232).

Маючи такого пильного й совісного помішника, як ген. Науменко, Вранґель дійсно міг вже тільки чекати. Після розмови з Філімоновим, що не захотів слухати жадних порад щодо своєї димісії, Науменко заклопотаний тим, щоб усе було переведено в життя якнайліпше, та щоб йому на шляху до отаманської булави було перешкод якнайменше, замість того, щоб негайно передати Покровському наказа Вранґеля, каже останньому, по прямому дроту, що він ще раз спробує побалакати з Філімоновим. А разом із тим підказує Вранґелеві думку про необхідність призначення Покровського командувачем військами тилового району армії. (Чи не для того, щоб, спираючися на „положеніе о полевом управленіи войск“, з одного боку, мати якнайбільше формальних виправдань заміреного насильства над Радою, а з другого—дати Покровському в руки якнайбільше засобів перевести в життя це насильство, що прочищало йому (Науменкові) шлях до отаманської булави?).

Вранґель це останнє негайно робить і наказує, не проволікаючи далі, виконати свого попереднього наказа. (Філімонов: „Историческая справка“).

Після такої підготовки, що її перевів, як бачимо, головним чином Науменко (мимоволі напрошується порівняння Кубані з маленькою Естонією, де російські генерали теж були ладні навести „лад“, та стрінули там не Науменків, а Ляйдонерів, і доля цієї країни пішла зовсім іншим шляхом, ніж доля Кубані), — 6 листопада Покровський оточує військами Раду, заарештовує Кулабухова й іще 12 членів Ради й другого дня, виконуючи вирок суду, прилюдно вішає Кулабухова.

Того ж дня Вранґель, урочисто зустрітий на двірці Філімоновим і Науменком, виступає з промовою в Раді. Другого дня Раді було дано зрозуміти, що ціною зміни Кубанської конституції буде врятоване життя решті заарештованих її членів. І вона змінює її.

Залишається, таким чином, розвязати лише отаманське питання, не таке вже просте, бо й Покровському хочеться отаманської булави. Обидва претенденти до неї, кожний, дбаючи про себе, намагаються довести Філімонову необхідність зріктися її. Те ж робить і Вранґель,

але Філімонов не погоджується. І тільки після того, як і Уряд Кубанський не підтримав його, він подав до димісії. Очевидно, що до долі отаманської булави Деникін не міг ставитися байдуже, але назовні він удавав повну безсторонність і незацікавленість. Коли Ванґель, прибувши до нього, почав доводити, що найкращим отаманом був би Науменко, а що Покровський мало має шансів на обібрання в отамани, і запитав, кого б він, Деникін, бажав бачити на чолі Кубані, той ухилився від відповіді, заявивши, що не вважає можливим втручатися в цю справу. Та в дійсності повної незацікавлености та невтручання якраз і не було. Саме Покровським хотів він „возглавить" Кубань, бо, як тільки ще почали лагодитися до „дѣйства", він вже доручив проф. Соколову скласти для Покровського, на випадок обібрання отаманом, проєкт відозви до населення Кубані і двох наказів—до кубанського козацького війська та до кубанців, що знаходяться на фронті. („Кубанское дѣйство", ст. 247, 250).

Цей випадок цікавий ще тим, що характеризує дійсне відношення до Кубані, не кажучи вже про те, що він не мав жадного права в будь-який спосіб втручатися в отаманське питання. Як міг він, що завжди удавав з себе прихильника й друга Кубані, не то що сприяти, а навіть погоджуватися з кандидатурою на її отамана чоловіка, що для нього при призначенні його командувачем Кавказькою армією сам же підшукував такого чесного начальника штабу, щоб той не дав йому „ободрать армію, как липку"... (ст. 247).

Та Рада знайшла в собі досить мужности, щоб відкинути обох головних помішників Деникіна й Ванґеля в насильстві над нею [Покровський пояснював це тим, що його бояться, і дуже свіжа ще рана. Науменка ж не хотять в наслідок, з одного боку, чесної праці на посаді похідного отамана, а з другого — близькости до Філімонова" (ст. 241)], й обібрала отаманом незаплямованого генерала Успенського.

За „службу вѣрную" Покровський, людина для Кубані чужа, незабаром дістав у командування Кавказьку армію, а Науменко, „свій" козак, чия участь у всій цій історії була державним злочином супроти Кубані, залишився, як і був, корпусним командиром... і лише пізніше, за рік, з благословення Ванґеля, що не забув його „чесной работи", він стає Лемноським „отаманом".

Ще на початку жовтня Деникін вважав своє стратегічне положення блискучим і сподівався за декілька місяців бути в Москві. Розбитий і деморалізований ворог, як твердив він, ніде не міг дати йому опору. Та пройшов який місяць, і все змінилося. На всьому величезному фронті добровольча армія почала хутко відходити частогусто в повному безладді, в паніці, іноді перед дуже незначними силами ворога, дбаючи лише про те, щоб вивезти, врятувати величезні валки награбованого майна.

Гублячи голову в справах добитися поліпшення на фронті, Деникін переводить ряд змін у вищому командному складі, та це вже справи не міняє, — катастрофа наближається все більше й більше,

і сама ставка Деникіна в такій паніці залишає свій осідок—Таганрог, що забуває вивезти англійську місію.

Серед росіян стало звичаєм складати всю вину за крах фронту на кубанців. Безперечно, що вони деяку ролю в цьому відограли, почавши масами залишати його після того, як довідалися про події в Катеринодарі. Але послухаємо такого авторитетного свідка, як Вранґель, що незабаром після Катеринодарської історії був призначений командувачем добровольчою армією. 9 грудня він пише Деникінові: „Наше сучасне несприяюче становище є наслідком, головним чином, двох основних причин: 1) систематичного нехтування з нашого боку основних принципів воєнної науки (це зазначають і інші військові, див., наприклад, працю ген. Ґеруа, „Полчища"—П. С.), 2) цілковитого безладдя нашого тилу... Ганяючися за просторінню, ми без міри розтяглися в павутину й, бажаючи все вдержати і скрізь бути дужими, були скрізь слабими. Між тим большевики, навпаки, додержувалися принципу повного зосередження сил і чину проти живої сили ворога. Посуваючись наперед, ми нічого не робили для закріплення захопленої нами просторіні... Безупинно посуваючись наперед, армія розтягувалася, частини її розкладалися, тили без міри розросталися. Нелад в армії збільшувався системою „самопостачання" військ, що її допустив був командувач армією...

Війна обернулася в засіб наживи, а прожиток за рахунок місцевих засобів—в грабіжку й спекуляцію... Армія розбещувалася, обертаючися в торгашів і спекулянтів... Населення, що стрівало армію, коли вона приходила, із щирим захопленням — незабаром на собі спробувало жах грабунків, насильства й сваволі. Наслідок — розпад фронту й повстання втилу" (ст. 259).

Все це так, все це, дійсно, спричинилося до деякої міри до неуспіху добровольчої армії. Але не це головне. Вранґель, як і інші росіяни, не розуміє, що згубили добровольчу армію, головним чином, антагонізми національного, державного та соціяльного характеру. Не можна було силами й засобами українського народу відбудовувати єдину, неділиму Росію, бо існування її в корні суперечило інтересам цього народу—і національним, і державним; як не можна було, спираючися на село, що виграло від революції в земельному відношенні, переводити реставрацію дореволюційних аґрарних відносин. Та чи сяк, чи так, а на головному фронті від Дніпра й до Донщини, на початку грудня було всього лише 3,600 баґнетів і 4,700 шабель при майже цілковитій відсутності артилерії, та й то в такому стані, що Вранґель мусів сказати: „армії, як бойової сили, — нема" (ст. 260), і 11 грудня в листі до Деникіна висунути питання про необхідність „зробити угоду з союзниками про вивіз армії, у випадкові необхідности, за кордон" (ст. 264).

У цьому ж листі він писав, що треба „негайно проголосити „сполох" на Дону, Кубані й Тереку, поклавши на популярних генералів відповідних військ керування збором поповнення", і посилає до Деникіна ген. Науменка (про що, між іншим, в своїх „записках" не згадує) довести про доцільність доручення йому, Вранґелеві, фор-

мувати козацьку кінноту, що разом із кіннотою добровольчої армії обернулася б у кінну армію на чолі з ним. (Деникін, т. V, ст. 263).

Деникін, ніби вважаючи, що зроблене Вранґелем насильство над Кубанською Радою—це якась дурниця, погоджується, і той самовпевнено, якби нічого й не було, їде на Кубань. Та їхав він сюди не тільки для того, як оповідає в своїх споминах, щоб формувати козацьку кінноту. Він сподівався знайти тут підпертя своєму плянові скинути Деникіна й самому заступити його, спираючися на козацтво (Деникін, т. V, ст. 289—290), але помилився. Ті, кому він цей плян розкрив, не тільки не підтримали його, а, навпаки, поспішили попередити Деникіна (Терський отаман ген. Вдовенко). Не довелося йому стати й на чолі козацької кінноти. Листопадові події так скомпромітували його в очах усього кубанського населення, що навіть проводирі русофілів-лінейців, що стояли тоді у влади, вважали неможливим, щоб він командував кубанськими частинами й просили Науменка „дати йому дружню пораду відмовитися від покладеної на нього Деникіним місії". (Д. Скобцов: „Драма Кубані". Голос мунувшого на чужой сторонѣ, № 1, ст. 262).

Хоч Враґель про це й мовчить, але, очевидно, Науменко, що й у цій справі був правою його рукою, цю пораду дав, бо за декілька днів, у супроводі ген. Шатілова, прибув до голови Кубанського Уряду Сушкова та голови Ради Скобцова й заявив їм, що від доручення Деникіна відмовляється. Все ж таки йому не хотілося поставити хреста над Кубанню, і він запропонував був Сушкову й Скобцову використати його штаб при формуванні кубанських частин. Але ті й від цього ухилилися, відповівши, що це справа військових спеціялістів, що їх вони призначають із природних кубанців.

Нічого не кажучи про цей афронт, Вранґель, під час побачення з Деникіним, звалив усю вину на Науменка та Шкуру. Вони ніби раніш запевняли його в тому, що він на Кубані популярний, а тепер доводять, що його імя одіозне серед козацтва, і тому стати на чолі козацької кінноти він не може (Деникін, т. V, ст. 291), і заявив, що „при тих обставинах, що утворилися на Кубані, і при тій аґітації, що ведеться проти нього з усіх боків, він не вважає можливим обєднати командування кубанськими частинами". Одночасово з тим він подає Деникінові рапорта, й у ньому, ніби забувши, що ще перед двома тижнями сам покладав усі надії на козацький „сполох" і просився його піднімати, писав: „Знаючи добре настрій козаків, вважаю, що зараз ми можемо продовжувати боротьбу, спираючися лише на корінні руські сили. Сподіватися продовження боротьби козаками й участи їхньої в другому поході в Росію — не можна. Боротися під прапором „Великая, Единая и Недѣлимая Россія" вони більше не будуть, і єдиний прапор, що, можливо, ще може зібрати їх навколо себе, це боротьба лише за „права й вольності козацтва", і ця боротьба обмежиться в кращому випадку звільненням від ворога козацьких земель... При таких умовах головне огнище боротьби мусить бути перенесене на захід, де повинні бути зосереджені всі наші головні сили" (ст. 280).

І Деникін послав його на захід... зміцнювати Новоросійський район, але вже за кілька днів після приїзду до Новоросійська — це доручення загубило всякий сенс із призначенням ген. Лукомського генерал-губернатором Чорноморської губернії.

Дальші Вранґелеві спроби стати до якоїсь праці—це, властиво, ілюстрація на гру кота з мишею, що почалася ще після залишення ним посади командувача добровольчою армією.

Вже давно російські монархічні кола німецької орієнтації, зручно граючи на Вранґелевім честолюбстві, почали протиставити його Деникінові, як антипода не тільки в царині стратегічних плянів, а й унутрішньої та зовнішньої політики. Відносини між ними загострилися. (Для зрозуміння цих відносин і зокрема особи самого Вранґеля багато матеріялу дає його листування з Деникіним, а також факти й документи, наведені останнім у своїй праці). Деникін не безпідставно вбачав у ньому суперника, але до часу терпів його. Тільки тоді, коли під тягарем невдач став губити рівновагу, й коли не лише вулиця, а й зазначені політичні кола, шукаючи винного, з одного боку, і порятунку, з другого — стали вже занадто демонстративно висувати Вранґеля на ролю збавителя,—Деникін почав систематично відсувати його від активної праці в добровольчій армії, ніби намагаючися довести до такого стану, щоб той сам махнув на все рукою й утік кудись подалі. Але Вранґель ніби не розумів цього й уперто чіплявся за кожну можливість залишитися на території добровольчої армії та щось робити, хоча, після невдачі з призначенням на посаду помішника ген. Шілінґа, й подав був Деникінові прохання про звільнення зо служби. Та, нарешті, надійшло це звільнення, а з ним і вимога Деникіна, підтримана головою англійської місії ген. Хольманом, виїхати за кордон.

На початку березня 1920 р. Вранґель прибув до Царгороду. Здавалося, що в карєрі його зайшла довга павза. Але вже 21-го того ж самого місяця він їхав назад до Криму, щоб заступити... Деникіна.

Остаточну оцінку „записок Вранґеля“ і його самого залишаємо до другої частини їх, що охоплює Кримський період, коли Вранґель виступає не тільки як командувач збройною силою, а і як політик та адміністратор.

З життя Українського Воєнно-Історичного Товариства.

З усесвітньої історії знаємо, що кожний народ фіксує свої чини та інші прояви свого життя, з чого й повстає історія його розвитку, слави чи занепаду.

Переводиться це в життя, звичайно, двома шляхами: 1) за поміччю державних або підтримуваних державою установ, що існують, 2) шляхом приватним, коли окремі громадяни індивідуально, або получившися у відповідні організації, креслять події, що їх свідками були, вивчають їх та укладають історію свого народу. • Фінансова підмога в цьому випадкові приходить безпосередньо збоку громадянства.

Звичайно, в кожній нації, що посідає свою власну державу, обидва шляхи переплітаються; у народів, що згубили свою державність, ця праця переводиться виключно другим із згаданих шляхів.

Ще під час збройної боротьби армії Української Народньої Республіки проти большевиків виникла думка про необхідність створити таку інституцію, що фіксувала б перебіг цієї боротьби. 5 серпня 1920 року було вже затверджено тодішнім міністром військових справ полковником Сальським статут „Українського Воєнно-Історичного Товариства", і до складу його ввійшло багато поважних членів, головним чином з інституцій військового міністерства Української Народньої Республіки.

Статут Товариства накреслив вже ширше обсяг праці Товариства, включивши до нього студії над старовинною історією українською.

Розпочата, при підтримці органів державного керівництва, праця, в наслідок несприятливих виників кампанії 1920 року, з часом припинилася: припинилася підтримка згори—розпорошилися члени Товариства.

Після поразки української армії в 1920 році, коли вона опинилася інтернованою по різних таборах у Польщі, а чільні її установи в Тарнові та Ченстохові,—знову повстала думка поміж інтернованих українських вояків про необхідність скласти історію збройної боротьби українського народу в період 1917 — 1921 р. р. У наслідок цього зявилися індивідуальні спроби українських вояків висвітлити той чи інший епізод. Друкувалися вони в різних таборових виданнях. Праця переводилася нескоординовано, несистематично.

Були спроби, наприклад, Громади Старшин 6-ої Стрілецької дивізії систематизувати цю працю в межах дивізії, але за браком грошей та фахового керівництва та спроба не дала бажаних наслідків.

І ось, аж по ліквідації таборів у 1924 році, знов виринає вже на терені Української Станиці в Каліші думка про необхідність висвітлити історію української збройної боротьби в роках 1917—1921. Треба було створити організацію, напівнаукового характеру, що започаткувала б збірку історичних праць, їх систематизацію, видання і т. п. Нарешті, в січні 1925 року відбулися перші збори ініціятивної групи, що й заложила „Українське Воєнно-Історичне Товариство".

До цієї групи належали: генерал-хорунжий А. Вовк — голова, генерального штабу генерал хорунжий В. Змієнко — заступник голови, полковник М. Садовський — скарбник, підполковник В. Євтимович — секретар.

Трохи згодом до повищих прилучився ще підполковник М. Стечишин, в характері члена, що взяв секцію охорони й упорядкування стрілецьких могил.

Зчасом число членів Товариства збільшилося настільки, що зявилася моральна підстава для дальшого переведення наміченої праці членами ініціятивної групи.

Стан матеріяльний і політичний української еміґрації був тоді мало сприятливий для заміреної праці Товариства.

Тількищо випхнута з насижених місць у таборах на боротьбу з життям українська еміґрація провадила цей бій у злиденних умовах, чи то в розпорошенні в Польщі, чи то на студіях у Чехії, або на фабриках і копальнях Франції, здебільшого здобуваючи собі новий фах. Матеріяльно вона лише починала ставати на ноги.

До всього ж настрої, що витворювали поміж нею вороже успособлення до Уряду, до Українського Центрального Комітету, бо ж на них складала вона цілу вину за ліквідацію таборів, за ті невдачі, поразки, злидні та тяжку працю, що довелось їй зазнати в умовах еміґрантського вільного життя, — ці настрої створювали тяжку атмосферу ворожнечі, розбіжности поглядів, зависти, гуртківництва, знеохочення до будь-якої громадської праці й особливо такої, де треба було додати грошей та безплатно працювати.

Ці настрої, що ще роздмухувалися за допомогою ворожих аґентів, зовсім не сприяли вербуванню членів Товариства та переведенню заміреих праць. На цьому ґрунті особливо пишним квітом розцвіло гуртівництво. В основі його було стремління власними силами, не покладаючися на допомогу згори, дійти до поставленої тої чи іншої мети. Треба признати, що часом члени Товариства, знаходячись в орбиті загально-еміґрантського життя, підпадали підо впливи настроїв, що нуртували в ньому, забуваючи, що завдання Товариства мають характер аполітичний, і працювати над ними можуть люди різних гуртків та переконань, опріч, звичайно, ворогів провідної ідеї визвольної боротьби — москалів. Ось сума-сумарум того комплексу

умов (годі сказати, щоб вони сприяли тій праці), що мусіла переводити президія ініціятивної групи Воєнно-Історичного Товариства.

Програма цієї праці була така: 1) виготовлення статуту та леґалізація Товариства, 2) збірка воєнно-історичних матеріялів, 3) здобуття фондів: а) на виплату авторам гонорару, б) на видання збірника Товариства і в) на охорону й упорядкування стрілецьких могил.

Виготовлений статут президія запропонувала в березні 1925 р. для зареєстрування Українському Центральному Комітетові, яко зверхникові української політичної еміґрації в Польщі, та одночасно вжила заходів щодо леґалізації Товариства польською адміністративною владою. Після довгих старань, поборюючи різноманітні перешкоди та недоброзичливі впливи, 3 березня 1926 р. Товариство, нарешті, було леґалізовано адміністративною польською владою.

Справа збірки воєнно-історичних матеріялів пішла значно легше від часу леґалізації Товариства. Багацько осіб відгукнулося на заклик президії, зголошуючи своє співробітництво й надсилаючи матеріяли — одні безплатно, другі за гонорар. Виявилося, що в багатьох осіб були вже написані спомини з визвольної боротьби, і їх ніде було примістити.

Згодом президія мала матеріялів на 2—3 збірники. Однак відсутність потрібних засобів на негайне видання їх викликала те, що автори, зневірені у виході збірників Товариства — „За Державність", або самі видавали свої твори, як наприклад Д-р Дайн, або ж друкували їх у „Червоній Калині", „Літературно-Науковому Вістнику", „Таборі" та інших.

У кожнім випадку до активу президії Воєнно-Історичного Товариства належить віднести те, що вона своїм закликом штовхнула багатьох вояків до писання своїх споминів.

Треба признатися, що головною причиною задержання видання збірника Товариства був жалюгідний фінансовий стан Товариства. Всі розрахунки на здобуття грошей цілковито не сповнилися з причин уже вищевказаного стану української еміґрації.

Членські внески членів президії, а пізніше й кількох рядових членів Товариства, — то були всі фінансові засоби, що посідала президія Товариства.

Збільшення членських внесків шляхом приєднання більшої кількости членів не обіцяло позитивно полагодити справу фінансування Товариства, як з причин вищенаведеного стану еміґрації в той час, так і з приводу відсутности в Товариства реального доводу своєї діяльности — виданого збірника.

Залишався другий шлях — поступово накопичувати фонди за допомогою різних комбінацій та підтримкою інших громадських організацій. Щоб здобути гроші на діяльність секції впорядкування та охорони стрілецьких могил, було видано листівки з видами Щипіорнського цвинтаря та церкви Св. Покрови 6-ої стрілецької дивізії.

Розпочата акція по впорядкуванню могил на цьому цвинтарі дала ті наслідки, що могили було впорядковано власними силами членів Товариства та прихильників цієї ідеї. Спроба дістати гроші на дальніше впорядкування цвинтаря скінчилася на тому, що цю акцію перебрало на себе Правління Української Станиці, що за деякий час добре вивязалося з цього завдання.

Видання листівок дало деякий прибуток, і він ліг в основу фондів Товариства, але все ж його було замало для покриття видатків на друк збірника.

З організацій, що до них звернулося Товариство з проханням про підмогу, відгукнулися Станична Кантина та Товариство Допомоги Еміґрантам з України в Каліші. Управа першої виасиґнувала деяку квоту та ухвалила відчисляти 5% від прибутку до розпорядимости Товариства. Згодом управа кантини дала свою офіціяльну згоду на вклад Товариством паю, і він зчасом виріс до суми, що забезпечувала вже видання збірника. Товариство Допомоги Еміґрантам з України також прислужилося до збільшення фондів, уділивши Товариству нашому з наслідків спільної акції по здобуттю матеріяльних засобів деяку квоту.

Повищі суми впливали до каси нашого Товариства в різні часи й нереґулярно, з великими перервами, що, звичайно, несприятливо відбивалося на друці збірника „За Державність"; передовиця, наприклад, друкована в 1927 році, цілий же збірник закінчено друком у році 1929. Нарешті, на весні 1929 року президія ініціятивної групи Воєнно-Історичного Товариства, посідаючи вже достаточні фонди для закінчення першого збірника „За Державність" і підготовки другого, скликала перші загальні збори Товариства й перед ними здала справоздання зо своєї діяльности. Загальні збори апробували діяльність президії, намітивши цілий ряд заходів щодо дальнішого поліпшення фінансового стану Товариства й, беручи під увагу лише добро та розвиток Товариства, обібрали управу в складі: генерального штабу генерал-полковника М. Юнакова, генерального штабу генерал-хорунжого В. Змієнка, генерал-хорунжого О. Загродського, полковника М. Садовського й підполковника С. Скрипку й запасових членів підполковника В. Євтимовича й адміністративного підполковника П. Опаренка. До ревізійної комісії ввійшли: генерального штабу полковник А. Силин, підполковник М. Харитоненко й сотник М. Маряшенко.

Нова управа закінчує працю своєї попередниці, випускаючи перший збірник воєнно-історичних матеріялів (здебільшого споминів) „За Державність" і підготовляє до друку другий збірник.

Отже, в наслідок довгої й тяжкої підготовчої праці реалізується завдання Воєнно-Історичного Товариства — зазнайомлення української суспільности із зібраними матеріялами. Дальніший успіх праці Товариства залежатиме від підмоги його діяльности суспільством українським. Приплив членів (вписове 5 зл., місячний внесок 1 зл.) та допомога щодо збільшення фондів (видавничий, упорядкування

могил вояків на еміґрації) — оце перші конкретні форми підмоги збоку української суспільности.

Закінчуючи цей коротенький нарис життя й праці Товариства, маємо надію, що всі українські борці й патріоти впишуться в члени Товариства та допоможуть його праці в міру своїх можливостей як матеріяльно, так і своїми творами.

Управа Товариства.

25 жовтня 1929 року.

Перед читанням книжки просимо виправити такі важніші помилки та недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
19	2 здолу	Голенди	Голендри
44	14 здолу	на лілії	на лінії
57	1 згори	проводарі	проводирі
57	3 здолу	в середині місяці	в серпні місяці
61	19 здолу	проспівши його	проспівавши його
70	22 згори	пореходом	переходом
87	22 здолу	Чирнигівщині	Чернігівщині
93	10 згори	Карчоківки	Карюківки
95	16 згори	Карчоківку	Карюківку
97	21 і 16 здолу	Пащин	Пашин
97	6 здолу	Пащини	Пашини
97	1 здолу	Зереву	Жереву
99	10 здолу	Пащинах	Пашинах
101	7 згори	Мязівці	Вязівці
102	5 згори	Катеринові	Катеринівці
104	16 здолу	Нізгурців	Ніжгурців
104	6 здолу	Нізгурець-Ришковець	Ніжгурець-Ришківця
104	3 здолу	Нізгурці	Ніжгурцями
106	7 згори	до Ришковець	до Ришківця
106	23 згори	в Ришківцях	в Ришківці
107	11 здолу	Можибіж	Межибіж
111	15 згори і далі	Березолипи	Березолупи
112	10 згори	Сапянівку	Зофіянівку
112	3 здолу	Щирині	Щурині
112	2 здолу	Немирці	Немірі
112 113	2 здолу 19 згори	Богунівці	Богушівці
113	24 згори	Трилисень	Трилисець
113	12 здолу	Сапянівці	Зофіянівці
116	18 згори 14 здолу	Ярині	Яруні
116	25 згори	Жалібного	Жолобного
116	17 здолу	Щуківщини	Юрківщини
116	2 здолу	Жалібне	Жолобне
118	7 згори	налінію	на лінію
119	15 згори	2-гарматних	2-х гарматних

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
124	22 здолу	генерала Бабинського	генерала Бабянського
138	18 здолу	ва вулицю	на вулицю
147	18 згори	командара	командира
164	15 згори	скоречену	скорочену
165	23 здолу	переформуіванні	переформуванні
166	4 здолу	Гоболівку	Гомолівку
167	2 здолу	Бондашівці	Бондушівці
169	1 здолу	Івонівки	Іванівки
170	1 згори		
170	12 згори	Бондишівку	Бондушівку
172	9 згори	Смичковецької	Шлішковецької
172	15 згори	Смичковецька	Шлішковецька
172	22 згори	Смичковецьку	Шлішковецьку
172	20 здолу	Смичківці	Шлішківці
172	17 здолу	Смичківці	Шлішківцях
173	12, 13 згори	с. Куківку	с. Кукавку
174	11 згори	4-го куреня	3-го куреня
174	7, 10 і 13 здолу	Куківці	Кукавці
174	9 здолу	Лядове	Лядаву
175	13, 21, 26, 36 і 37 згори		
175	6 здолу	Лядового	Лядави
175	5 здолу	обсадивши його	обсадивши її
175	4 здолу	заняти його	заняти її
176	10 згори	Лядовим	Лядавою
176	20 згори	Лядового	Лядави
176	18 здолу	Лядове	Лядаву
176	6 здолу	Лядового	Лядави

Ціна з пересилкою 6.00 зол.